

ПОЛТАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
імені ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Історико-бібліографічна серія
"Постаті аграрної та біологічної науки Полтавщини:
факти, документи, бібліографія"
Книга 14

В. М. Самородов
О. В. Халимон

СЕРГІЙ
ІЛЛІЧЕВСЬКИЙ
(1895 – 1959 ?):

ЖИТТЯ

В ІМ'Я БОТАНІКИ

На посвяту 125-річчя від дня народження
видатного українського ботаніка
і фенолога С. О. Іллічевського
та 130-річчя Полтавського краєзнавчого
музею імені Василя Кричевського,
з яким пов'язана доля вченого

Науковий редактор В. М. Самородов

Полтава
«Дивосвіт»
2021

УДК 58 (092) Іллічевський С.
С 17

Історико-бібліографічна серія "Постаті аграрної
та біологічної науки Полтавщини: факти, документи,
бібліографія" заснована доцентом Полтавського державного
аграрного університету В. М. Самородовим у 2005 р.

Рецензенти:

В. В. Буйдін, кандидат біологічних наук, доцент;

Н. О. Смоляр, кандидат біологічних наук, доцент кафедри при-
кладної екології та природокористування Національного універси-
тету "Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка".

Самородов В. М., Халимон О. В.

С 17 Сергій Іллічевський (1895–1959 ?): життя в ім'я ботаніки / за на-
ук. ред. В. М. Самородова. – Полтава: Дивосвіт, 2021. – 256 с.

ISBN 978-617-633-298-5.

На основі різнопланової джерельної бази вперше найбільш
повно відтворено життєвий і творчий шлях знаного українського
вченого-ботаніка, професора Сергія Олімпійовича Іллічевського.
Упорядковано перелік публікацій ученого із 105 позицій. Наведе-
но його маловідомі публікації, а також листи.

Книга рекомендована всім шанувальникам історії біологічної
науки в Україні.

УДК 58 (092) Іллічевський С.

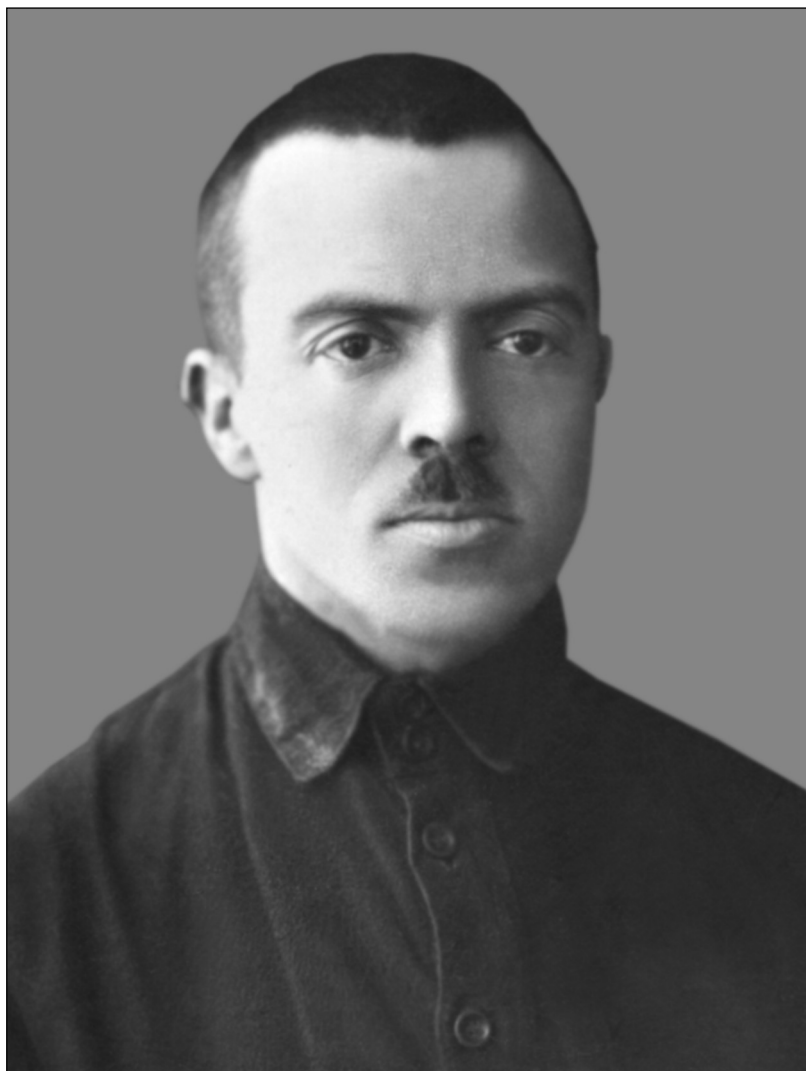
*На посвяту 125-річчя С. О. Іллічевського
та 130-річчя Полтавського краєзнавчого музею
імені Василя Кричевського.*

© Самородов В. М., 2021.

© Халимон О. В., 2021.

© Дивосвіт, оригінал-макет, 2021.

ISBN 978-617-633-298-5.

С. Іллічевський

*Сергій Олімпійович Іллічевський
(1895–1959 ?)*

СЕРГІЙ ІЛЛІЧЕВСЬКИЙ: КВІТІВ І ТРАВ ОСЯГАЮЧИ ЗАКОНИ

*Чи тільки терни на шляху знайду,
Чи стріну, може, де і квіт барвистий?
Чи до мети я певної дійду,
Чи без пори скінчу свій шлях тернистий...*

Леся Українка
"Мій шлях"

Українська ботанічна наука завжди була багата яскравими особистостями. І це не лише ті з них, які жили та працювали у столицях – містах Харкові та Києві. Повною мірою це стосується й периферійних дослідників рослин. До плеяди фітобіологів ХХ століття належить і герой цієї книги – Сергій Олімпійович Іллічевський (1895–1959 ?).

Дворянин за походженням, виходець з ушлявленої інтелігентної родини, він несподівано для себе після жовтневого перевороту 1917 року опинився в нових життєвих обставинах. Це був час глибоких суспільних потрясінь. Але Сергій Олімпійович наче не звертав уваги на усе те, що відбувалось навкруги. Живучи у скруті, змінюючи місця роботи, він цілеспрямовано і творчо займався улюбленими ботанікою та фенологією.

Але разом із тернами був "і квіт барвистий". Його науковець вивчав на Полтавщині, Харківщині, Чернігівщині, Київщині, Херсонщині, Донеччині та в Криму. Тож бачимо, що ботаніка була для С. О. Іллічевського справжнім покликанням, головною справою життя. Саме це й дало йому змогу жити хоч і в труднощах, але маючи значні сердечні радощі квітів і трав осягати закони, про що свідчить творча спадщина дослідника. Найбільш повний перелік її складових наведено у книзі. Крім того, тут представлено максимально повну джерельну базу публікацій ученого. Матеріали цього розділу свідчать про те, що наукові напрацювання Сергія Олімпійовича не засипали

піски часу. Адже його праці використовують фахівці різних регіонів України. Що ж до полтавських публікацій, то вони стали справжніми "ботанічними бестселерами".

У виданні також наведено епістолярії С. О. Іллічевського. Це дуже важливе листування з такими велетами ботанічної науки, як академіки В. Л. Комаров і О. В. Фомін. Узагалі ж, читач дізнається про широке коло видатних науковців, з якими контактував учений. Серед них такі відомі особистості: академіки В. І. Вернадський, М. М. Гришко, Є. М. Лавренко, Н. Т. Нечаєва.

Отже, викладені у книзі матеріали вперше найбільш повно відтворюють життя та творчий доробок професійної діяльності С. О. Іллічевського. При цьому він постає перед читачем як широкомасштабна фігура з аналітичним мисленням і професійною далекоглядністю. Все це сприяло його значному внеску в розвиток фенології, фітоценології, флори та гербарної справи в Україні. Повною мірою його можна віднести до видатних діячів природоохоронної справи, творців заповідного фонду Полтавщини 30-х років XX століття.

Усе це свідчення того, що С. О. Іллічевський дійшов до здійснення мети свого життя, незважаючи на негаразди, він величезними зусиллями власної праці став визначним ботаніком, професором у царині дослідження фітобіоти. І хоч автограм не вдалося встановити, де і як закінчилося земне буття С. О. Іллічевського, вони вірять, що їх більш як 30-річні пошукові дослідження не були марними, адже на підставі здобутих за вказаний час матеріалів реконструйована біографія Сергія Олімпійовича.

Щоб вона була більш різноплановою та збагаченою документальними матеріалами, автори зверталися за допомогою або порадами до багатьох людей і колективів. Саме їм ми прагнемо скласти найщирішу подяку. Найперше співробітникам архіву та наукової бібліотеки Національного ботанічного саду імені М. М. Гришка НАН України, Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України, наукового архіву Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка.

Щиру доброзичливість і глибоку зацікавленість до нашої роботи проявили такі добродії, як Юрій Буйдін, Людмила Ісакова, Наталія Чувікіна та Олександр Халимон (м. Київ), Володимир Грабовий, Олена Мороз та Галина Чорна (м. Умань), Неллі Дрогобич (м. Асканія-Нова), Валерій Буйдін, Наталія Смоляр і Леонід Булава (м. Полтава), Світлана Лось (м. Харків), Оксана Ляшенко (м. Санкт-Петербург). Усім їм ми вдячні не лише за надані цікаві матеріали та фотознімки, а й за розуміння величі постаті С. О. Іллічевського та його внеску до скарбниці української ботаніки. Жалкуємо, що цих слів не почує Галина Гришко (м. Київ) – наш багаторічний кореспондент і щирий помічник.

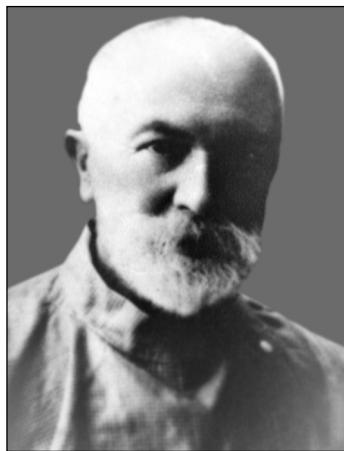
**Віктор Самородов,
Олена Халимон**

НАТУРАЛІСТ СЕРГІЙ ІЛЛІЧЕВСЬКИЙ: ШТРИХИ ДОЛІ ТА ЧАСУ

Пішов, залишивши в історії сліди.

Яків Шутько

Рік 2020 був багатим на ювілейні дати в аграрній історії Полтавщини. 155 років тому, а саме в 1865 р., було створене і почало діяти Полтавське сільськогосподарське товариство, а в 1920 р. здійснив відлік свого існування Полтавський державний аграрний університет. Прямий стосунок до них має і родина Іллічевських – Олімпій Олександрович (1865–1941) і його діти – донька Валентина (1900–1939) та син Сергій (1895–1959 ?). 2020 р. в них теж ювілеї, відповідно 120 та 125 років від дня народження. Тож саме через родину Іллічевських автори хотіли б представити величезну кількість матеріалу, який висвітлює нові та цікаві факти з біографії героя цієї книги – Сергія Олімпійовича Іллічевського. Наведені дані дадуть змогу зрозуміти середовище, в якому виріс відомий ботанік, уявити родинні цінності, які він проніс через усе своє життя.

*О. О. Іллічевський
(1865–1941)*

Тож почнемо з батька – ровесника Полтавського сільськогосподарського товариства. Крім того, Олімпій Олександрович був дотичний до історичного поступу багатьох організацій та установ Полтавщини. Це не тільки згадані вже Полтавське сільськогосподарське товариство та Полтавський державний аграрний університет, а й Полтавська сільськогосподарська дослідна станція імені М. І. Вавилова, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського [37].

Відомо, що Олімпій Олександрович походив із старовинного шляхетного роду Іллічевських. Він був єдиним сином колезького реєстратора. Народився 17 серпня 1865 р. в с. Іванівка Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Після закінчення в 1885 р. Єлисаветградського земського реального училища рік навчався в Лісовому інституті в Петербурзі, згодом перевівся до Петровської землеробської та лісової академії – головного тодішнього вишу Російської імперії. Тут він здобув ґрунтовні знання, пишався тим, що був учнем професора І. О. Стебута. Академію закінчив 1891 р. [3].

На початку 1892 р. юнак разом з іншими спеціалістами поїхав на лісові розробки до Тамбовської губернії, в місця, що постраждали від голоду. На цій роботі він дуже підірвав здоров'я і змушений був повернутися додому на лікування. У 1894 р. О. О. Іллічевський брав участь в оціночно-статистичних роботах Херсонського губернського земства, але стан здоров'я не дозволяв здійснювати тривалі роз'їзди, і він полишив посаду. Навесні 1895 р. О. О. Іллічевський почав працювати повітовим агрономом у містечку Усмань Тамбовської губернії (нині Липецька область, РФ). Тут він одночасно завідував Усманським дослідним полем (1895–1896) [46].

Після ліквідації агрономічної організації Тамбовської губернії О. О. Іллічевський перейшов у 1896 р. на посаду завідуючого відділом поточної статистики Пермського губернського земства. Наступного року він працював шуйським повітовим агрономом у Володимирській губернії. У 1899 р. родина Іллічевських переїхала на Полтавщину, де Олімпій Олександрович поєднував посади повітового агронома і секретаря Костянтиноградського (нині м. Красноград Харківської області) сільськогосподарського товариства (1899–1901). Секретарем товариства він був обраний одноголосно під час таємного голосування 17 січня 1899 р. Членом Костянтиноградського сільськогосподарського товариства О. О. Іллічевський залишався до 1917 р. [37].

У червні 1901 р. О. О. Іллічевський із родиною полишив провінційне містечко і переїхав у центр губернії – місто Полтаву. Тут 20 років (1901–1920) був секретарем Полтавського сільськогосподарського товариства та активним членом чотирьох його відділень. Крім цього, входив до редакційного комітету журналу "Хуторянин", який видавало товариство, та Ради Полтавського дослідного поля – згодом Полтавської сільськогосподарської дослідної станції. Він зарекомендував себе як активний організатор численних агрономічних з'їздів, семінарів, курсів, експертних комісій. Олімпій Олександрович був ключовою фігурою таких вікопомних для Полтавщини справ, як перетворення Полтавського дослідного поля в Дослідну станцію (1902), а також відкриття в Полтаві сільськогосподарського інституту (1913) [36, 37].

У згаданий період Олімпій Олександрович був провідним діячем Полтавського сільськогосподарського товариства – одного з найстаріших і найчисельніших у Росії. От лише деякі підтвердження цього. О. О. Іллічевський представляв інтереси товариства на губернських, пові-

тових і фахових з'їздах, входив до комітету Харківської дослідної станції (від 1911). Він усіляко сприяв розвитку показових полів і садів товариства, а також проведенню експедицій до Середньої Азії для закупівлі каракульських овець. Олімпій Олександрович залишив помітний слід як літописець історії товариства. За сумлінну працю з його розбудови отримав від керівництва низку подяк (1905, 1907, 1915), а 28 жовтня 1913 р. був обраний почесним членом товариства. У зв'язку з 50-річчям товариства О. О. Іллічевського представили до високої державної нагороди [38]. Після жовтневого перевороту (1917) він не залишив своєї посади. Від 25 березня 1918 р. увійшов до створеного академіком В. І. Вернадським у Полтаві Товариства любителів природи [8].

Коли в Полтаві 1920 р. було відкрито Вищу робітничу школу, Олімпій Олександрович почав працювати як її лектор. Спочатку він викладав тут загальне землеробство на інструкторських курсах із насінництва. Разом із цим працював у сільськогосподарському підвідділі Губземвідділу, обіймав посаду вченого секретаря дослідного бюро цієї головної установи аграрного профілю тодішньої Полтавської губернії [46]. Уже через рік Олімпій Олександрович – штатний викладач, а надалі – штатний професор Полтавського сільськогосподарського технікуму, згодом перетвореного в Полтавський агрокооперативний політехнікум, а ще пізніше – в Полтавський зоотехнічний інститут. Так у різні роки називався нинішній Полтавський державний аграрний університет (ПДАУ). У цих навчальних закладах О. О. Іллічевський викладав загальне землеробство та ґрунтознавство з елементами геології [37, 46]. Водночас ці ж предмети читав у 1921–1923 рр. і в Полтавському технікумі садівництва, який тоді мав права вищої технічної школи. У 1921–1922 рр. Олімпій Олександрович завідував

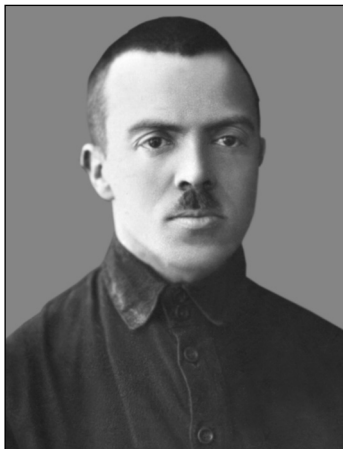
сільськогосподарським відділом Центрального пролетарського музею Полтавщини (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського), а після ліквідації відділу перейшов виключно на педагогічну роботу. Від 1922 р. став викладачем рослинництва і ґрунтознавства Полтавської садово-городньої профшколи (нині ВСП "Аграрно-економічний фаховий коледж ПДАУ"), головою комісії її фахівців. Цю посаду обіймав до 1 жовтня 1924 р. [37].

За період від 1923 по 1929 р. О. О. Іллічевський знову доводить своє значення компетентного різнопланового фахівця для багатьох новостворених установ. Про це красномовно свідчить його пошанування на Першому губернському з'їзді земробітників Полтавщини, який на початку березня 1924 р. проходив у Полтаві. Тоді О. О. Іллічевського запросили до президії з'їзду, як одного з робітників-ветеранів у агрономії вітали від низки різних установ і професійних об'єднань, вручили пам'ятну (ювілейну) адресу. Крім цього, з'їзд постановив призначити Олімпію Олександровичу грошову винагороду – "по 40 червоних карбованців щомісячно" [37, с. 9].

У 1924 р. його переобирають до Помологічної комісії Полтавського губернського земства. Згодом, у травні 1928 р., як делегат Першої Всеукраїнської наради ґрунтознавців у Харкові він став одним із фундаторів Всеукраїнського товариства ґрунтознавців, обирався членом його бюро та одним із перших розробників Статуту. У 1929 р. О. О. Іллічевський, як кваліфікований ґрунтознавець, надав допомогу колективу полтавських ботаніків, які досліджували заплавні луки долини р. Ворскла [19].

Від 1930 по 1933 р. Олімпій Олександрович був першим завідувачем новоствореної кафедри ґрунтознавства Полтавського сільськогосподарського інституту. Крім цього, у згаданий час за сумісництвом працював поза-

штатним доцентом Полтавського інституту соціального виховання (нині Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка): шкільного факультету агробіологічного відділу – кафедри землезнавства і сільського господарства (1930/1931), агрономічних наук (1931/1932), реконструкції сільського господарства (1932/1933). Від 1931 р. – лектор факультету інженерів-агрономів організаторів Полтавського плодоягідного інституту. У 1933 р. стан здоров'я професора погіршився, і 1 вересня він звільнився з основної роботи в Полтавському зоотехнічному інституті.

*С. О. Іллічевський
(1895–1959 ?)*

В автобіографії, прикладеній до заяви на ім'я директора Ботанічного саду АН УРСР від 5 листопада 1954 р., С. О. Іллічевський писав: "Батько... – персональний пенсіонер, вмер на початку Вітчизняної війни" [4, арк. 134]. Тобто 1941 р. слід вважати роком смерті Олімпія Олександровича. Його творча спадщина – це 92 друковані праці, більшість із яких має значення для дослідників аграрної історії [37].

Менше, ніж про батька нашого героя, знаємо про його матір – Раїсу Іванівну Іллічевську (1858–1939). Відомо лише те, що вона була домогосподаркою. У радянський час входила до виробничої групи кустарів-ремісників Полтави (за даними, люб'язно наданими Леонідом Булавою).

Авторами виявлені деякі з місць проживання родини Іллічевських у Полтаві: у 1913 р. – провулок Андріївський, 6; 1918 р. – до середини 20-х рр. – вулиця Стрі-

тенська, 75, а в 1930–1933 рр. – будинок Полтавського зоотехнічного інституту на вулиці Ф. Лассаля, 12 (колишня Колонійська, нині Сковороди) [37].

Що ж до особистого життя О. О. Іллічевського, то маємо з цього питання досить обмежені відомості. Знаємо лише те, що в родині Олімпія Олександровича та Раїси Іванівни Іллічевських було двоє дітей [46].

Старший із них – син Сергій народився 5 (17) вересня 1895 р. в містечку Усмань Тамбовської губернії (нині Липецька область, РФ). Від 1899 р. разом із батьками проживав на

Полтавщині [4, 46]. Відомо, що початкову освіту Сергій здобув у Першій класичній чоловічій гімназії в Полтаві. Адже саме тут навчалися діти дворян, чиновників і вій-

Перша Полтавська чоловіча гімназія, яку закінчив С. О. Іллічевський у 1914 р.

ськових губернського центру. Гімназисти поглиблено вивчали мови: німецьку, французьку, грецьку і надто – латину. Позакласна робота була пов'язана із заняттями музикою, малюванням, літературою і театром. У навчальному закладі особливо цікаво проходили уроки з природничої історії. Вони здебільшого проводились поза межами класів – у полях і садах для збирання і засушування рослин, тобто гербарію [9]. Усе це і сформувало Сергія як натураліста, який добре знав латину, а також іноземні мови, особливо англійську, гірше французьку та німецьку [4, 10]. Тому не дивно, що юнак вирішив здобувати відпо-

відну біологічну освіту. Спершу (1914–1917) він навчався на фізико-математичному факультеті природничого відділення Київського університету, та не встиг його закінчити у зв'язку з тогочасними політичними подіями. Саме вони сприяли його переїзду з голодного та буремного Києва до провінційної та ще ситої на той час Полтави. Тут Сергій оселився в батьків.

У ті лихі часи родина Іллічевських залишалася вірною ідеалам природодослідництва. До речі, починаючи від 1917 р., С. О. Іллічевський проводив систематичне вивчення флори околиць Полтави в радіусі 15–17 верст і збирав гербарій, тож добре знав флору досліджуваної території та цікаві ботанічні об'єкти. За його особистим зізнанням, для їх дослідження у 1917 р. він здійснив більш як 400 ботанічних екскурсій. Паралельно з цим працював у Полтавському народному природничо-історичному музеї (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського). У 1918–1919 рр. Сергій був його практикантом [2, 41].

Коли В. І. Вернадський у березні 1918 р. при музеї створив Полтавське товариство любителів природи, син і батько Іллічевські вступили до цієї організації. Це навіть відмітив сам організатор товариства як дуже позитивне явище [8]. Можна вважати, що діяльність у товаристві стала для 23-річного Сергія однією з перших сходнок до науки та музейної справи. Позаяк згадане вище професійне об'єднання проіснувало недовго, молодий натураліст знайшов себе в іншому творчому угрупованні – продовжив діяльність в Українському науковому товаристві досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині при ВУАН. Робота в ньому надихнула С. О. Іллічевського зайнятися етимологією рослин, адже раніше дев'ять років поспіль, починаючи від 1918 р., під час ботанічних екскурсій він за-

писував у місцевого населення народні назви рослин. Дослідник спробував класифікувати їх за походженням, місцем і часом виникнення. Підсумком цієї роботи стала дуже цікава, але, на жаль, маловідома праця "Українські назви рослин, їх походження та класифікація" [30]. Згодом з однойменною доповіддю С. О. Іллічевський виступив на Всеукраїнському з'їзді з вивчення продуктивних сил країни в Харкові в січні 1925 р.

Узагалі ж, 20-і рр. XX ст. були складними для родини Іллічевських. Сергій робив усе можливе, щоб допомагати батькам і сестрі, ось чому увесь час шукав хоч якусь роботу. Спершу в Губкомздраві, а згодом – у Губземвідділі (1919; 1921) [4, 7]. Тут він працював як технік-інструктор із лікарських рослин. У 20-х рр. XX ст. підробляв як дослідник бур'янів на дослідних станціях Полтавщини. У 1920 р. з радістю прийняв запрошення Лубенської станції лікарських рослин щодо дослідження бур'янів землекористування цієї установи. Це теж була плідна та результативна дослідницька праця. На її підставі у 1923 р. підготовлені "Матеріали до флори Лубен" із списком 384 родин, представників яких зібрав молодий дослідник. Після цього він знову поїхав до Полтави. Тут працював у музеї (1921–1922) [4]. Усе літо 1922 р., а згодом 1923, 1924 і 1926 рр. С. О. Іллічевський – практикант відділу бур'янів Полтавської сільськогосподарської дослідної станції. Тут, під орудою кращого тогочасного знавця рудеральної флори України П. І. Лещенка, здійснив величезний комплекс робіт, зібрав об'ємний гербарій, одну частину якого залишив на станції, а іншу передав до наукових установ Харкова та Києва [4].

У літературі є інформація про те, що в 1922 р. С. О. Іллічевський недовгий час був співробітником Ботанічного кабінету і Гербарію АН України – нинішнього Інституту ботаніки імені М. Г. Холодного НАН України [32].

П. І. Лещенко (1887–?)

Тут він комплектував гербарій для Української академії наук (нині НАН України). Саме з тих пір Сергій Олімпійович на все життя знайшов у цій інституції справжніх колег і друзів, з якими спілкувався, а з академіком О. В. Фоміним навіть багато років листувався. Ці листи зберігаються у фонді відомого ботаніка і мають велике професійне та історичне значення. Переконатись у цьому може кожен читач, ознайомившись із розділом "Листування" цієї книги. Ціка-

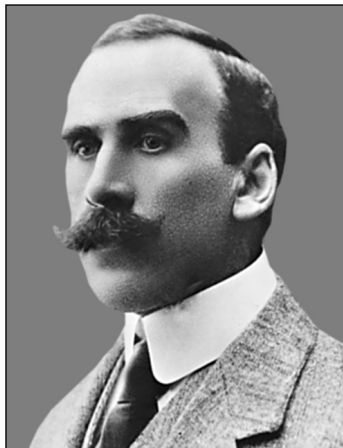
во, що згодом С. О. Іллічевський навіть хотів навчатися в аспірантурі під керівництвом О. В. Фоміна [4].

У 1923 р. Сергій Іллічевський закінчив останній курс природничо-математичного відділення Полтавського інституту народної освіти (нині Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка) та рік працював у ньому лаборантом Кабінету ботаніки (1923–1924) [43]. Він вступив до Російського ботанічного товариства, друкувався в академічних виданнях, брав участь у роботі двох Всесоюзних ботанічних з'їздів – у м. Москва (1926) та м. Ленінград (1928). На перший із них молодий науковець представив чотири своїх повідомлення, а на другий – аж п'ять! Станом на 1927 р. С. О. Іллічевський мав майже два десятки публікацій [35].

Певний час як сумісник С. О. Іллічевський працював у Полтавському політехнікумі (нині ПДАУ) у Кабінеті сільськогосподарської ботаніки (1922, 1923, 1924, 1926). Тоді він обіймав посаду літнього асистента з проведення практики [4]. Крім цього, виступав на засідан-

нях наукового гуртка із численними повідомленнями та доповідями [37].

Коло його захоплень було досить широким: від вивчення лікарських рослин і бур'янів до фенологічних спостережень. Цікавився Сергій Олімпійович дендрологією, проводив фітопатологічні збори, займався геоботанікою та дослідженням флори. Різномановна ботанічна діяльність сприяла вдосконаленню знань ученого і зробила С. О. Іллічевського одним із най-

О. В. Фомін (1867–1935)

кращих знавців флори краю. На користь цього свідчить його лист академіку О. В. Фоміну від 14 грудня 1924 р., у якому він сповіщає, що підготував "Флору Полтави". У 1926 р. молодий науковець написав дві статті англійською мовою і надіслав їх до оргкомітету IV Міжнародного ботанічного конгресу, що проходив у США (м. Ітака), вони були надруковані в його матеріалах [35].

У 1926–1927 рр. Сергій Олімпійович знову працював у музеї, цього разу лаборантом-ботаніком [5, 41]. У цей час дана установа вела роботу з монографічного дослідження одного з найцікавіших районів Полтавської округи – Опішнянського [34, 41]. Останній був багатий на різноманітні природні об'єкти, археологічні пам'ятки та вирізнявся оригінальним побутом і діяльністю населення. Музей відрядив на два місяці дві експедиції. Одна з них досліджувала природу Опішнянського району (флору, фауну, корисні копалини), інша – вивчала побут населення та народні промисли. Сергій Іллічевський працював у складі природничої експедиції. Лише за перший

день екскурсій ботанік знайшов 246 видів рослин! За дев'ять днів серпня 1927 р. він відмітив в околицях Опішні 434 їх види. Згадана місцина свого часу не зазнала впливу льодовика, тому й вирізнялася багатством флори. На цьому згодом С. О. Іллічевський наголошував у одній зі своїх більш пізніх робіт, присвяченій вивченню флори околиць м. Чернігів [22, 42].

У 1927–1928 рр. С. О. Іллічевському, тоді вже відомому знавцю флори Полтавщини, було доручено опрацювати гербарій Полтавського державного музею імені В. Г. Короленка (сучасний Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського). Він перевірів усі музейні гербарні збори, що нараховували у той час 8000 аркушів, і виправив неправильно визначені види. Сергій Олімпійович робив це дуже відповідально, у сумнівних випадках звертався по допомогу до компетентних фахівців, таких як Д. І. Літвінов і Б. О. Федченко, а також до харківських флористів М. В. Клокова, М. І. Котова, Є. М. Лавренка та Н. О. Шостенко. З метою надати переліку більш детального характеру С. О. Іллічевський вніс до нього свої спостереження над 380 видами рослин м. Лубни (проведені в липні 1920 р.) та інформацію про флору Полтавщини, складену за літературними відомостями. Крім цього, подав межі розповсюдження рослин на теренах краю. Дослідник підрахував, що через Полтавщину проходять кордони розповсюдження 328 видів рослин. Цю особливість учений пояснив напрямком кліматичних, ґрунтових і флористичних меж. Він вважав, що види, які зростають на межі свого ареалу, є найбільш вразливими. Тож не дивно, що деякі з них, відмічені С. О. Іллічевським для Полтавщини наприкінці 20-х рр. ХХ ст., сучасними флористами вже не вказуються. За С. О. Іллічевським, у згаданний час флора Полтавщини нараховувала близько 1270 видів квіткових і 20 видів судин-

них спорових рослин. Із них у фондах музею було зібрано майже 1030 видів [20, 41]. Як зазначав дослідник, багатство флори на території Полтавщини збільшувалось у напрямку з півночі на південь.

Працюючи в музеї, Сергій Олімпійович тісно контактував з Українським комітетом охорони пам'яток природи й культури, заснованим при Народному комісаріаті освіти УСРР 1926 р. При ньому він обіймав посаду геоботаніка з обстеження цілинних степів. Основним завданням комітету було дослідження та детальне вивчення на території України унікальних природних куточків із метою їх подальшого заповідання. З 1927 р. комітет почав видавати збірник "Охорона пам'яток природи на Україні", уже в першому томі якого були надруковані анкети для збирання відомостей про цілини, ліси, болота та торфовища, озера, ботанічні сади, дендрологічні парки та окремі меморіальні чи вікові дерева [33, 44]. Анкети розробив відомий ботанік, харківський крайовий інспектор охорони природи Євген Михайлович Лавренко – майбутній учений світового рівня та академік АН СРСР.

Є. М. Лавренко (1900–1987)

У 1927 р. за дорученням комітету С. О. Іллічевський провів детальне експедиційне обстеження цілинних степів Полтавщини [31, 39]. У квітні – вересні здійснив 15 виїздів до Червоноградського, Карлівського та Лубенського районів. Сергій Олімпійович зробив детальні геоботанічні описи Струківської, Розумівської, Ланнівської цілин, "Академічного степу"

поблизу Лип'янки, цілини Дібрівського кінного заводу. Він склав опис ковилового степу на пісках і солончаках біля с. Скалонівка, дослідив рослинність неораних курганів в околицях м. Червоноград. Також вивчив степові блюдця між Лип'янкою і Розумівкою та чагарниковий степ під м. Червоноград, на так званій Українській лінії – залишках фортифікаційної системи, побудованої ще в 30-х рр. XVIII ст. Дослідник склав загальний список рослин, що зустрічались на обстежених степових ділянках, зі 198 видів. Зібраний під час експедицій гербарій найбільш характерних і найцікавіших рослин був переданий ним до наукових установ м. Харків – Ботанічного саду та Інституту прикладної ботаніки. Опрацьовані та узагальнені результати цих досліджень С. О. Іллічевський направив до другого тому збірника "Охорона пам'яток природи на Україні", повністю присвяченого степовим пам'яткам природи та степовим заповідникам [25, 33, 44]. Стаття Сергія Олімпійовича із згаданого видання згодом була навіть опублікована у вигляді окремої брошури.

Принагідно слід зазначити, що дослідженням степів Полтавщини Сергій Олімпійович займався й раніше. Спочатку це були епізодичні виїзди у травні-червні 1919 р. Більш детальне вивчення цікавих степових ділянок на території тодішньої Полтавської губернії (нинішніх Полтавської та Харківської областей) С. О. Іллічевський провів у 1923–1926 рр., здійснивши для цього 35 виїздів у природу. Він розпочав свої дослідження з Костянтиноградського повіту – пізно заселеного степового району, де ще на той час залишалось чимало степових ділянок [28, 39]. Ботанік виявив на Полтавщині десять цілинних ділянок із добре збереженою флорою, вивчив їх видовий склад, зробив геоботанічні описи та шість років поспіль проводив їх моніторинг.

Під час екскурсій завжди збирав гербарій. Відомо, що збори за 1924 р. він передав до Українського ботанічного товариства, а результати своїх досліджень степів південної частини Полтавщини представив на II Всесоюзному з'їзді ботаніків у січні 1926 р. у Москві [35]. У фондах Полтавського краєзнавчого музею до нашого часу збереглася невеличка частина гербарію С. О. Іллічевського, переважно за 1923 р., із Костянтиноградського повіту [45]. С. О. Іллічевський із сумом писав: "Після війни значна частина степу була розорана, але ще 1923 р. цілина Гамовецького мала площу у 800 десятин, рештки Струківської та Карлівської цілин були понад 200 десятин кожна" [26, с. 58; 44].

У 1928 р. завідувача кафедри сільськогосподарської ботаніки Полтавського сільськогосподарського політех-

*Адміністративний будинок заповідника
"Академічний степ" на Карлівщині
(друкується вперше)*

нікуму (нині ПДАУ) В. П. Кушніренко та професор Полтавського інституту народної освіти М. Ф. Ніколаєв розробили план колективного дослідження рослинності Полтавщини. Його обговорювали на зборах Полтавського наукового товариства при ВУАН. Важливо, що при підготовці проекту науковці зверталися за порадою до С. О. Іллічевського. Останній допоміг їм скласти список літератури по флорі Полтавщини [11, с. 103–105]. Пере-

лік містив 47 робіт, із них автором семи публікацій був сам С. О. Іллічевський.

Ще одним серйозним захопленням науковця була фенологія, якою він займався майже без перерви все своє життя, починаючи від 1917 р. [18]. Сучасним методам і напрямкам у фенології він присвятив виступ на засіданні природничої секції наукового товариства 17 квітня 1927 р. [11, с. XIII]. У низці своїх публікації дослідник ґрунтовно висвітлював питання фенології, зокрема другого цвітіння рослин. Науковець виступив на захист закону Мініо – Іллічевського, відкритого ним у 1924 р., про залежність між ступенем розвитку в будові квітки та часом її цвітіння [12, 35]. Узагалі ж, підводячи підсумки своїх багаторічних фенологічних досліджень, Сергій Олімпійович не без гордості відмічав, що його діяльність у цій царині дозволила віднести Полтаву до переліку найкращих опірних пунктів фенологічної мережі колишнього СРСР. Адже висновки його роботи були перевірені у Софії, Парижі, Мельбурні, деяких містах Великобританії та Італії дуже авторитетними та відомими фахівцями. Вони майже повністю підтвердили дію зазначеного закону [18, 35]. Важливо й те, що коли у вересні 1931 р. в Гаазі правління Фенологічної асоціації Нідерландів почало видавати журнал "Acta Phaenologica", то С. О. Іллічевський став першим українським науковцем, який друкував у ньому свої багаторічні фенологічні спостереження, проведені на теренах м. Полтава [35].

Обіймаючи численні посади в низці установ, працюючи в різних регіонах України, дослідник цілеспрямовано та фахово вивчав рослини, ставши знаним та авторитетним ученим-ботаніком, фенологом світового виміру, одним із піонерів заповідної справи на Полтавщині та в Україні. Сергій Олімпійович залишив по собі фундамен-

тальну наукову спадщину, яка актуальна й цікавить широкі кола сучасних учених-природодослідників не лише Полтавщини, а й, без перебільшення, усієї України. Зокрема, у згадані роки це стосувалося Полтавської, Харківської та Чернігівської областей [22, 27, 28, 31, 35].

Що ж до останньої області, то її дослідження С. О. Іллічевським розпочались 1925 р., коли він жив у Майнівці і працював у місцевому агротехнікумі лектором із метеорології та фітопатології [4]. Згодом, влітку 1928 р., коли Сергія Олімпійовича запросили до участі в комплексній експедиції з вивчення ґрунтів і геоботанічного обстеження Прилуччини, він продовжив цю роботу. Дослідження проводила Носівська сільськогосподарська дослідна станція. Очолив роботу відомий ґрунтознавець і агрохімік К. К. Гедройц, завідуючий агрохімічним відділом установи. В експедиції брала участь і співробітниця цієї установи Г. І. Можайська. Вона збирала гербарій флори Прилуччини та наносила на карту регіону найголовніші рослинні формації. С. О. Іллічевський визначав зібраний матеріал, проводив його геоботанічний опис і здійснював загальне геоботанічне районування. Таким чином були вивчені болотяна, лучна, лісова та піскова флора регіону, знайдені багато раритетів. Крім цього, вперше досліджено 12 неораних могил (курганів) [24, 42]. Надалі діяльність С. О. Іллічевського, який у той час жив у м. Чернігів, пов'язана з дослідженнями флори околиць міста [32, 42]. Відомо, що в Чернігівському учительському інституті (нині Національний університет "Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка) С. О. Іллічевський працював із жовтня 1928 по квітень 1932 р. спочатку лектором I розряду, а потім професором I розряду [4, 22, 35]. Він викладав ботаніку та біологію, займався різноманітною науковою діяльністю. Також очолював в інституті студентський гурток із природознавства. Пра-

ця вченого була високо поцінована. У 1931 р. рішенням кваліфікаційної комісії Народного комісаріату освіти УССР йому присвоєне звання професора ботаніки [4, 35]. Цього були удостоєні лише двоє з дев'яти рекомендованих дирекцією інституту претендентів. Про цей важливий факт своєї біографії вчений згадував у листі до академіка Володимира Леонтійовича Комарова від 19 січня 1936 р., що наведений у цій книзі [1].

На той час у Чернігові вже було затверджене ботаніко-географічне районування, запропоноване ще на початку 1925 р. комісією Сільськогосподарського наукового комітету України. У 1927 р. Є. М. Лавренко опублікував карту геоботанічних районів України. На ній він виділив дві зони з підзонами та 15 районів, що нині відповідають здебільшого округам. Згідно з цією картою, м. Чернігів опинився у глибині Лісової зони (Полісся). Південна межа Полісся проходила за 80 км на південь від м. Чернігів – у районі м. Ніжин. Тому флористичні знахідки С. О. Іллічевського типових степових видів давали всі підстави перенести північну межу Лісостепу на північ до Чернігова [29, 42]. Сергій Олімпійович звернув увагу на бідність і одноманітність флори околиць м. Чернігів. Він зазначав, що за два роки досліджень зафіксував лише 458 видів рослин – майже стільки, скільки в околицях Опішні на Полтавщині знайшов за дев'ять днів у серпні 1927 р.! Бідність чернігівської флори вчений пояснив одноманітними ґрунтами та екологічними умовами, відсутністю цілої низки рослинних формацій (ліс, солончаки, торфові болота), а також впливом льодовика. За С. О. Іллічевським, флора околиць м. Чернігів нараховувала всього 474 види вищих рослин [22, 42].

У червні-липні 1931 р. Сергій Олімпійович провів обстеження 22 крейдяних відслонень в околицях Глухова, на півночі Чернігівщини, та описав їх видовий

склад. Район досліджень знаходився на самому кордоні колишнього зледеніння, тому й не вирізнявся багатством флори [16, 42].

Загалом за період роботи в Чернігівському учительському інституті, С. О. Іллічевський надрукував понад 25 статей, присвячених фенологічним, геоботанічним і флористичним дослідженням (це майже третина робіт, що була написана ним до Другої світової війни). Вісім із них англійською та німецькою мовами, якими науковець володів вільно.

Досвід природоохоронної роботи С. О. Іллічевський опановував на практиці, коли вимушений був за станом здоров'я у 1932 р. переїхати з Чернігова на південь України. Там він працював геоботаніком у науково-дослідному Степовому інституті в Асканії-Новій (1932–1933), потім – геоботаніком Чорноморського заповідника (1934–1935) [10, 35, 38]. У зазначений період Сергій Олімпійович багато уваги приділяв мікологічним дослідженням. Він зібрав 120 екземплярів грибів-паразитів. Для визначення їх надсилав матеріал відомому фахівцеві В. А. Траншелю. Ймовірно, дослідники листувались. Про це свідчить лист С. О. Іллічевського до О. В. Фоміна від 11 грудня 1934 р. У ньому він акцентував увагу свого адресата на тому, що В. А. Траншель у деяких випадках зазначених зборів С. О. Іллічевського робив помітки, вказуючи: "...первое нахождение в Союзе на данном хозяине", або "...второе нахождение в Союзе и третье в мире". І хоч це дуже тішило Сергія Олімпійовича, але його життя від цього не ставало кращим. Підтвердження цьому знову ж таки знаходимо в листі до О. В. Фоміна від 13 червня 1934 р. В ньому С. О. Іллічевський волає: "...я сейчас сижу совершенно без денег". Він просить академіка знайти йому можливість попрацювати хоч у якійсь експедиції. Тому не дивно, що він полишає робо-

Н. Т. Нечаєва (1909–1996)

дивно, що він спробував дослідити найбільші з них у Європі – асканійські [10].

*С. О. Іллічевського
цікавили не лише рослини...*

ту в заповіднику і переїздить у Крим. Тут недовгий час (1938–1939) обіймав посаду завідувача відділу флори Нікітського ботанічного саду, досліджував рослинний світ Гірського степового заповідника [35].

Про роботу С. О. Іллічевського в згаданих установах на півдні України відомості дуже незначні, але цікаві. Як відмічалося раніше, прадавні степи завжди були найулюбленішими об'єктами наукових студій Сергія Олімпійовича. Тому не дивно, що він спробував дослідити найбільші з них у Європі – асканійські [10]. Тож на початку 30-х рр. ХХ ст. (1932–1933) він працював старшим фахівцем із геоботаніки Всесоюзного НДІ гібридизації й акліматизації тварин (нині Інститут тваринництва степових районів імені М. Ф. Іванова "Асканія-Нова" – Національний науковий селекційно-генетичний центр з вівчарства). На жаль, науковий архів цієї установи загинув. Але знайшовся інший матеріал – спогади тодішньої колеги, науковця, а згодом ушанованого природознавця світового виміру – академіка АН Туркменської РСР Н. Т. Нечаєвої [10]. Згадуючи

С. О. Іллічевського, Ніна Трохимівна, зокрема, зазначала: "Это был квалифицированный ботаник, но очень своеобразный. Работал он в одиночку, на нашу деятельность внимания не обращал. Интересовался теорией фенологии растений и высоко оценил мои фенологические наблюдения. Он предложил сделать совместную статью в английский журнал и сказал, что напишет ее по-английски. Я не знала тогда английского языка и просила написать сначала по-русски, так как не смогу послать в печать статью, не зная, что в ней написано. Однако Илличевский ответил, что двойную работу делать не будет. Тогда заупрямилась я и не дала дневники для обработки, о чем впоследствии пожалела, так как все асканийские материалы пропали, в том числе и фенологические дневники. С. О. Илличевский в Аскании не прижился и, проработав весенне-летний сезон, куда-то уехал" [10, с. 102].

Та на цьому не закінчився асканійський період у строкатому житті С. О. Іллічевського. Вдруге доля пов'язала його з ушавленим степовим інститутом, коли науковець уже працював у Чорноморському заповіднику. Це теж відбувалося у два етапи. Спершу (від 1934 по 1935) Сергія Олімпійовича хоч і взяли на роботу, але піддали, як тоді казали, "чистке" [4; 5, арк. 67 зв.]. Проте він не погодився з висновками і став доводити свій професійний рівень. Для цього навіть їздив у Москву на засідання Комісії Радконтролю. Саме ця висока інстанція в серпні 1935 р. відновила науковця в заповіднику [4]. Але тоді він не залишився там і переїхав до Полтави [35]. Вдруге С. О. Іллічевський почав працювати в Чорноморському заповіднику від літа 1945 р. Тоді він був старшим науковим співробітником, а від початку 1947 р. – відповідальним виконавцем дослідної роботи "Динамика растительных биоценозов целин Аскании-Нова и окружающего ее района Южного Заднепровья" раніше згаданого

ВНДІ гібридизації і акліматизації тварин. Крім цього, ботанік працював у музеї інституту, яким керував І. Д. Іваненко. Останній буквально засипав роботою С. О. Іллічевського, який фізично не міг водночас виконувати обов'язки геоботаніка та музейника. На цьому ґрунті стався конфлікт. Його розбирала спеціальна комісія. В акті, складеному нею 26 квітня 1947 р., відмічалися недоліки в роботі С. О. Іллічевського. Він не погоджувався з цим і 29 серпня 1947 р. навіть написав заяву на ім'я директора інституту про те, що І. Д. Іваненко розгорнув проти нього "відверту травлю" [10, с. 104]. Крім цього, Сергій Олімпійович указав на свої наукові доробки, серед яких була підготовка докторської дисертації та низки великих аналітичних статей. На жаль, усі ці матеріали так і не побачили світ, як і не була представлена до захисту докторська дисертація вченого. На початку осені 1947 р. він виїхав до Києва. Цікаво, що з Херсонщини переїхав і І. Д. Іваненко. Він обрав для подальшого життя Полтаву – рідне для С. О. Іллічевського місто. В тодішньому педагогічному інституті, який свого часу закінчив Сергій Олімпійович, Іван Дем'янович завідував кафедрою зоології. Тут він жодного разу не обмовився, що знав видатного ботаніка, не кажучи вже про те, яку роль відіграв у його долі.

Незважаючи на такі прикрі моменти, С. О. Іллічевському в згаданий період вдалося зібрати досить цікавий і багатий науковий матеріал. Найперше він стосувався характеристики флори та рослинності чорноморських заповідників і дослідження фітопатогенних грибів судинних рослин острова Джарилгач [38]. Останні дослідження про виявлений 51 вид мікроміцетів були найбільш ґрунтовними за всі часи проведених на цьому заповідному об'єкті досліджень.

Знову доля звела С. О. Іллічевського з краєзнавчим музеєм у Полтаві в 1936 р. Це був важкий період у житті уста-

нови. Сергія Олімпійовича зарахували на посаду завідувача природничого відділу, яку він обіймав із вересня 1936 по травень 1938 р. [5, арк. 67 зв.; 41]. Під час роботи в музеї ботанік продовжував займатись дослідженням флори Полтавщини та опублікував десять наукових статей. Частина з них була результатом обробки попередніх досліджень на Чернігівщині [16] та півдні України [14, 15, 23].

У 1936 р. почала виходити друком "Флора УРСР", започаткована Інститутом ботаніки АН УРСР. Як досвідчений флорист, С. О. Іллічевський опублікував рецензію на перший том цього видання, в якій відмітив його позитивні риси: чіткі дихотомічні таблиці, якісні ілюстрації, приділення уваги практичному значенню рослин, вказівкам конкретних місць знаходження рідкісних видів тощо [17]. Разом із тим науковець наголошував на тому, що у "Флорі" недостатньо використані ботаніко-географічні посилання, навіть наведені у публікаціях кінця 20-х рр. XX ст. Це й спричинило прикрі пропуски деяких видів, як *Gagea granulosa* Turcz., неточну вказівку ареалу ковили Лессінга, пропуск деяких місць зростання рідкісної осоки житньої та ін. Посилаючись на власні роботи, С. О. Іллічевський виправив недоліки та доповнив "Флору УРСР" цінною інформацією. Принагідно зазначимо, що у всіх 12 томах "Флори УРСР" (1936–1965) є вказівки на географічне поширення чималої кількості видів, узятих із гербарних зборів і робіт Сергія Олімпійовича. Крім того, його прізвище згадується серед переліку авторів, зазначених при таксонах, у 30-томному виданні "Флора СРСР" (1934–1964) поруч із прізвищами відомих українських систематиків і флористів. Усе зазначене – красномовне свідчення високої професійності та авторитету науковця. Тому не дивно, що 15 травня 1937 р. Президія АН СРСР присвоїла С. О. Іллічевському вчений ступінь кандидата біологічних наук

за сукупністю опублікованих праць без захисту дисертації [4, 35].

У 1938 р. у журналі "Советская ботаника" світ побачила хоч і невелика за обсягом, проте досить цікава та змістовна стаття С. О. Іллічевського. У ній він подав аналіз одного із старовинних провінційних гербаріїв – тодішнього Полтавського державного музею імені В. Г. Короленка. Останній нараховував у той час понад 12 000 аркушів і включав збори близько 20 колекторів протягом 1849–1852 рр. [13, 20, 41]. Із них у межах колишньої Полтавської губернії зібрано 8877 зразків, що включали 1030 видів. Завідуючий відділом природи наголошував на цінності гербарію музею та зазначав, що частину зборів визначали провідні флористи: М. В. Цингер (збори Ярмоловича, 982 аркуші), В. І. Талієв (збори Н. Войтойніса за 1911 р.) і Й. К. Пачоський (збори В. Ф. Ніколаєва за 1911–1912 рр.). С. О. Іллічевський жалкував, що дана унікальна ботанічна колекція залишилась поза увагою спеціалістів при написанні таких вікопомних видань, як "Флора СРСР" і "Флора УРСР".

Вчений активно опирався потугам господарників розорати на Полтавщині останні ділянки цілинних степів. За завданням Українського комітету охорони пам'яток природи й культури С. О. Іллічевський обстежив цікаві та цінні у природничо-історичному відношенні ділянки Полтавщини з метою їх подальшого збереження [6, арк. 3, 6, 7, 7 зв., 8, 9]. Деякі з них уже були заповідними, проте не мали єдиної координуючої установи. Це у свою чергу негативно позначалося на їхньому функціонуванні, а в окремих випадках загрожувало навіть існуванню взагалі. Сергій Олімпійович запропонував організувати в області комплекс із дев'яти заповідних об'єктів, які, на його думку, найбільш повно відображали б різноманіття природи Лісостепу. До його складу повинні були

увійти: 150 гектарів Карлівської цілини, заповідник "Парасоцький" – вікові дубово-грабові ліси поблизу Диканьки, чагарниковий степ на так званій Українській лінії, нерозорані кургани, чималі солончаки при впадінні р. Берестова у р. Оріль, декілька ділянок цілинних степів із байбаковинами поблизу Сахновщини та хутора Вільного, близько 100 гектарів соснового лісу "Гетьманщина" з лісовою фауною, мішані ліси на лівобережних пісках біля м. Полтава ("Триби") та болото, що знаходиться у глибині цих лісів, із північною флорою.

ЗВІТ ПО ВИЯВЛЕННЮ В НАТУРІ ПЕРЕЩЕПИНЬСЬКОГО БОЛОТА?*

В зв'язку з невідкладними справами по основній посаді я лише в кінці травня одержав змогу виїхати на огляд заповідних учасків. Перший виїзд був зроблений на Перещепинське болото.

26 травня 1937 р. виїхав поїздом до ст. М.Перещепини, щоб на місці договоритись відносно обстежування болота та складення плану його, але місцеві Деркачівське сільрада визнала, що питання про заповідник лежить поза межами її компетенції, і тому я того ж 26 травня проїхав до районного центру /Н.Сенджари/.

В Ново-Сенджерівському РЗВ мені дали всі потрібні відомості щодо площі болота та її використання; пізніше ці відомості були оформлені в спеціальному відношенні, де зазначена площа болота, хто і як його використовує та подані міркування що до дальшого його використання, і разом з тим землевпорядчик т. Чапіга склав докладний план болота, означивши на ньому площу, яку найдоцільніше виділити під абсолютний заповідник. Крім болота в районі ст. М.Перещепини були мною оглянуті. Болото уявляє собою величезні зарості очерету /*Phragmites communis*/, який скрізь переважає над іншою рослинністю; лише порівняно невеликі площі посіявлені очерету і зарослі *Phragmites communis*, і подекуди невеликі "вікна" відкритої води; по краях болота вкраплені купки верб, які делі переходять в суцільні зарості верб. Звертає увагу багатство болота чернуగుзами /*Limnoria* /.

9.VI.1937 р.

Член УКОП" С. Іллічевський.

Зізнано: Вільний, Ново-Сенджерівський.

При цьому дослідник наголошував на підпорядкуванні даних об'єктів єдиному господарю, що сприяло б науковій роботі та дотриманню режиму охорони. Вже в ті часи С. О. Іллічевський порушував питання про комплексне використання заповідних об'єктів регіону, в то-

* Друкується вперше.

А К Т . *

и, що нижче підписались, ботанік ІЛЛІЧЕВСЬКИЙ С.О., представник
Полтавського Історико-Краєзнавчого музею КИТОВА А.І., агроном
Обласної станції ... представник ОБЛЗУ, КОНСТАНТИНОВ, райаг-
роном ... ДАНИЛЕВСЬКИЙ, голова колгоспу "Чер-
воний Борець" ... оглянули 14 серпня
1940 р. цілину / так звану академічну цілину / біля колгоспу
"Ч. Борець" і прийшли до висновку, що південна частина цієї ціли-
ни сильно розбита на дрібним випасом і забур'янена, що дуже зни-
жує її науково-господарську цінність, тому зберігати надалі
південну частину цієї цілини в її сучасному вигляді недоціль-
но, що ж до північної частини цієї цілини-частини, що прилягає
до колишнього будинку академії і має площу 70 га, то ця частина
зберіглася значно краще і уявляє собою велику цінність, як єди-
на споконвічна цілина Полтавської області, що має винятковий
інтерес з ботанічного та ґрунтознавчого боку /з точки зору
вирчення процесів утворення чорноземі/, а також як об'єкт
для практичних занять та проходження практики студентами Пол-
тавських і Харківських вузів. Хоча огляд цілини відбувався в кі-
нець літа, коли більшість степових рослин остаточно вигорала, і се-
рий огляд був дуже короткотривалий, все ж таки на цілині констан-
товано було багато степових рослин, як кормових степових /*Statis-
e tatarica* /, степові півники / *Sis. pinnata* /, білі
різних ковалів / *Stipa capillata* /, *Yessingiana* / *Phyteuma*
canescens /, степові дзвонички / *Campanulacis bicolor* / і більш
значущі рослини степового характеру / *Salix bethuensis*
Trifolium macrochalcicum / тощо, а на знижених солончакових
рослини, як *Statice gmelini*, *Aster Tripolium* тощо, бо
рослинність цієї цілини досить різноманітна і уявляє собою
комплекс степових і солончакових форм. Отже північна частина

* Друкується вперше.

цієї цілини уявляє собою великий інтерес з наукового боку і її доцільно використовувати тільки як сінокос, припинивши на ній випас, який поступово засмічує її бур'янами, як це вже сталося в південній частині, тому доцільно виділити північну частину площі в 70 га виключно під сінокос /без випасу/, а що до південної частини, то засіб використання її вирішити колгоспу "Червоний борець" зазначивши, що тепершній засіб використання /надмірний випас/ заслуговує засудження, як що небудуть внесені корінні зміни в це використання.-

Ботанік

/Іллічевський/

Представник Полтавського
музею - Кутеня

Агроном ОблВЗУ - Опащенко

" РайВЗУ - Данилевський

Представник ОблВЗУ - Константинов

Голова колгоспу
"Червоний борець"

З оригіналом згідно:

му числі й з освітньою метою при проведенні польових практик для студентів-біологів та аграріїв. Завдяки кропіткій роботі вченого в лютому 1937 р. проведена декретизація трьох природних об'єктів Полтавщини та надано їм статус заповідників обласного значення. Це – Карлівська цілина, Малоперещепинське болото та Парасоцький ліс [44]. С. О. Іллічевський брав також участь у розробці режиму їх експлуатації. Охорону заповідників було покладено на Полтавський державний музей імені В. Г. Короленка. Відомо, що востаннє С. О. Іллічевський досліджував стан збереження заповідних об'єктів Полтавщини у серпні 1940 р. [6, арк. 12, 12 зв., 13, 13 зв.].

ЗВІТ ПО ВИЯВЛЕННЮ В НАТУРІ ЛІСОВОГО ЗАПОВІДНИКА "ПАРАСОЦЬКЕ" *. *

27 травня я вибув з Ново-Санджарського р-ну і 28 травня прибув до Диканського р-ну для обстеження лісу "Парасоцьке". Ліс "Парасоцьке" лежить на північ і на захід од села Брусія Диканського р-ну; росташований на нагірному березі р. Ворскли / на плато і на схилах до р. Ворскли / за винятком 15-го квартала який цілком лежить в межах весняного розливу, і власне є скоріше заливна лука, а ліс. В 15 кварталі ми маємо заливні луки, вкриті поодинокими старими деревами / в'яз. *В'яз, липа...* тополя сіра *В'яз, липа, береза...* верба... *В'яз, липа...*. Схожий, але більш лісовий характер має і 5-й квартал. Інші квартали росташовані на нагірному правому березі р. Ворскли / 7 та 8-й квартали /, частково виходячі й на рівне суглинкове плато / квар. 13, 14, 19 /. З них найбільше граба в кварталах 8, 13 та 14, причому в 14 кварталі граб переважає. Таким чином, квартал 15 різко відмінний від усіх інших, зокрема він цілком позбавлений граба. Тому при огляді лісу "Парасоцьке" землевпорядчик та лісник пропонували цей квартал замінити іншим - 12-м кварталом. Ліс "Парасоцьке" знаходиться в користуванні лісгоспу / Диканського р-ну /; частково ведеться виборочна рубка, але суцільної порубки ніде нема, скрізь верхній ярус утворений великими деревами і скрізь є густий підлісок. План лісу "Парасоцьке" - землевпорядчик Диканського РЗВ обіцяв надіслати, але досі не надіслав.

9.VI.1937 р.

С.Іллічевський.

Згідно : Секретар УКОП "а" *Вітовський* / Мірошникова /.

14 серпня він виїздив у Карлівський район на Академічну цілину. І хоча огляд ділянки відбувся в кінці літа, коли більшість степових рослин вигорає, вчений визначив чимало цікавих видів. Сергій Олімпійович зазначив, що південна частина цілини дуже вибита надмірним випасом і забур'янена, тож зберігати її надалі недоцільно. Північна ж, площею 70 гектарів, – збереглася значно краще і має велику цінність. На ній треба припинити випас і використовувати тільки під сінокіс. Після дослідження стану Парасоцького лісу в Диканському районі 25 серпня 1940 р. С. О. Іллічевський у доповідній записці директору музею, якому підпорядковувався заповідний об'єкт, запропонував узяти ліс під особливу охорону, заборонити полювання та випас худоби [44].

* Друкується вперше.

Копія.

До УКОПП"У. *

Що до Липанської / Карлівської / цілини, то вона передана колгоспу "Червоний борець"; копії постанови РНК УСРР про передачу подаю нижче :

/ постанова РНК УСРР від 28.XII.1935 /: "Погодитись з пропозицією УАН про ліквідацію Карлівського заповідника. Задовольнити клопотання Карлівського РНК про передачу землі цього заповідника сільсько-господарській артілі "Борець" Липанської сільради Карлівського р-ну.

Заст. Голови РНК / Порайко /.

Колгосп має право випасу та покосу, але не має права заорювати, про те така можливість не виключена, особливо маючи на увазі настрої Зава РЗВ, який неприховано вороже ставиться до ідеї заповідника і в розмові зо мною двічі, або тричі підкреслював, що передача заповідника колгоспу зв'язана була "з нешми / РЗВ / неодноразовими клопотаннями про ліквідацію заповідника", і казав, що колгосп "може і заоре цю землю". План цього заповідника землевпорядчик обіцяв паразити і надіслати, але ще не зробив цього / я був там 21.УІ /.

27.УІ.1937 р.

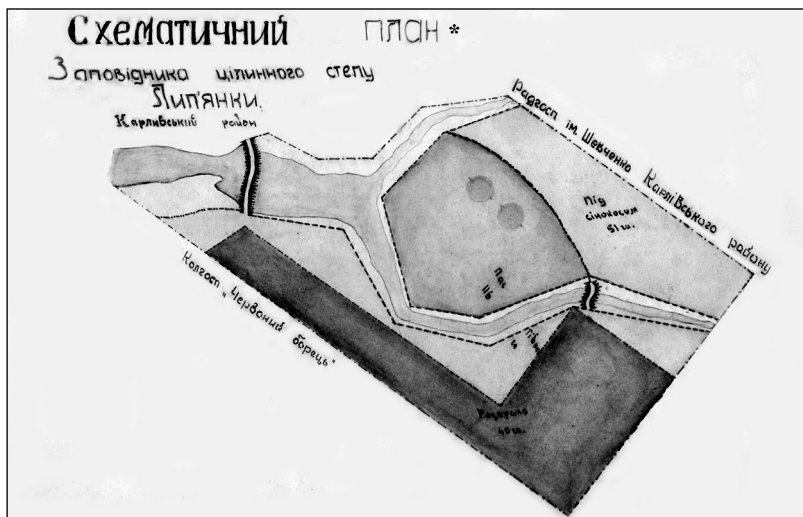
С.Іллічевський.

З оригіналом згідно : Секретар УКОПП"А

/ Мірошникова /.

Нині у фондах Полтавського краєзнавчого музею зберігаються п'ять гербарних аркушів, зібраних ботаніком під час інспектування заповідних об'єктів у 1940 р. У цьому році доля знову привела С. О. Іллічевського до Полтави. Це було пов'язано із доглядом за престарілим і хворим батьком, який залишився сам після смерті у 1939 р. дружини Раїси Іванівни та доньки Валентини [4]. Довелося влаштуватися на роботу. 1 вересня 1940 р. Сергій Олімпійович зарахований доцентом Полтавського державного педагогічного інституту.

* Друкується вперше.

Коло його наукових інтересів у цей час включало акліматизацію південних культур і вивчення впливу метеорологічних умов на початок цвітіння дикорослої та культурної флор. Ботанік також збирав гербарій в околицях м. Полтава, продовжував спостереження та займався камеральною обробкою гербарію флори Криму. З наближенням фронту, 5 вересня 1941 р., заняття у вузі були припинені. 18 вересня 1941 р. німці увійшли до Полтави, а вже 20 вересня відділом народної освіти при Полтавській міській управі було сформовано новий штат організованого окупантами педінституту. С. О. Іллічевського призначено завідуючим Ботанічним садом новоствореного вишу. Планувалося, що відомий учений разом з іншими викладачами буде залучений до складання нових навчальних програм. І, дійсно, ця робота велася, але участі в ній Сергій Олімпійович не брав. Натомість він не припиняв дослідів з акліматизації та друкувався на сторінках газет "Голос Полтавщини" і "Нова Україна".

* Друкується вперше.

Об'єктом його досліджень стали сім культур: канатник, батат, китайський горох (вігна, або маш), фенхель, багаторічний льон, кроталарія та кунжут. До речі, два останні види С. О. Іллічевський почав культивувати на Полтавщині першим [43]. У цей період учений активно співпрацював з Управлінням парками та садками м. Полтава, якому допомагав у 1942 р. підібрати асортимент дерев і чагарників для відновлення зеленого вбрання обласного центру [40, 47]. Як знавець дендрології, він переконував більш широко використовувати в зеленому будівництві хвойні рослини, яких на той час у місті було мало, вказував на їх переваги та декоративність [21, 40, 47]. Узагалі ж треба відмітити провідну роль С. О. Іллічевського в тогочасній роботі Ботанічного саду Полтавського педагогічного інституту. Адже це були найскладніші часи в історії установи, які припали на роки Другої світової війни і фашистської окупації м. Полтава (1941–1943 рр.). Це не лише господарсько-організаційна діяльність, що забезпечила цілісність саду, а й наукові студії з інтродукції. Вони й донині залишаються актуальними, надто з питань розведення у відкритому ґрунті зазначених вище південних рослин. Найперше це стосується піонерської роботи з вирощування батату.

У Полтаві С. О. Іллічевський пробув, найімовірніше, до літа 1943 р. Потім, за твердженням В. Є. Бореяка, вчений "був вивезений німцями до Львівської області" [7]. Дещо по-іншому описував цей час у своїй автобіографії сам С. О. Іллічевський. Зокрема, зазначав: "В конце войны, осенью и до 1.04.1945 был выдвинут местным райкомом на работу в редакцию районной газеты в качестве корректора" [4, арк. 124]. А от пізніше (вересень 1945 р.) він змінив попереднє тлумачення подій від вересня 1943 по квітень 1945 р. Вчений теж, як і В. Є. Бореяко, зазначає, що його вивезли до Львівської області, тоді ще оку-

пованій німецькими загарбниками. Хто це зробив і для чого, Сергій Олімпійович не пояснює [5, арк. 69 зв.]. Натомість уточнює, що у Львівській області опинився всупереч обіцяного йому Києва [5, арк. 69 зв.]. С. О. Іллічевський пише: "Сначала числился при лесной школе, затем работал счетоводом маслозавода в Янове Львовской области, а далее был просто безработным, после освобождения Львовской области работал сначала бухгалтером артели, затем корректором, литработником и бухгалтером Иванофранковской районной газеты (Львовская область)..." [5, арк. 69 зв.]. На думку авторів, і цей етап життя науковця потребує ретельного вивчення. Адже дивує те, що він – усе життя безпартійний, який ще й працював на окупованій території – потім міг стати за рекомендацією радянських партійних органів співробітником газети та ще й на Західній Україні.

Звичайно, така посада не могла задовольняти справжнього натураліста, яким був Сергій Олімпійович. Тому не дивно, що він полишив Львівщину і 1 квітня 1945 р.

Фото та автограф С. О. Іллічевського, адресовані М. М. Гришку та його дружині. 1945 р.

знову переїхав до Державного чорноморського заповідника, де працював старшим науковим співробітником – геоботаніком майже повний календарний рік до 1 липня 1946 р. Крім цього напряму діяльності, він

розпочав дослідження тут з акліматизації трав'янистих і деревних рослин, що були завезені з Нікітського ботанічного саду [35]. У центральних виданнях України, газетах "Социалистическое земледелие" і "Радянська Україна", дослідник публікує дуже цікаві розвідки про заповідник. Та працювати тут надалі С. О. Іллічевському більше не довелось, адже він переїхав у Київ до Ботанічного саду АН УРСР (нині Національний ботанічний сад імені М. М. Гришка НАН України). У цій установі, яку тоді очолював давній друг родини Іллічевських – академік АН УРСР М. М. Гришко, науковець обійняв посаду старшого наукового співробітника відділу флори та рослинності (01.10.1947–04.10.1949).

Слід зазначити, що С. О. Іллічевський із молодих років був добре знайомий з М. М. Гришком. Їхня юність минула в Полтаві, саме це місто стало для них рідним, тут мешкали їхні найближчі родичі. У цьому місті майже в один час вони вчилися у вишах: С. О. Іллічевський – у Полтавському інституті народної освіти, який закінчив 1923 р., а М. М. Гришко – в агрокооперативному політехнікумі, який закінчив 1925 р. Цікаво, що на його курсі загальне землеробство з елементами геології викладав батько Сергія Іллічевського – професор О. О. Іллічевський, відома в Полтаві особистість [46]. Саме Олімпія Олександровича виділяв Микола Гришко серед найулюбленіших своїх наставників.

З тих пір життєві шляхи науковців проходили одними і тими ж містами, зокрема, це стосується Майнівки та Чернігова, де вони в різний час працювали викладачами. Не виключено, що Сергій Олімпійович і Микола Миколайович жваво листувалися. В будь-якому разі родині М. Гришка С. О. Іллічевський надсилав свої фотографії з підписами. Тепер вони зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

[ФПКМВК. – Інв. № ПКМВК-84122, П-319]. При цьому принагідно зазначимо, що їх надіслала одному з авторів книги (В. М. Самородову) старша донька М. М. Гришка – Галина. У листі від 12 березня 2010 р. Галина Миколаївна неочікувано повідомила про те, що її хрещеним батьком був С. О. Іллічевський, а хрещеною матір'ю – її тітка Анфіса Миколаївна. Свого хрещеного пані Галина запам'ятала "...шляхетною, скромною, сором'язливою людиною, не

кар'єристом, а просто надійною, доброю, мудрою людиною" [НА ПКМВК. – Спр. № 02-247. – Арк. 1]. Вона все життя берегла його подарунок – дві срібні чайні ложечки, на яких були вигравірувані ініціали С. О Іллічевського. Галина Миколаївна писала, що цей подарунок Сергій Олімпійович зробив їй у 1947 (1948 ?) році. Саме тоді він працював у Ботанічному саду АН УРСР і деякий час жив у родині

М. М. Гришко (1901–1964)

М. М. Гришка. Згодом стараннями Миколи Миколайовича він навіть отримав житло на території саду (будиночок метеоролога). Це сприяло його активній творчій роботі над складанням генерального плану саду. Досвідчений ботанік Сергій Олімпійович Іллічевський постійно допомагав молодим науковцям, з радістю виїздив із ними в експедиції. Здавалося, життя налагодилося, адже було з ким і над чим працювати. Та, на превели-

кий подив, С. О. Іллічевський за власним бажанням подав дирекції саду заяву на звільнення з цієї установи [4; 5, арк. 67 зв.].

У кінці 40-х рр. XX ст. у Чернігові, де колись плідно працював С. О. Іллічевський, відкрито Ботанічний сад, який згодом став філією Київського ботанічного саду АН УРСР. Саме туди на початку 1950 р. влаштувався Сергій Олімпійович [4]. Інформації про його роботу в цій установі автори не знайшли. Відомо лише, що він працював тут до 1 листопада 1952 р. Після цього поїхав у експедицію до Астраханської області (РФ). Мабуть, вона була недовгою, адже вже в кінці 1952 р. С. О. Іллічевський працює техніком-лаборантом заповідника АН УРСР "Хомутовський степ" (нині відділення Українського державного степового заповідника НАН України).

Починаючи з листопада 1954 р., вчений кілька разів письмово звертається до директора Ботанічного саду АН УРСР із проханням надати йому посаду наукового співробітника з дендрології в заповіднику "Біла Церква" (нині Державний дендрологічний парк "Олександрія" НАН України). Мабуть, такої вакансії не було, і С. О. Іллічевський на початку листопада 1955 р. переводиться із заповідника "Хомутовський степ" на посаду наукового співробітника заповідника АН УРСР "Софіївка" (нині Національний дендрологічний парк "Софіївка" НАН України). Тут він бере участь

*Галина Гришко із своєю мамою
– Мотрею Степанівною*

у роботі з відновлення і поліпшення паркових композицій, надто багато веде фенологічних спостережень, займається збиранням насіння та його посівом і не лише місцевої флори, а й власноруч заготовленого протягом 1953 і 1954 рр. у степових біоценозах Донецької області. Ця діяльність відображена в рукописному звіті "Дикая травянистая растительность "Софиевки" и ее обогащение за 1957 год". У 1959 р. у заяві на ім'я директора "Софіївки" Сергій Олімпійович просив надати йому додаткову відпустку "для лікування на півдні Херсонської області". Йому було дозволено пробути у відпустці до 7 червня 1959 р. Цю інформацію нам люб'язно надіслали знані науковці Володимир Грабовий і Галина Чорна, яким ми висловлюємо сердечну подяку, адже до цього про життя С. О. Іллічевського в Умані не було конкретних даних. Та, на жаль, вище згадані добродії не

*В. О. Іллічевська
(1900–1939)*

допомогли авторам довідатися про подальшу долю Сергія Олімпійовича. Ось чому ми поки що вважаємо, що його земне життя закінчилося в 1959 р.

Крім сина Сергія, в родині Іллічевських була донька Валентина, яка, найімовірніше, народилась у Костянтинограді (нині м. Красноград Харківської області) у 1900 р. [37]. Відомо, що вона навчалась у Полтавському інституті народної освіти (1922). Згодом перевелась для наступного навчання до Полтавського агрокооперативного технікуму. Тут вона виконувала дослідження із сортовипробування квасолі під керівництвом професора В. І. Саза-

нова [37]. У 1927 р. Валентина Олімпіївна Іллічевська закінчила агрофак зазначеного вишу і була направлена до Лохвицької дослідної станції, де обіймала посаду селекціонера. Та більше вільного часу вона приділяла фітопатології, яку чотири роки поспіль студіювала у професора А. Я. Трофимовича. Після цього Валентина Олімпіївна повернулась до Полтави. Тут від 10 березня 1930 р. по 18 лютого 1932 р. працювала лаборантом та асистентом Кабінету фітопатології, керівником якого був А. Я. Трофимович. Згодом обіймала посаду лаборанта кафедри ботаніки Полтавського інституту свинарства – нинішнього ПДАУ. Та на злеті фахової активності, у 1939 р., вона пішла за межу вічності.

Таким чином, усе викладене вище дає авторам мож-

ливість стверджувати, що представники родини Іллічевських – люди спільної культури, знань і високої громадської активності. Для них був характерний широкий кругозір і цілеспрямований розвиток сільськогосподарської та ботанічної науки, досить вагомий і помітний не лише на локальному – полтавському рівні. Він має всеукраїнське значення, тому потребує більш глибокого осмислення і донесення до різних галузевих інституцій.

Олена Байрак і Наталія Стецюк (Смоляр) презентують "Атлас рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини", присвячений 110-й річниці С. О. Іллічевського. 2005 р.

Джерела та література

1. Архив АН СССР. – Ф. 277. – Оп. 4. – Д. 660. – Л. 6.
2. ДАПО. – Ф. Р-533. – Оп. 1. – Спр. 305. – Арк. 83.
3. Личное дело Илличевского Олимпия Александровича // Архів канцелярії Полтавської державної аграрної академії. – Спр. 466. – 30 арк.
4. Личное дело Илличевского Сергея Олимпиевича // Архів Національного ботанічного саду імені М. М. Гришка НАН України. – Спр. 160. – Арк. 134.
5. Личные дела уволенных сотрудников ботсада АН УССР в 1948 году. – Оп. 3-Л. – Д. 19. – Л. 67 обор.
6. НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-2. – Арк. 3, 6, 7, 7 зв., 8, 9.
7. Борејко В. Е. Сергей Олимпиевич Илличевский // Популярный биографо-библиографический словарь-справочник деятелей заповедного дела и охраны природы Украины, царской России и СССР (1860–1960). Т. 1 (А–М). – К., 1995. – С. 120–122.
8. В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / Уклад. В. М. Самородов, С. Л. Кигим. – Полтава: Полтавський літератор, 2008. – С. 157–159.
9. Волосков В. Ф. Найзнаменитіша в Україні. – Полтава: ТОВ "АСМІ", 2013. – 256 с.
10. Дрогобыч Н. Е., Самородов В. Н. Асканийский период в биографии Сергея Олимпиевича Илличевского: 30-е – 40-е годы XX века // Біорізноманіття: теорія, практика та методичні аспекти вивчення в загальноосвітній та вищій школі: Мат-ли Міжнарод. наук.-практ. конф. – Полтава, 2008. – С. 102–105.
11. Записки Полтавського Наукового при Всеукраїнській Академії Наук Товариства. – Випуск II. – 1928. – С. V–VI.
12. Илличевский С. Быть или не быть закону соответствия хода цветения с ходом эволюции? // Ботанический журнал СССР. – 1938. – Т. XXIII. – № 3. – С. 234–236.
13. Илличевский С. Гербарий Полтавского музея // Советская ботаника. – 1938. – № 4 – 5. – С. 188–189.
14. Илличевский С. О вторичном цветении растений // Советская ботаника. – 1937. – № 4. – С. 86–88.

15. Илличевский С. О. Гигантские травы на Украине // Природа. – 1937. – № 2. – С. 101–106.
16. Илличевский С. О. Растительность меловых склонов северной Украины // Советская ботаника. – 1937. – № 1. – С. 79–84.
17. Илличевский С. Флора УССР [Рецензия] // Советская ботаника. – 1937. – № 3. – С. 134–135.
18. Илличевский С. Цветение растений окрестностей г. Полтавы в связи с температурой // Советское краеведение. – 1934. – № 9. – С. 28.
19. Іллічевський О. Алювіальні ґрунти Куземинського лучного масиву // Записки Полтавського С.-Г. Ін-ту. – Полтава, 1930, Т. IV. – № 1. – С. 115–127.
20. Іллічевський С. Гербарій Полтавського Державного Музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / Під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка. – Полтава, 1928. – Т. I. – С. 141–226.
21. Іллічевський С. Дорогу шпильковим деревам! // Голос Полтавщини. – 1943. – Ч. 14 (195). – 13 лютого. – С. 2.
22. Іллічевський С. Матеріали до флори околиць м. Чернігова // Вестник Киевского ботанического сада. – 1933, вып. 16. – С. 18.
23. Іллічевський С. О. Матеріали до флори приморської частини України // Журнал Інституту Ботаніки АН УРСР. – 1937. – № 15. – С. 253–255.
24. Іллічевський С. Наслідки геоботанічного обслідування Прилуччини // Бюлетень Прилуцького окружного музею. – 1929. – № 2. – Травень. – С. 1–7.
25. Іллічевський С. Обслідування цілинних степів Полтавщини в 1927 році // Охорона пам'яток природи на Україні / За ред. проф. О. Федоровського та Є. Лавренка. – Харків, 1928. – Зб. II. – С. 89–113.
26. Іллічевський С. Обслідування цілинних степів Полтавщини та їх охорона // Вісник природознавства. – 1929. – № 1–2. – С. 58–60.
27. Іллічевський С. Список найцікавіших рослин околиць міста Полтави // Український ботанічний журнал. – 1926. – Кн. III. – С. 34.

28. Іллічевський С. Список рослин б. Константиноградського пов. Полтавщини // Український ботанічний журнал. – 1928. – Кн. IV. – С. 37–50.

29. Іллічевський С. Тирса (*Stipa capillata* L.) у Чернігові в зв'язку з питанням про належність Чернігова до Лісової зони // Вісник природознавства. – 1931. – № 1–2. – С. 63.

30. Іллічевський С. О. Українські назви рослин, їх походження та класифікація // Записки Полтавського Інституту Народної Освіти. – Т. IV за 1926–1927 ак. рік. – Полтава, 1927. – С. 62–74.

31. Іллічевський С. Цілинні степи південної Полтавщини // Труди С.-Г. Ботаніки. – Харків, 1927. – Т. I. – Вип. 3. – С. 62.

32. Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993. – 376 с.

33. Охорона пам'яток природи на Україні / За ред. проф. О. Федоровського та Є. Лавренка. – Харків, 1927. – Збірник I. – С. 78–84.

34. Риженко Я. П[олтавський] Д[ержавний] М[узей]: Історичний огляд // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / Під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка. – Полтава, 1928. – Т. I. – С. 12.

35. Русские ботаники (ботаники России – СССР): Биографо-библиографический словарь. – Т. III: Горницкий – Ищереков / Сост. С. Ю. Липшиц, отв. ред. акад. В. Н. Сукачев. – М.: Изд-во МОИС, 1950. – С. 444–446.

36. Самородов В. М., Кигим С. Л. Полтавське сільськогосподарське товариство (1865–1920 рр.): історія, звичаї, першопостаті / Наук. ред. В. М. Самородов. – Полтава: Дивосвіт, 2015. – 160 с.

37. Самородов В. М., Халимон О. В. Аграрний просвітник О. О. Іллічевський (1865–1941) / За наук. ред. В. М. Самородова. – Полтава: Дивосвіт, 2020. – 98 с.

38. Уманец О. Ю. Исследования С. О. Илличевского в Черноморском заповеднике // I відкритий з'їзд фітобіологів Херсонщини (Херсон, 6 квітня 2006 р.): Зб. тез. доп. – Херсон, 2006. – С. 56.

39. Халимон О. Ботанічні студії Сергія Іллічевського в околицях Полтави у першій половині ХХ ст. // Географія та еко-

логія Полтави. Мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. 25 квітня 2008 р. – Полтава: Верстка, 2008. – С. 123–127.

40. Халимон О. Дендрологічні дослідження ботаніка С. О. Іллічевського // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. Вип. VII. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – С. 110–122.

41. Халимон О. Роль Полтавського краєзнавчого музею в науковій долі Сергія Іллічевського // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. Вип. VI. – Полтава: Дивосвіт, 2011. – С. 315–333.

42. Халимон О. Чернігівський період життя ботаніка С. О. Іллічевського // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. Вип. VIII. – Полтава: Дивосвіт, 2013. – С. 349–355.

43. Халимон О. В. Діяльність Сергія Іллічевського у Полтавському педінституті // Біорізноманіття. Теорія, практика та методичні аспекти вивчення у загальноосвітній та вищій школі. Мат-ли Міжнарод. наук.-практ. конф. / За ред. М. В. Гриньової. – Полтава: Друкарська майстерня, 2010. – С. 35–38.

44. Халимон О. В. Природоохоронна діяльність ботаніка Сергія Іллічевського на Полтавщині // Природоохоронний рух на Полтавщині. Мат-ли наук.-практ. конф. – Полтава: Верстка, 2006. – С. 68–72.

45. Халимон О., Старченко В. Гербарій С. О. Іллічевського у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського (Каталог) // Полтавський краєзнавчий музей: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Зб. наук. ст. Вип. XI. – Полтава: Дивосвіт, 2016. – С. 275–294.

46. Халимон О. В., Самородов В. М. Родина Іллічевських в ювілейному осмисленні та документах // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2005. – № 4. – С. 92–97.

47. Хржановський. Найближчі завдання зеленого будівництва в місті Полтава // Голос Полтавщини. – 1942. – Ч. 157 (175). – 6 грудня. – С. 4.

ОСНОВНІ ДАТИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ С. О. ІЛЛІЧЕВСЬКОГО

05 (17) вересня 1895 р.	Народився в містечку Усмань Тамбовської губернії (нині Липецька обл. Російської Федерації).
1899 р.	З батьками переїхав до м. Костянтиноград Полтавської губернії (нині м. Красноград Харківської обл.).
1 червня 1901 р.	Родина Іллічевських переїхала в Полтаву.
1902 ? – 1914 рр.	Учень Першої класичної чоловічої гімназії в Полтаві.
1914 – 1917 рр.	Студент фізико-математичного факультету природничого відділення Київського університету, з якого перевівся на навчання у Полтаву.
1917 р.	Розпочав проводити систематичні фенологічні спостереження, досліджувати флору та збирати гербарій.
1917 – 1919 рр.	Практикант Полтавського народного природничо-історичного музею.
Березень 1918 р.	Разом із батьком О. О. Іллічевським вступив до Полтавського товариства любителів природи, створеного В. І. Вернадським при музеї.

Квітень – серпень 1919 р.	Технік-інструктор із лікарських рослин Губкомздраву в Полтаві.
Вересень 1919 р. – лютий 1921 р.	Технік-інструктор із лікарських рослин Губземвідділу в Полтаві.
Липень 1920 р.	За дорученням Лубенської дослідної станції з культури лікарських рослин здійснив обстеження бур'янів землекористування установи.
Вересень 1921 р. – березень 1922 р.	Тимчасовий практикант Центрального Пролетарського музею в Полтаві.
1922–1923 рр.	Студент-природник Полтавського інституту народної освіти.
1922 р.	Збирач і колектор гербарію Кабінету ботаніки АН України в Києві.
1922–1926 рр.	Сезонний (літній) практикант відділу бур'янів Полтавської сільськогосподарської дослідної станції. Літній асистент із проведення практики Кабінету сільськогосподарської ботаніки Полтавського політехнікуму.
Жовтень 1923 р. – лютий 1924 р.	Лаборант Кабінету ботаніки Полтавського інституту народної освіти; за сумісництвом співробітник Полтавського агрокооперативного технікуму.
1924 р.	Уперше зробив узагальнення фенологічних спостережень про залежність між ступенем розвитку в будові квітки та часом її цвітіння, на підставі яких сформулював закон Мініо – Іллічевського.
Січень 1925 р.	На Всеукраїнському з'їзді з вивчення продуктивних сил УССР у Харкові виступив із доповіддю "Українські назви рослин, їх походження та класифікація".
1925 р.	Позаштатний лектор із метеорології та фітопатології Майнівського агро-технікуму на Чернігівщині.

1926 р.	Учасник Всесоюзного ботанічного з'їзду в Москві, на якому представив чотири повідомлення.
1926–1927 рр.	Геоботанік з обстеження цілих степів Українського комітету охорони пам'яток природи й культури у Харкові.
Липень – грудень 1927 р.	Лаборант Пролетарського музею в Полтаві, член його експедиції з дослідження Опішнянського району.
1927–1928 рр.	Колектор гербарію Полтавського державного музею імені В. Г. Короленка.
1928 р.	Член комплексної експедиції з вивчення ґрунтів і геоботанічного обстеження Прилуччини, проведених науковцями Носівської сільськогосподарської дослідної станції під керівництвом К. К. Гедройця.
1928 р.	Учасник III Всесоюзного ботанічного з'їзду в Ленінграді, на якому представив п'ять повідомлень.
1 жовтня 1928 р. – 1 січня 1931 р.	Лектор I розряду з ботаніки та біології Чернігівського учительського інституту.
1 січня 1931 р.	Кваліфікаційною комісією НКО УСРР затверджений у званні професора I розряду.
Червень – липень 1931 р.	Вивчав флору і рослинність околиць Глухова.
Вересень 1931 р.	Першим з українських науковців опублікував свою працю в часописі "Acta Phenologica" правління Фенологічної асоціації Нідерландів.
10 квітня – 1 вересня 1932 р.	Професор I розряду Чернігівського інституту народної освіти.
1932–1933 рр.	Старший спеціаліст із геоботаніки заповідника "Асканія-Нова".

Січень 1934 р. – 1935 р.	Науковий співробітник Чорноморського заповідника; звільнений, згодом відновлений Комісією Радконтролю (серпень 1934).
Вересень 1936 р. – травень 1938 р.	Завідуючий відділом природи Полтавського державного музею імені В. Г. Короленка.
15 травня 1937 р.	Президія АН СРСР присвоїла вчений ступінь кандидата біологічних наук без захисту дисертації.
Травень 1938 р. – вересень 1939 р. 1939–1940 рр. 1940–1943 рр.	Завідуючий відділом флори Нікітського ботанічного саду. Агрометеоролог Полтавської агрометеорологічної станції. Доцент Ботанічного саду Полтавського педагогічного інституту.
1943 р. – 1 квітня 1945 р.	Виїхав до Львівської області, у м. Дрогобич, де працював у редакції районної газети.
Серпень 1945 р. – серпень 1946 р.	Геоботанік Чорноморського заповідника.
Серпень 1946 р. – вересень 1947 р.	Геоботанік заповідника "Асканія-Нова".
1 жовтня 1947 р. – 4 жовтня 1949 р.	Старший науковий співробітник відділу флори та рослинності Ботанічного саду АН УРСР у Києві.
1950 р. – 1 листопада 1952 р.	Працівник Ботанічного саду в Чернігові. Учасник експедиції в Астраханську область.
11 вересня 1952 р. – 1 листопада 1955 р.	Технік-лаборант заповідника "Хомутівський степ".
1 листопада 1955 р. – 1959 р.	Науковий співробітник заповідника "Софіївка" АН УРСР.
	Подальша доля невідома

ЛИСТУВАННЯ

ВОЛОДИМИР ЛЕОНТІЙОВИЧ КОМАРОВ (1869–1945)

*(Архів РАН. Справа 660. Комаров В. Л.
Ф. № 277, оп. 4, арк. 1–6).*

С. О. Іллічевський – В. Л. Комарову¹

№ 1

4 вересня 1926 р., Полтава

4.IX.1926

Многоуважаемый Владимир Леонтьевич!

Весною с. г. проф. Б. А. Федченко² написал мне, что он передал Вам для напечатания в изданиях Ботанич. Сада, вместе с другими, и мою статью – список новых и редких растений Полтавщины. Я хотел бы узнать, как идет дело с ее печатанием, и как – с отдельными оттисками: я просил бы 50 оттисков (с изготовлением их на мой счет, в случае если Вашими правилами оттиски не предусматриваются или их полагается менее 50 штук).

Тогда буду просить выслать их по адресу "Полтава, Агрокооператтехникум, С. О. Илличевскому".

Преданный Вам

С. Илличевский,
Член Русск. Ботанич. О-ва

Попередня публікація листа не встановлена

№ 2

17 січня 1933 р., Полтава

От проф. С. Илличевского, Полтава, ул. Лассалья, 12

Глубокоуважаемый Владимир Леонтьевич!

Посылаю при сем свою работу "Цветение растений в зависимости от температуры" с просьбой напечатать ее в "Известиях Ботанического Сада Академии Наук". Работа эта – сводка моих собственных фенологических наблюдений за период 1917–1929 (и очень отрывочных данных за 1930, 1931 г.г.) + наблюдения других лиц за 1915, 1932 (и частью 1916, 1917–1921 г.г.), т. о. всего мы имеем 18-летний период непрерывных наблюдений над 363 видами, для которых возможно было вывести многолетние средние даты зацветания (а всего наблюдалось зацветание свыше 700 видов, но для многих наблюдение было сделано лишь в 1–2 годах, и эти отрывочные данные я, чтобы не обременять статьи, исключил, но могу выслать в случае надобности). Из наблюдавшихся видов есть немало редких, никем из фенологов не отмечавшихся.

Для тех же основных 363 видов мною использованы также старые фенологические наблюдения, ведшиеся на Полтавской С.-Х. Опытной Станции (тогда еще Полт. Оп. Поле) и опубликованные в ее отчетах за период 1886–1898, и архивные данные Полт. Оп. Станции за

1899 и 1900, т. е. еще за 15 лет. Всего, т. о., получился 33-летний ряд наблюдений (хотя и с разрывом между 1900–1905 г.) – рекордно длинный для СССР ряд наблюдений над рекордно большим числом видов. Для всех дат мною были вычислены суммы средних суточных температур от начала весны (от дня, когда установилась средняя суточная t° выше 0°C) по день наблюдения. [На основании своих подсчетов я считаю частые нападки на метод сумм температур совершенно несправедливыми и основанными на недоразумении – на злоупотреблении наблюдениями над ранневесенними растениями, которые, действительно, совершенно непригодны для всяких подсчетов; метод сумм температур отстаивается также В. Поггенполем³ и д-ром Egon Ihne⁴]. Прodelана т. о. громаднейшая вычислительная работа*), также как и громадная работа по ведению фенологических наблюдений, и хотелось бы, чтобы этот труд не пропал даром и был опубликован.

При сем посылаю также оттиск двух своих статей на английском языке из журнала "Acta Phaenologica"

1) "On the methodics of the phenological obseruations"

2) "Plant flowering and local factors".

В случае напечатания желал бы заказать на свой счет 200 оттисков, если это допускается при современном положении.

Адресовать в случае надобности прошу:

Полтава, ул. Лассаля, 12, С. Илличевскому

С искренним уважением

проф. С. Илличевский

17. I. 1933

Попередня публікація листа не встановлена

* Кроме сумм температур, еще амплитуды дат и температур, коэффициент точности etc.

№ 3

4 лютого 1934 р., Полтава

От проф. С. О. Илличевского,

4.ІІ.1934

Глубокоуважаемый Владимир Леонтьевич!

Не откажите сообщить, будут ли напечатаны и когда (в Ботаническом Журнале СССР или же в Известиях Ботанического Сада) мои работы:

- 1) "Цветение растений в зависимости от температуры" (сводка фенологических наблюдений за 34-летний период времени) и
- 2) "Степная растительность севера левобережной Украины"?

Первая работа "вылеживается" ровно год; вторая – три или четыре года.

Очень просил бы на этот раз ответить мне: я уже не первый раз обращаюсь к Вам с этим вопросом и я надеюсь, что человек, имеющий 30 или 40 печатных работ (и в том числе 7 заграничных – на английском языке), как я, может рассчитывать получить, наконец, ответ и от академика Комарова!

Для упрощения ответа вкладываю в письмо уже написанный конверт с моим адресом.

Если та или иная рукопись почему-либо не будет печататься, то просил бы ее вернуть по адресу: Полтава, ул. Лас-
саля, 12, проф. С(ергею) О(лимпиевичу) Илличевскому.

С полным уважением

С. И. Илличевский

Попередня публікація листа не встановлена

№ 4

22 вересня 1935 р., Гола Пристань

22.IX.1935

Глубокоуважаемый Владимир Леонтьевич!

Посылая при сем список печатных работ и Curriculum vitae, прошу не отказать дать оценку моей научной деятельности. Самые работы я Вам все время регулярно посылал при выходе их в свет, за исключением тех случаев, когда издательство не давало оттисков, но на всякий случай посылаю еще 2–3 последние работы.

С уважением

С. Илличевский

Адрес: Голая Пристань Одесск. обл., Управление Заповедников, проф. Сергею Олимпиевичу Илличевскому.

Попередня публікація листа не встановлена

№ 5

19 січня 1936 р., Гола Пристань

19.I.1936

Глубокоуважаемый Владимир Леонтьевич!

Этой осенью я письмом просил Вас дать оценку моей научной деятельности. Вместе с тем, я подал через Ботанический Институт АН заявление – просьбу о присуждении мне степени доктора ботаники. Недавно я получил оттуда (из БИН'а) извещение о том, что Ученый Совет БИН'а ходатайствует о присуждении мне степени кандидата. Но так как у меня свыше 40 печатных научных работ (не считая рефератов и научно-популярных статей), и так как, работая в 1928–1932 г. в ВУЗ'е, я получил звание профессора (документ о чем мною посылается одновременно через Ученого Секретаря БИН'а), и так как в мо-

их работах достаточно элементов научного творчества, и 8 из них были напечатаны в заграничных научных изданиях, и два моих доклада были включены в программу IV Международного Ботанического Конгресса и напечатаны в его "Proceedings", – то я считаю, что ограничение оценки моих работ кандидатской степенью является скорее шагом назад в моей научной деятельности. Поэтому прошу Вас, не откажите поддержать перед Квалификационной Комиссией мое ходатайство об удостоении меня докторской степени; копию этого ходатайства (на отдельном листе) посылаю при сем Вам.

С искренним уважением

С. Илличевский

Адрес: Голая Пристань Одесск. обл., Управление Черноморских заповедников.

Попередня публікація листа не встановлена

[Копия]

От С. Илличевского
В Квалификационную Комиссию
Академии Наук СССР

В ноябре 1935 г. я подал заявление о присуждении мне ученой степени доктора ботаники. Теперь я получил из Ботанич. Института Академии Наук извещение (от 11.I.1936 за № 15-65-4) о том, что Ученый Совет БИН'а представил меня в Квалификационную Комиссию к получению степени кандидата биологических наук по совокупности научных трудов (без защиты диссертации), но что о результатах этого представления еще ничего не известно.

Полагая, что решение Квалификационной Комиссии может и не совпадать с представлением Ученого Совета БИН'а, я все же прошу дать мне ученую степень доктора по таким мотивам:

- 1) Я имею большое количество печатных работ: 40–42 печатных работы, не считая рефератов, резюме докладов на Всесоюзных Ботанических Съездах (напечатанных в дневниках этих съездов) и нескольких научно-популярных статей, всего же мною напечатано по сей день 54 названия, из коих восемь оригинальных работ (на английском и немецком языках, которыми я хорошо владею) напечатаны в иностранных научных изданиях (Journal of Ecology, Acta Phaenologica, Proceed. of the Intern. Congr. of Plant Sciences),
- 2) Я имею достаточный стаж научно-исследовательской работы – свыше десяти лет: мои первые печатные работы вышли в свет в 1924 г.; в конце 1925 г. я получил от оргкомита Съезда по Изучению Производит. Сил Украины персональное приглашение прочитать на этом Съезде доклады (что и было мною сделано); выступал с докладами на Всесоюзных Ботанических Съездах в 1926 и 1928 г.г. и в 1926 г. послал два доклада на Международный Ботанический Конгресс в Итаке (в Америке); доклады эти были включены в программу работ Конгресса и напечатаны в его "Proceedings" (т. II, стр. 1469–1471 и 1472),
- 3) Преподавая ботанику в Черниговском Институте Народного Образования (1928–1932), я был в 1931 г. утвержден квалификационной комиссией НКО УССР в звании профессора ботаники (при чем из представленных Черниговским И.Н.О. девяти кандидатов в этом звании было утверждено только двое),
- 4) Своими работами я, как мне кажется, доказал свою способность к научному творчеству и к созданию новых идей: такова моя идея о том, что ход цветения растительного мира отражает в общих чертах ход его эволюции (весной резко преобладают низшие типы растений, к концу лета цветут преимущественно высшие типы – см. мою статью в "Природе" № 11 за 1934 г. и др. ста-

ти); выяснение причин второго (и первого) цветения в связи с внезапным избытком соков (см. Журнал Русского Ботанического Общества, т. X, № 1–2, 1925); идея о переходе растения из одной ассоциации и одного типа растительности в другой при переходе в иные климатические условия, и об условности, в связи с этим, границ ареалов (см. "Рослинність околиць Полтави", а также мои статьи в Journal of Ecology, v. XXII, № 2 (1933) и в "Журнале Русского Ботанического Общества" т. XIV, № 1 (1929)), затем, мои работы о распределении растений в речных долинах по поясам, не совпадающим ни с гипсометрическими речными террасами проф. Танфильева⁵, ни с почвенными поясами (см. мои работы "Флора околиць Полтави", "Зональное распределение растительности в окрестностях Полтавы" в "Журн. Русск. Ботан. О-ва", т. XI (1926) и мою статью в Journal of Ecology – "The river as a factor of plant distribution"). А мои изыскания по части растительных ресурсов Черноморских заповедников (см. "Советская Ботаника" № 4, 1935 и "Природа" № 6, 1935), как мне кажется, достаточно доказывают мою способность и желание работать научно с пользой для социалистического строительства.

По всем изложенным мотивам я прошу удостоить меня ученой степени доктора ботаники.

С. Илличевский

Адрес: Голая Пристань Одесск. обл., Управление Черноморских Заповедников.

Попередня публікація листа не встановлена

ПРИМІТКИ

¹ Комаров Володимир Леонтійович (1869–1945) – ботанік, географ, мандрівник, історик науки і громадський діяч. Від 1920 –

академік Російської академії наук, її віце-президент (1930–1936) та президент (1936–1945), президент Всесоюзного ботанічного товариства (від 1930). Головний редактор тридцяти томної праці "Флора СССР" (за його життя опубліковано 11 томів).

² **Федченко Борис Олексійович** (1872–1947) – ботанік, систематик вищих рослин, гляціолог, географ, мандрівник. Професор Ленінградського географічного інституту (1918–1931), пізніше – Ленінградського державного університету (1925–1931). За редакцією науковця виходила низка наукових видань і колективних праць.

³ **Потгенполь Вільгельм Олександрович** (1854–1933) – кліматолог, фенолог. Член-кореспондент АН УРСР (від 1927). Відстоював використання у фенології методу додатків температур, яким послуговувався у своїх дослідженнях С. О. Іллічевський.

⁴ **Egon Ihne** (1859–1943) – один із піонерів наукової фенології рослин у Німеччині, професор.

⁵ **Танфільєв Гаврило Іванович** (1857–1928) – ботанік, географ, картограф. Професор географії Новоросійського (Одеського) університету (1905–1928).

ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ ФОМІН (1863–1935)

*(Особовий архівний фонд академіка О. В. Фоміна.
Інститут архівознавства Національної бібліотеки
імені В. І. Вернадського. Ф. № 10, арк. 2–6).*

С. О. Іллічевський – О. В. Фоміну¹

№ 6

22 липня 1923 р., Полтава

22 липня 1923 р.

Вельмишановний професоре!

Як бувший студент Київського Університету, а нині "співробітник ботанічної секції Української Академії На-

ук", дозволю собі потурбувати Вас т. ск. неофіційним запитанням, чи не можу я на підставі моїх наукових праць, перелічених в доданому при цьому Curriculum vitae, сподіватись одержати аспірантуру при кафедрі ботаники, а в разі можливості цього, що для цього треба зробити.

Був би дуже вдячний за відповідь на адресу: "Полтавська С. Г. Досвідна Станція, П. І. Лещенкові² для С. О. Іллічевського", або ж Полтавське Сільсько Господарське Наукове Товариство, секретареві М. Хв. Наконечному³ для Сергія Олимпієвича Іллічевського.

С. Іллічевський,
Полтава.

Попередня публікація листа не встановлена

Отвечено 29.XI.1923

Curriculum vitae

Іллічевського Сергія Олимпієвича

Народився в 1895 р.; скінчив в 1914 р. Полтавську І гимназію, а після того прослухав три курса на природничому відділі фізико-математичного факультету св. Володимира (по 1917 р.), але далі продовжувати навчання в Києві по матер'яльним обставинам не міг, і закінчив його в 1923 р. на природничім відділі Полтавського ІНО.

Працював, як практикант по ботаніці зимою 1917/1918 р. в Музею б. Полтавського Губ. Земства (нинішньому Пролетарському Музею); в 1920 р., з доручення адміністрації Лубенської Досвідної Станції, зробив обслідування бур'янів цієї Станції, влітку 1922 р. працював як практикант по відділу боротьби з бур'янами при Полтавській Досвідній Станції під керівництвом П. І. Лещенко, а в червні 1923 р. був командирований Полтавським Пролетарським Музеєм для обслідування степів Конградського повіту з ботанічного погляду.

Займатись ботанікою почав з 1916 р.; маю слідуючі праці:

- 1) "Рослинність Полтави по зонам та формаціям" з додатком списку в 950 родів диких рослин переважно власних спостережень – прийнята до друку в "Матер'ялах до флори України" Українською Академією Наук (коло 25 стор. тексту + список).
- 2) "Фенологічні спостереження за 6 років над цвітінням рослин у Полтаві", які охоплюють коло 650 родів диких рослин (коло 55 стор. тексту) – прийнято до друку і поставлено на чергу друкуванням в Укрметі, в "Трудах Полтавського відділу сітки".
- 3) "Матер'яли до флори Лубен", із списком в 384 рода рослин, послано в Укр. Академію Наук.
- 4) "Про залежність між ступенем розвитку квітки та часом цвітіння" – послано в Укр. Академію Наук.
- 5) "Про походження та класифікацію українських народних назв рослин", послано до друку туди ж (коло 16 стор. рукопису).
- 6) "Замітки до Константиноградської флори" – прийнято до друку в щорічнику Полтавського Музею.
- 7) "Нові варієтети *Thymus marschallianus*, *Salix purpurea* та *S. viminalis*" – також.

Крім того, Українською Академією Наук мені доручено збирання гербарія для музею У. А. Н.

Сергій Іллічевський

Полтава,
Срітенська, 75
22 липня 1923 р.

Попередня публікація листа не встановлена

№ 7

14 грудня 1924 р., Полтава

14.XII.1924

Глубокоуважаемый Александр Васильевич!

Я должен заявить протест против положения дел с моей "Флорой Полтавы": Лепченко⁴ об'яснил мне, что они с Соколовским⁵ решили ее придержать, пока не напечатают какую-то свою небольшую работу о флоре Полтавы, на том основании, что моя работа имеет исчерпывающий характер и после нея печатание их работы потеряет смысл. При чем тут моя работа? Потом еще кто-нибудь совершит экскурсию в окрестности Полтавы, и тоже будет держать мою работу, пока не напечатает свою. А ведь моя работа – результат систематического восьмилетнего изучения флоры Полтавы по строго намеченному плану и с теоретическим обоснованием.

Во вторых, работу о константиноградских степях я закончил; фактический материал, имевшийся у меня, во всяком случае очень интересен, и мне жаль, что она попадет только в № 3, который неизвестно когда выйдет. Ее я вышло по требованию, как и работу о втором цветении (текст 13 страниц).

С глубоким уважением

С. Илличевский

Адрес: Полтава, Агрокооператтехникум

Попередня публікація листа не встановлена

№ 8

1 травня 1934 р., Полтава

Полтава, 1.V.1934

Многоуважаемый Александр Васильевич!

Не могу ли я через Вас узнать о возможности печатания моих степных работ в збірниках, издаваемых ВУАН? По

указанию Ф. Я. Левин⁶ я послал Клеопову⁷ свою работу о меловых склонах на Глуховщине с просьбой сообщить о возможности напечатания этой и других моих работ. Работа была послана заказным с уведомлением о получении в адрес Ботанич. Музея ВУАН на имя Клеопова 29 марта с. г. вместе с запросом о возможности напечатания этой и других моих работ. Ответа я не получил, уведомление о получении ко мне не вернулось, на новый запрос Клеопову ответа я тоже не получил, и даже поданный мною на почту запрос о вручении моего заказного письма остался пока без ответа, тогда как на аналогичный запрос о письме в Ленинград ответ давно получен. У меня нет денег поехать в Киев и узнать, в чем дело – может быть, Вы могли бы сообщить, получена ли моя работа, попадет ли она в очередной сборник и можно ли сейчас еще посылать работы для печатания в этих сборниках?

С искренним уважением

С. Илличевский

Адрес: Полтава, ул. Лассалья, № 12

Попередня публікація листа не встановлена

№ 9

13 червня 1934 р., Полтава

№ III 16.VI.34 отв. № 105

13.VI.1934

Многоуважаемый Александр Васильевич!

По радио я и до сих пор узнаю о выезжающих экспедициях ВУАН в АМССР и в другие районы. Нет ли какой либо экспедиции, еще не укомплектованной, которая могла бы использовать и меня? Поскольку я сейчас сижу совершенно без денег, я был бы очень признателен за предоставление мне такой возможности.

Адрес: Полтава, ул. Лассаля, 12, Сергею Олимпиевичу Илличевскому.

С искренним уважением
С. Илличевский

Попередня публікація листа не встановлена

№ 10

15 липня 1934 р., Полтава

Полтава, 15.VII.1934

Многоуважаемый Александр Васильевич!

У меня есть ряд вопросов:

- 1) Сколько мне известно, моя статья "Крейдяні цілинні схили на Глухівщині" печатается в органе Киевск. Ботанич. Института. Могу я рассчитывать на оттиски?
- 2) Завязь у сем. Euphorbiaceae должна считаться нижней? – или нет?
- 3) Может быть, Вам известна где-то вакансия ассистента по фитопатологии (или по ботанике с фитопатологией)? Или, м. б., случайно такая вакансия есть и в Киевском Ботанич. Институте? Речь идет о моей сестре: она кончила в 1927 г. Полтавский С.-Х. Политехникум, как он тогда назывался, затем работала по селекции, а последние четыре года работала то лаборантом, то ассистентом по фитопатологии в Полтавскихъ С.-Х. Вузах и в Ундикорме, теперь же за отсутствием ассистентской вакансии ей пришлось вновь занять должность лаборанта, при чем неизвестно, будет ли при новых программах ей какая бы то ни было нагрузка осенью (так как фитопатология перенесена со 2-го на 4-й курс). Поэтому она собирается уходить. Так

как к Вам постоянно обращаются учреждения, ищущие ботанических работников, то, м. б., Вам известна где-либо такая вакансия – ассистента-фитопатолога? Был бы очень признателен за такое указание.

Еще вопрос: *Rumex*, *Herniaria*, *Chenopodium*, *Xanthium* и *Thalictrum* опыляются ведь ветром? Мне для одной работы надо бы это знать, но в Полтаве неоткуда извлечь эти данные.

С искренним уважением

С. Илличевский

Адрес: Полтава, ул. Лассалья, 12, Сергею Олимпиевичу Илличевскому.

Р. S. Какое из трех подсемейств *Compositae* должно считаться высшим, какое – низшим (*Corymbiferae*, *Cynareae*, *Liguliferae*. – *Cichoriaceae*)?

Еще одно добавление: посылаю при сем статью "Деякі данні про рослинність лісостепової України" для напечатания в "Віснику Ботанічн. Інститута ВУАН". Я выбрал тут все наиболее интересное из своих безнадежно непечатаемых работ о флоре Чернигова, Опошны, Лубен и т. д. – квинтэссенцию их, главным образом, данные о тех видах, которые в обследованных мною пунктах находят границу своего распространения. При издании "Флори України" эти данные будут достаточно ценны, а работа написана у меня очень компактно (4 страницы + резюме на немецком языке). В случае если работа не будет почему-то печататься, не откажите вернуть ее мне.

С. Илличевский

Попередня публікація листа не встановлена

№ 11

12 листопада 1934 р., Гола Пристань

Отвечено 18/XI.34

От проф. С. Илличевского, Голая Пристань
Одесск. обл., Управление Заповедников, 12.XI.1934.**Многоуважаемый Александр Васильевич!**

Еще летом я от Е. И. Бордзиловского⁸ узнал, что моя работа о меловых целинных склонах Глуховщины передана Клеоповым Вам и будет печататься в органе Ботанич. Института. Не откажите сообщить, когда она пойдет в печать и могу ли я получить (или *gratis*, или за плату) оттиски? Должен сказать, что этим запросом я уже обращался к Вам два месяца тому назад, но ответа почему-то и до сих пор не получил. — У меня только что вышла в свет работа "Наблюдения над цветением растений окрестностей Полтавы в связи с температурой" — сводка моих почти 20-летних фенологических наблюдений и старых наблюдателей, всего за 35-летний период, с многолетним календарем цветения для 360 видов. Работа напечатана в "Советском Краеведении" № 9, 1934; так как этот журнал оттисков не дает, то я оттиска не могу прислать, но думаю, что она будет интересна для киевлян, тем более что разница между Киевом и Полтавой по климату и широте невелика.

За последние три года я собрал на юге — в Аскании Новой и на Черноморских Заповедниках — около 120 №№ паразитных грибов; есть дубликаты, которые я мог бы передать Киевскому Ботан. Институту. Грибки определены В. А. Траншелем⁹, и в некоторых случаях им сделаны пометки "первое нахождение в Союзе на данном хозяине" или "второе нахождение в Союзе и третье в мире" и т. д.

Жду ответа относительно моей работы по Глухову либо в адрес "Полтава, ул. Лассалья, 12", либо "Голая При-

стань Одесск. обл., Управление Заповедников, С. О. Илличевскому”.

[Недавно в Правде была статья, что когда советский ученый посылает за границу работу, редакция шлет ему самый вежливый ответ на его запросы и через 2–3 месяца его работа появляется в печати, а когда он направляет работу в советские редакции, он никак не может добиться ответа о судьбе своей работы, и печатания ему приходится дожидаться по два года. К сожалению, это часто бывает действительно так].

С искренним уважением
С. Илличевский

Попередня публікація листа не встановлена

№ 12

23 листопада 1934 р., Гола Пристань

От С. Илличевского, 23.XI.1934

Многоуважаемый Александр Васильевич!

Позавчера прилетел из Скадовска (на аэроплане) и вслед за тем получил Ваше письмо от 18.XI.1934. У вас нет моей статьи по Глухову, но есть мои "Де-які данні про рослинність лісостепової України". Не то же ли это самое? Я не помню точного заглавия своей статьи (кажется, "Цілинні схили лісостепової України", но заглавие могло быть изменено), но в ней приводились материалы не только по Глухову, а и по Чернигову, Лубнам и Прилукскому округу. Если там приведены целинные склоны из этих мест, то это та же самая статья, на что я хотел бы надеяться*). Относительно требования переписать статьи на машинке – в виду того, что я проектировал дать еще одну статью – удовлетворила бы издательство ВУАН статья, в которой только український текст

* Или же там только по одному Чернигову?

был бы отпечатан, а латинские названия писаны от руки? Тогда дело бы было просто, т. к. у нас в Управлении Черноморских Заповедников машинка есть, но, конечно, без латинского шрифта, а с латинским шрифтом дело безнадежно (в Полтаве есть такая машинка, но мне не с кем там сговориться) (Я мог бы оплатить перепечатку в Киеве). Между тем, требование это совершенно излишнее, так как почерк у меня четкий. Когда я посылал статьи в Голландию (в "Acta Phaenologica"), то там тоже требовалась переписка на машинке, а я написал в редакцию, что для меня это недоступно; редактор показал рукопись издателю, и тот нашел, что моя рукопись вполне четкая и может быть принята без перепечатки. (Также и Журнал Русск. Бот. О-ва принимал мои рукописные статьи без возражений, хоть у них на обложке и значилось, что необходима машинопись). Не понимаю, почему за границей могут печатать с рукописи, а у нас не могут?

Фитопатологические сборы (а после сборов этой осени их у меня уже 130 номеров) я бы не прочь передать с какой-либо компенсацией – вроде работы в Киеве (заодно и сборы цветковых за последние годы). – Искренне желаю поскорее окончательно поправиться.

С искренним уважением

С. Илличевский

Адрес: Голая Пристань Одесск. обл. (не "Белая Пристань"!), Управление Заповедников, С. О. Илличевскому

Попередня публікація листа не встановлена

№ 13

[вірогідніше, кінець 1934 р.], Гола Пристань

От проф. С. Илличевского,
Голая Пристань Одесск. обл.,
Управление Черноморскими Заповедниками

Многоуважаемый Александр Васильевич!

Не могу ли я просить Вас сообщить мне московский адрес Ботанического Института Всесоюзной Академии Наук вообще, в частности же – Отдела Споровых и лаборатории проф. В. А. Траншеля?

Это первое. Второе: еще летом от проф. Е. И. Бордзильовского я узнал, что моя работа о целинных меловых склонах в окрестностях Глухова будет печататься у Вас в Віснику Ботан. Сада (как теперь этот журнал называется?). Будут ли даны оттиски и сколько; если мало, то могу ли я заказать их на свой счет?; как скоро эта работа будет напечатана?

Третье – не знаете ли Вы в Киеве или в провинции вакансии ассистента по фитопатологии или же по ботанике с фитопатологией? Это моя сестра; она окончила лет пять тому назад Полтавский Сельско-Хозяйственный ВУЗ, работала сначала по селекции на Лохв. Оп. Станции, но селекция ее не интересует, а фитопатологией она очень увлекается; по фитопатологии она работала четыре года (у проф. А. Я. Трофимова¹⁰ в Полтаве): два года ассистентом в Ундикорме и два года лаборантом в Полтавском Плодово-Ягодном Институте (кажется, и в Зоотехническом тоже). Вела также практикум по фитопатологии на Всеукраинских курсах инструкторов по борьбе с вредителями с.-х. культур, и один раз вела со студентами практикум по анатомии растений. Теперь Полтавский Плодово-Ягодный Институт закрыли, и она остается без места. Очень прошу, А. В., сообщить, если Вы случайно знаете в Киеве или в провинции такое место – фитопатолога-ассистента (или ассистента по ботанике с фитопатологией) (но не на оперативную работу, не в Станциях Защиты растений напр.).

Ее адрес: Полтава, ул. Лассалья, 12, В. О. Илличевской; мой адрес – или на Полтаву, или же – "Голая Пристань"

Одесск. обл., Управление Заповедников", где я по-прежнему работаю ст. специалистом по ботанике.

С искренним уважением

С. Илличевский

Попередня публікація листа не встановлена

ПРИМІТКИ

¹ **Фомін Олександр Васильович** (1867–1935) – ботанік. Академік Академії наук України (від 1921). Професор Київського університету (1914–1930). Одночасно, від 1922 р. – завідувач науково-дослідної кафедри ботаніки, організованої на базі Київського ботанічного саду, що нині має його ім'я. Директор Науково-дослідного інституту ботаніки Укрнауки (від 1927), а від 1931-го – директор Інституту ботаніки АН УРСР.

² **Лещенко Прокофій [Прокопій] Іванович** (1887–?) – агроном-землероб. Перший завідувач відділу бур'янів Полтавської сільськогосподарської дослідної станції (1914–1930). Професор Полтавського сільськогосподарського інституту. Заарештований (1930) у справі "Трудової селянської партії" і засуджений до 10 років концтаборів. Подальша доля невідома.

³ **Наконечний М. Хв. (?–?)** – агроном. Секретар Полтавського сільськогосподарського наукового товариства, створеного 19 грудня 1920 р. на базі ліквідованого урядом Полтавського сільськогосподарського товариства.

⁴ **Лепченко Яків Хомович** (1883–1942) – палеонтолог, ботанік, фахівець із ботанічної термінології. Працював у Грузії (1916–1918), у різних навчальних і наукових установах України (1918–1929). Двічі заарештований (1929, 1938) і був засланий у табори в Росії. Реабілітований 1959 р.

⁵ **Соколовський Олександр Іванович** (1892–1974) – ботанік, кандидат біологічних наук (1933), професор (1946). Працював у Київському університеті та інших вишах Києва (1918–1938). Був висланий до Казахстану (1938–1944). Призначений професором і завідувачем кафедри вищих рослин Харківського університету (1944–1945). Переїхав до Києва,

де обійняв посаду завідуючого відділом флори і рослинності Ботанічного саду АН УРСР (1945–1974).

⁶ **Левін Ф. Я.** – автор неправильно вказав прізвище, вірогідніше, це **Левіна Фанні Яківна** (1898–1983) – ботанік. Кандидат біологічних наук (1937). Працювала у різних наукових закладах та вишах України (1924–1941), Узбекистану і Росії – Ботанічний інститут АН СРСР (1953–1983).

⁷ **Клеопов Юрій Дмитрович** (1902–1943) – ботанік, кандидат біологічних наук (1930), професор, завідувач кафедри геоботаніки і систематики вищих рослин Харківського університету (1935–1941), український директор Інституту ботаніки в окупованому німцями Києві (1942–1943).

⁸ **Бордзіловський Євген Іванович** (1875–1949) – ботанік, член-кореспондент АН УРСР (від 1939). Обіймав різні посади в установах АН УРСР, головний редактор "Флори України".

⁹ **Траншель Володимир Андрійович** (1868–1942) – ботанік, міколог – знавець біології і систематики грибів, переважно іржастих. Працював у Ботанічному інституті АН СРСР.

¹⁰ **Трофимов А. Я.** – мабуть, автор неправильно вказав прізвище, вірогідніше, Трофімовіч Ол. Я. (?–?) – вчений, міколог-фітопатолог. У Полтаві жив від 1917 р. і працював у різних установах, зокрема в міколого-ентомологічній лабораторії Станції захисту рослин Полтавського губземуправління. Викладав фітопатологію у Полтавському сільськогосподарському політехнікумі (1920–1930) і створеному на його базі Полтавському сільськогосподарському інституті (1930–1935), а також у Полтавському плодоягідному інституті (1931–1934). Подальша доля невідома.

ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ ВЕРНАДСЬКИЙ (1863–1945)

(Особовий архівний фонд академіка В. І. Вернадського.

Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. І, од. зб. 27055, арк. 1–2).

С. О. Іллічевський – В. І. Вернадському¹

№ 14

12 жовтня 1918 р., Полтава

Полтава 12.X.1918 г.

Многочтимый Владимир Иванович!

Летом, когда я обращался к Вам со своими кристаллографическими измышлениями, Вы разрешили мне, в случае новых вопросов, обратиться к Вам письменно. Теперь я хочу воспользоваться Вашей любезностью из следующих пунктов.

Во 1-х, я слышал о наблюдениях над многократным отражением света металлическими пластинками. При этом, вместо обычного белого блеска металлов, выступал их собственный цвет: серебро казалось желтым, железо синим и т. д. И вот недавно я заметил такую же "поверхностную окраску" и у иода: случайно я налил крепкий раствор его – сильно усохшую иодную тинктуру – в обыкновенный стакан со стеклянным дном толщиной около 3 мм*. Держа стакан на одном уровне с глазом, я заметил, что нижняя поверхность дна его кажется яркосиней – цвет, при некоторых положениях переходивший в фиолетовый, очевидно, от примеси прошедших через иод лучей. Так как небо было пасмурно, синих предметов в комнате не было и окраска не исчезла при замене одного стакана другим, то, очевидно, она зависела от самого иода и принадлежала лучу, многократно отраженному от верхней поверхности дна, соприкасавшейся с раствором иода, и нижней. Эта синяя окраска, очевидно, дополнительна к красно-бурому цвету иода. То, что иод был в растворе, а не в твердом виде, ничего не доказывает: на стенках склянок с крепкими растворами

* Примітка автора: диаметр дна ок[оло] 4 см.

красок – фуксина и пигмента "чернильного карандаша" – я часто наблюдал присущую им в твердом виде блестяще зеленую окраску – вероятно, на стекле был тонкий осадок, там – фуксина, здесь – иода. Кстати, у фуксина или у того, что у меня есть под этим названием, поверхностная окраска в поляризованном свете неодинакова на разных гранях: ярко-зеленая и голубая; особенно хорошо я это наблюдал, наливая на стекло тонкий слой раствора и наблюдая его по высыхании через слой стекла с обратной стороны, тогда поверхность, покрытая краской, отливала, смотря по положению поляризатора, то одним, то другим светом.

Может быть, если эта поверхностная окраска иода еще не наблюдалась, наблюдение можно опубликовать (по-русски либо по-украински)?²

Другой пункт, из-за которого я пишу, касается дихроизма. Говорят, что обычно дихроичны кристаллы, содержащие в себе красящее вещество в виде посторонней примеси. Нельзя ли к этому свести и дихроизм солей меди: $CuCl_2 \cdot 2KCl$ и $Cu(C_2H_3O_2)_2$? Дело в том, что обе эти соли в крепком и горячем растворе имеют зеленый цвет, в слабом и холодном – голубой. Это объясняют ионизацией их слабого раствора: ионы их голубые. Так как их полихроичные цвета тоже зеленый и голубой, то я думаю: не зависит ли их дихроизм от образования твердого раствора: в зеленой массе твердой соли растворены синие ионы меди. Может быть, таким образом удалось бы полихроизм всякого вещества свести к аллохроматической окраске.

И нельзя ли объяснить самое явление полихроизма из теории мутной среды? Я с ней, положим, не знаком, и знаю только, что при определенном положении источника света и наблюдателя мутная среда определенным образом поляризует отраженный от нее свет. Очевидно, прошедший через нее свет должен быть тоже поляризо-

ван. Получается так: свет, вступая в кристалл поляризуется в 2-х перпендикулярных направлениях. Встречая частички красящего вещества, он тоже должен поляризоваться, и комбинируя 2-ю поляризацию с первой, может быть, можно получить, что свет, прошедший через мутные цветные частички, будет поляризован только в одном направлении, а не прошедший*

Попередній друк: В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / Укл. В. М. Самородов, С. Л. Кигим; наук. ред. К. М. Ситник. – Полтава: Полтавський літератор, 2008. – С. 157–159.

№ 15

9 жовтня 1926 р., Полтава

(Архів РАН. Ф. 518, оп. 3, спр. 677, арк. 1).

9.X.1926

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

Услышал от Н.И. Гавриленка³, что он получил оттиск Вашей статьи, и поэтому захотелось напомнить о себе. Кристаллографией я больше не занимаюсь, а с головой погрузился в ботанику и в этой области имею уже 5 или 6 печатных работ и столько же ненапечатанных рукописей. Делал доклады на январском Всесоюзном ботанич[еском] съезде в Москве.

Так как я всегда интересовался химией (считался даже химиком в гимназии и университете), а Ваши работы носят обычно химико-биологический характер, то буду очень благодарен, если Вы найдете возможным прислать свою работу и для меня. При сем прилагаю оттиск своей работы из т. X (1925) "Журнала Русского Ботанич[еского] Общест[ва] при АН".

* Кінець листа відсутній.

Мой адрес: Полтава, Агрокооперат[ивный] техникум,
Сергею Олимпиевичу Илличевскому.

С искренним уважением
С. Илличевский, член Русск[ого]
ботанич[еского] о[бщест]ва при АН

Попередня публікація листа не встановлена

№ 16

5 січня 1927 р., Полтава

(Архів РАН. Ф. 518, оп. 3, спр. 677, арк. 5–5зв.).

5.I.1927

С Новым годом!

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

Чрезвычайно благодарен за оттиски, и простите, что я долго не реагировал на их присылку: я получил их как раз перед своей поездкой в Харьков, а после поездки не сразу вошел в колею своих текущих дел. Статьи я прочел с захватывающим интересом и только жалел, что они напечатаны на языке, которого в остальном мире не принято понимать, а не оглашены на одном из международных языков на каком-либо всемирном конгрессе.

Между прочим, я не понял, что это за ОУО в сноске на стр. 1 второй статьи – "газ, независящийся от живого вещества" – озон или что другое?

Буду очень признателен, если бы Вы когда-нибудь нашли возможным прислать мне одну из Ваших статей о редких элементах в земной коре и, в частности, в живом веществе (меня это очень интересует).

Преданный Вам С. Илличевский

Адрес: Полтава, Агрокооператтехникум, Сергею Олимпиевичу Илличевскому.

Попередня публікація листа не встановлена

№ 17

15 травня 1927 р., Полтава

(Архів РАН. Ф. 518, оп. 3, спр. 677, арк. 2–4).

15.V.1927

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

Очень признателен Вам за присылку Ваших статей. По поводу статьи об истории знаний⁴ я только хотел бы поставить вопрос: помимо каких-то внутренних причин скачкового развития науки нет ли еще такой причины – что до современного скачка: ряд точных методов и приборов изобретен совсем недавно, а уровень науки отвечал предшествующему периоду, когда этих методов не было; естественно, что наука теперь должна скачком нагонять то, что может быть достигнуто этими методами. Напр[имер], превращение элементов – радий – открыто было благодаря фотографии, а ведь фотография, если не считать неуклюжих и мало применимых, поэтому мокрых, пластинок, существует совсем недавно; не было бы фотографии – мы, может быть, и через сто лет ничего не знали бы о превращении элементов. Теория Бора создана, должно быть, на основании спектрального анализа, а ведь он существует даже в примитивном виде, кажется, всего 70 или 80 лет, а точно изученные спектры со всеми десятиmillionными миллиметра в измерениях длины волны – вещь также совсем недавняя. Наглядные доказательства существования молекул и атомов в виде опытов Брагга до открытия 30 лет тому назад лучей Рентгена, и в виде броуновского движения до изобретения хороших микроскопов, были невозможны. Значит, темп науки, вероятно, должен ускоряться, пока она не нагонит усовершенствование приборов, а последнее не дойдет до физического предела, до которого, говорят, мы

уже дошли, что касается силы увеличения наших оптических инструментов. Такой же самый предел, какой существует для исследования верхних слоев атмосферы, потому что мы не можем дышать выше 11 км, а воздух слишком разрежен, чтобы поддерживать шары-зонды выше 25 или 30 км. Выходит – на этом остановимся, пока не будет осуществлен и в оптике, и в летании какой-нибудь совершенно новый принцип вроде полета в межпланетном пространстве. Или это я все то же пережевываю? Т. е., что и фотография, и фрауэнгоферовы линии тоже относятся к этому подъему науки? Так ведь корни их еще лет 200 тому назад (Ньютон и т. д.).

Кстати по поводу одного из этих достижений – теории относительности: считается, что никакая скорость не может превышать 300 000 кт/зес, а вот в "Эцикл[опедическом] словаре" Брокгауз-Ефрона не то в статье "аномальная дисперсия", не то "фуксин" приводится, что показатель преломления фуксина в известной части спектра меньше единицы – значит, скорость света данной длины волны в фуксине больше 300 000 кт/зес – как же так?

То же и в "Физич[еской] кристаллографии" Грота⁵, которой я зачитывался в 1917 году, показатель преломления некоторых металлов, определенный по отражению света от них, что-то близок к 0,5. Значит, 300 000 кт/зес вовсе не есть предельная скорость? Я не раз спрашивал полтавских физиков об этом; они отвечают: "Да, видите, в теории относительности еще много неясностей" и т. д.

Не могу ли я просить Вас, Владимир Иванович, объяснить это противоречие?

Затем, недавно я прочел Вегенера "происхождение материков и океанов"⁶ и очень хотел бы знать Ваше мнение о нем. У него все это так стройно и красиво расписано, а между тем я слышал, будто Вы и другие ленинградские геологи в эту теорию не верите?

В статье об изотопах у Вас встречается термин "абиогенез". Что это такое – "отсутствие самопроизвольного зарождения", что ли? В статье о рассеянии химических элементов говорится, что для радия соединения вообще неизвестны, и все его атомы находятся в состоянии рассеяния. А как же бромистый радий, хлористый радий?

При сем прилагаю оттиск своей последней работы – для приличия – потому что для неботаника она не представляет решительно ни малейшего интереса.

На днях жду оттиска еще двух статей, но это "на днях" уже тянется ровно месяц.

Глубоко преданный Вам С. Илличевский

Адрес: Полтава, Агрокооператтехникум.

Попередня публікація листа не встановлена

ПРИМІТКИ

¹ Вернадський Володимир Іванович (1863–1945) – видатний геохімік, академік АН СРСР (від 1909), академік АН України (від 1918), її перший президент та ініціатор створення. Має тісний зв'язок з Україною та Полтавщиною. Розробив учення про біосферу, концепцію ноосфери.

² Ця тема хвилювала молодого дослідника багато років. Очевидно, під час спілкування з С. О. Іллічевським В. І. Вернадський звернув увагу на певні недоліки його поглядів, і він доопрацював це дослідження. Про спілкування між ними свідчить і раніший запис від 1 червня 1918 р. в щоденнику В. І. Вернадського: "Заходил молодой Ильичевский – он хотел поговорить о кристаллографии, о новых идеях, ему явившихся в связи с симметрией. Интерес ясный и очень приятный, но идеи безпочвенны, <слишком> внешни и неточны" (*Вернадский В. И. Дневники, 1917–1921: Октябрь 1917 – январь 1920 / Сост. М. Ю. Сорокина, С. Н. Киржаев, А. В. Мемелов, В. С. Неаполитанская. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 88*). Стаття про йод була опублікована че-

рез десять років, у 1928 р.: *Іллічевський С.* Поверхневий колір у йоду // Вісник природознавства. – 1928. – № 3–4. – С. 203.

³ **Гавриленко Микола Іванович (1889–1971)** – відомий зоолог (орнітолог), завідувач відділу природи Полтавського краєзнавчого музею (1916–1930). Пізніше викладач Полтавського педагогічного інституту.

⁴ У цей період В. І. Вернадський опублікував декілька праць з історії знань, опікувався питанням відродження Комісії з історії знань, виданням праць комісії. Серед таких праць, що згадуються в листі, можна назвати принаймні три: Записка о необходимости возобновления работ Комиссии по истории знаний // Известия АН. Серия. – 1926. – Т. 20. – № 18; Мысли о современном значении истории знаний (1926). – Л.: Изд-во АН СРСР, 1927; Работы по истории знаний // Академия наук за десять лет. 1917–1927. – Л.: Изд-во АН СРСР, 1927. Можливо, йдеться про останню статтю.

⁵ **Грот Пауль.** Физическая кристаллография / Под редакцией и с дополнениями Ф. Левинсона-Лессинга. – СПб.: Изд-во К. Л. Риккера, 1897. – 850 с. Фундаментальна праця одного з найзначніших учених-кристалогрів кінця XIX – початку XX ст., де розглядалися питання фізичних та геометричних властивостей кристалів, кристалографічні обчислювання, методи досліджень.

⁶ Йдеться про переклад праці німецького вченого російською мовою: Вегенер А. Происхождение материков и океанов. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1925. – 148 с. Перевидання 1984 р. здійснювалося на базі останніх видань німецькою мовою і має скореговану назву: Вегенер Альфред. Происхождение континентов и океанов. – Л.: Наука, 1984. – 285 с. За відгуками вчених, ця книжка, що вийшла на початку XX ст., ознаменувала "переворот" у геологічній науці, містила сміливу гіпотезу щодо переміщення континентів, яка мала велике значення для подальшого розвитку геології.

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ПРАЦЬ С. О. ІЛЛІЧЕВСЬКОГО

1924

1. Новые пути в фенологии / С. Илличевский // Краеведение. – 1924. – № 3. – С. 241–245.

2. Новые формы Thymus и Salix / С. Илличевский // Ботанические материалы гербария Главного ботанического сада. – 1924. – Т. V, № 8–9. – С. 124–126.

3. О зависимости между степенью совершенства в строении цветка и времени его цветения / С. О. Илличевский // Журнал Русского Ботанического Общества. – 1924. – Т. 9. – С. 101–104.

4. Про залежність між ступенем розвитку в будові квітки та часом її цвітіння / С. Іллічевський // Український ботанічний журнал. – 1924. – № 2. – С. 67–68.

1925

5. Второе цветение, его механизм и причины в связи с условиями цветения вообще / С. О. Илличевский // Журнал Русского Ботанического Общества. – 1925. – Т. X, № 1–2. – С. 168–172.

6. Про лікарські рослини на Полтавщині / С. Іллічевський // Полтавський селянин. – 1925. – Ч. 5. – С. 15–18.

1926

7. Второе цветение, его механизм и причины / С. О. Илличевский // Дневник Всесоюзного съезда ботаников в Москве в январе 1926 г. – М.: Ассоциация Н.-и. ин-тов при физ.-мат. фак. 1 М.Г.У., 1926. – С. 82–83.

8. Ещё о связи между степенью совершенства в строении цветка и временем его цветения / С. Илличевский // Журнал Русского Ботанического Общества. – 1926. – Т. XI, № 3–4. – С. 273–276.

9. Зональное распределение растительности в окрестностях г. Полтавы / С. О. Илличевский // Журнал Русского Ботанического Общества. – 1926. – Т. XI, № 3–4. – С. 277–283.

10. Переход растений из одной формации в другую в зависимости от климата и почвы / С. О. Илличевский // Дневник Всесоюзного съезда ботаников в Москве в январе 1926 г. – М.: Ассоциация Н.-и. ин-тов при физ.-мат. фак. М.Г.У., 1926. – С. 84.

11. Растительность целинных степей Полтавской губ. / С. О. Илличевский // Там же. – М., 1926. – С. 84.

12. Связь между устройством цветка и временем его цветения / С. О. Илличевский // Там же. – М., 1926. – С. 82.

13. Список найцікавіших рослин околиць міста Полтави / С. Іллічевський // Український ботанічний журнал. – 1926. – Кн. III. – С. 34–40.

1927

14. Акліматизовані деревні породи м. Полтави / С. О. Іллічевський // Труды С.-Г. Ботаніки. – Т. I., вип. 4. – Харків: Рад. селянин, 1927. – С. 146–154.

15. **Ґрунти** / С. Іллічевський // Полтавщина. Збірник / Під ред. Криворотченка М., упоряд. Філянський М., Риженко Я. – Т. II. – Полтава, 1927. – С. 40–48.

16. **Дика деревна** рослинність околиць м. Полтави / С. Іллічевський // Труди С.-Г. Ботаніки. – Т. I, вип. 4. – Харків: Рад. селянин, 1927. – С. 141–144.

17. **Схематичний** огляд флори / С. Іллічевський // Полтавщина. Збірник / Під ред. Криворотченка М., упоряд. Філянський М., Риженко Я. – Т. II. – Полтава, 1927. – С. 82–86.

18. **Українські** назви рослин, їх походження та класифікація / С. О. Іллічевський // Записки Полтавського інституту народної освіти. – Т. IV за 1926–1927 акад. рік. – Полтава, 1927. – С. 62–74.

19. **Флора** околиць Полтави / С. О. Іллічевський // Записки Полтавського Сільськогосподарського Політехнікуму. – Т. I. – Полтава, 1927. – С. 19–49.

20. **Цілинні** степи південної Полтавщини / С. О. Іллічевський // Труди С.-Г. Ботаніки. – Т. I, вип. 3. – Харків: Рад. селянин, 1927. – С. 62–68.

1928

21. **Акклиматизация** древесных пород в г. Полтаве / С. Илличевский // Дневник Всесоюзного съезда ботаников в Ленинграде в январе 1928 года. – Л.: Изд-во Гос. Русск. Ботан. О-ва, 1928. – С. 143–148.

22. **Выводы** из 11 (12)-летних наблюдений / С. Илличевский // Дневник Всесоюзного съезда ботаников в Ленинграде в январе 1928 года. – Л.: Изд-во Гос. Русск. Ботан. О-ва, 1928. – С. 229–231.

23. **Вплив** сурової зими 1927–28 р. на акліматизовані деревні породи м. Полтави / С. О. Іллічевський // Вісник природознавства. – 1928. – № 5–6. – С. 305.

24. Гербарій Полтавського державного музею / С. Іллічевський. – Полтава: 1-ша Раддрукарня, 1928. – 86 с.

25. Гербарій Полтавського державного музею / С. Іллічевський // Збірник присвячений 35-річчю музею. – Полтава. – 1928. – Т. I. – С. 141–226.

26. З приводу гіпотези П. Сушкіна про походження людини / С. О. Іллічевський // Вісник природознавства. – 1928. – № 3–4. – С. 203.

27. Новые формы растений из Полтавской губернии и их разновидности / С. О. Илличевский // Дневник Всесоюзного съезда ботаников в Ленинграде в январе 1928 года. – Л.: Изд-во Гос. Русск. Ботан. О-ва, 1928. – С. 115.

28. Обзор флоры б. Полтавской губернии / С. О. Илличевский // Дневник Всесоюзного съезда ботаников в Ленинграде в январе 1928 года. – Л.: Изд-во Гос. Русск. Ботан. О-ва, 1928. – С. 115–116.

29. Обслідування цілих степів Полтавщини в 1927 р. / С. Іллічевський // Охорона пам'яток природи на Україні. – 1928. – Зб. II. – С. 89–113.

30. Обслідування цілих степів Полтавщини в 1927 р. / С. Іллічевський. – Харків, 1928. – 25 с.

31. Поверхневий колір у йоду / С. Іллічевський // Вісник природознавства. – 1928. – № 3–4. – С. 203.

32. Рослинність околиць м. Полтави / С. Іллічевський // Записки Полтавського Сільськогосподарського Політехнікуму. – Т. II. – Полтава, 1928. – С. 101–127.

33. Список рослин б. Константиноградського пов. Полтавщини / С. Іллічевський // Український ботанічний журнал. – 1928. – Кн. IV. – С. 37–50 [почат.].

34. Ход распускания цветков в соцветиях / С. О. Илличевский // Дневник Всесоюзного съезда ботаников в Ленинграде в январе 1928 года. – Л. Изд-во Гос. Русск. Ботан. О-ва, 1928. – С. 74–75.

1929

35. **Наслідки** геоботанічного обслідування Прилуччини / С. О. Іллічевський // Бюлетень Прилуцького окружного музею. – 1929. – № 2. – С. 1–7.

36. **Новое** местонахождение *Gagea borealis* Perfiliev / С. О. Илличевский // Журнал Русского Ботанического Общества. – 1929. – Т. XIV, № 1. – С. 93–94.

37. **О закономерности** во время цветения и о распределении типов цветков / С. Илличевский // Природа. – 1929. – № 11. – С. 987–989.

38. **Растительные** формации окр. Полтавы и их анализ / С. О. Илличевский // Журнал Русского Ботанического Общества. – 1929. – Т. XIV, № 1. – С. 69–77.

39. **Список** рослин б. Константиноградського пов. Полтавщини / С. Іллічевський // Український ботанічний журнал. – 1929. – Кн. V. – С. 87–98 [закінч.].

40. **Цілині** степи Полтавщини та їх охорона / С. Іллічевський // Вісник природознавства. – 1929. – № 1–2. – С. 58–60.

41. **The data** of systematics and the order of flowering / S. Illichevsky // Proceed of the [IV] Intern. Congr. of Plant. Sci. – Ithaca, 1929. – Vol. II. – Pp. 1469–1471.

42. **The secondary** (autumn) flowering and its causes in connection with the causes of flowering generally / S. Illichevsky // Proceed of the [IV] Intern. Congr. of Plant. Sci. – Ithaca, 1929. – Vol. II. – Pp. 1472.

1930

43. **Влияние** продолжительности дня на рост и развитие растений / С. Илличевский // Природа. – 1930. – № 7/8. – С. 800–801.

44. **Древность** покрытосеменных / С. Илличевский // Природа. – 1930. – № 9. – С. 917.

45. **Изменение** климата восточной Европы в последнее время / С. Илличевский // Природа. – 1930. – № 6. – С. 666–671.

46. **Некоторые** соотношения во флорах северного полушария / С. Илличевский // Природа. – 1930. – № 7–8. – С. 795–796.

47. **Роль анатомии** цветка в филогении / С. Илличевский // Природа. – 1930. – № 7–8. – С. 794–795.

48. **Филогения** цветковых растений / С. Илличевский // Природа. – 1930. – № 7–8. – С. 794.

49. **Целинные** степи Полтавского края / С. Илличевский // Природа. – 1930. – № 5. – С. 552–558 + карта.

1931

50. **Две аномалии** в цветении растений / С. Илличевский // Журнал Русского Ботанического Общества. – 1931. – Т. XVI, № 5–6. – С. 387–401.

51. **Природа** мозаичных болезней / С. Илличевский // Природа. – 1931. – № 11. – С. 1169–1171.

52. **Солончаки** и пески юго-востока Полтавщины / С. Илличевский // Сборник: 25 лет педагогической и общественной работы академика Б. А. Келлера. – Воронеж, 1931. – С. 281–290.

53. **Тирса** (*Stipa capillata* L.) у Чернігові в зв'язку з питанням про належність Чернігова до лісової зони / С. Іллічевський // Вісник природознавства. – 1931. – № 1–2. – С. 65.

54. **The Results** of the phenological observations an Poltava / S. Illichevsky // Acta Phaenologica. – 1931. – I, № 1. – Pp. 29–37.

1932

55. **Илличевский С. О.** О методике определения сроков цветения древесных пород / С. О. Илличевский. – М.: Гослесбумиздат, 1932. – 138 с.

56. Does the flowering of plants of the Victorian flora repeat the order of thei revolution? / S. Illichevsky // Proceed. of the Royal Soc. of Victoria. – 1932. – XLIV, № 2. – Pp. 239–241.

57. On the metodics of the phenological observations / S. Illichevsky // Acta Phaenologica. – 1932. – I, № 6. – Pp. 177–180.

58. Plant flowering and local factors (microrelief – water – soil) / S. Illichevsky // Acta Phaenologica. – 1932. – I, № 1. – Pp. 5–10.

1933

59. Матеріали до флори околиць м. Чернігова / С. Ілличевський // Вестник Киевского ботанического сада. – 1933. – Вып. XVI. – С. 17–29.

1934

60. Цветение растений и эволюционный принцип / С. Илличевский // Природа. – 1934. – № 11. – С. 45–49.

61. Цветение растений окрестностей г. Полтавы в связи с температурой / С. Илличевский // Советское краеведение. – 1934. – № 9. – С. 28–41.

62. The river as a factor of plant distribution / S. Illichevsky // Journ. Ecol. – 1933. – XXI, № 2. – Pp. 436–441.

1935

63. Растительные ресурсы о. Джарилгача / С. О. Илличевский // Советская ботаника. – 1935. – № 4. – С. 55–57.

64. Растительные ресурсы Черноморских заповедников / С. Илличевский // Природа. – 1935. – № 6. – С. 55–56.

65. Die phanologisc he Beobachtungen des Jahres 1934 in Poltava / S. Illichevsky // Acta Phaenologica. – 1935. III, № 5. – Pp. 155–159.

1936

66. Об учреждении группы заповедников в Харьковской области УССР / С. Илличевский // Советская ботаника. – 1936. – № 1. – С. 168–171.

1937

67. Гигантские травы на Украине / С. О. Илличевский // Природа. – 1937. – № 2. – С. 101–106.

68. Матеріали для флори приморської частини України / С. О. Іллічевський // Журнал Інституту ботаніки АН УРСР. – 1937. – 15 (23). – С. 253–255.

69. О вторичном цветении растений / С. О. Илличевский // Советская ботаника. – 1937. – № 4. – С. 86–88.

70. Ответ проф. Б. М. Козо-Полянскому / С. О. Илличевский // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отделение биол. – 1937. – Т. XLVI, № 3. – С. 180–183.

71. Растительность меловых склонов северной Украины / С. О. Илличевский // Советская ботаника. – 1937. – № 1. – С. 79–84.

72. Флора УССР [Рец.] / С. Илличевский // Советская ботаника. – М. – 1937. – № 3. – С. 134–135.

1938

73. Быть или не быть закону соответствия хода цветения с ходом эволюции? / С. Илличевский // Ботанический журнал СССР. – М. – 1938. – Т. XXIII, № 3. – С. 234–236.

74. Гербарий Полтавского музея / С. Илличевский // Советская ботаника. – 1938. – № 4–5. – С. 188–189.

75. Фітопатологічні збори в УРСР / С. Іллічевський // Збірник праць, присвячений пам'яті академіка О. В. Фоміна. – К., 1938. – С. 149–157.

1939

76. Колебания урожайности и встречаемости у дикорастущих трав / С. О. Илличевский // Советская ботаника. – 1939. – № 2. – С. 89–91.

1940

77. Новые жиромасличные растения Крыма / С. Илличевский, М. Рыбенцев // Природа. – 1940. – № 6. – С. 107–108.

78. Растительность острова Джарылгача на Черном море / С. О. Илличевский // Ботанический журнал СССР. – 1940. – Т. XXV, № 1. – С. 38–51.

79. Рослини-велетні / С. Іллічевський // Ботанічний журнал АН УРСР. – 1940. – Т. I, № 1. – С. 149–158.

1941

80. Деревья и кустарники после зимы 1939/40 г. в Полтаве / С. О. Илличевский // Природа. – 1941. – № 2. – С. 77–78.

81. Растительный мир Черноморских заповедников / С. О. Илличевский // Природа и социалистическое хозяйство: сб. – 1941. – VIII, № 1. – С. 136–142.

82. Реликты островов и побережья северо-западной части Черного моря / С. О. Илличевский // Советская ботаника. – 1941. – № 4. – С. 89–95.

1942

83. Бюлетень цвітіння / С. Іллічевський // Голос Полтавщини. – 1942. – 8 лип. – С. 4.

84. Бюлетень цвітіння / С. Іллічевський // Голос Полтавщини. – 1942. – 22 лип. – С. 4.

85. **Бюлетень** цвітіння / С. Іллічевський // Голос Полтавщини. – 1942. – 7 серп. – С. 4.

86. **Бюлетень** цвітіння / С. Іллічевський // Голос Полтавщини. – 1942. – 5 верес. – С. 4.

87. **Весняний** календар природи м. Полтави / С. Іллічевський // Голос Полтавщини. – 1942. – 15 лют. – С. 4.

88. **З життя** природи / С. Іллічевський // Голос Полтавщини. – 1942. – 11 листоп. – С. 4.

89. **Нові** південні культури в Полтавському ботанічному саду / С. Іллічевський // Голос Полтавщини. – 1942. – 15 серп. – С. 2 [почат.].

90. **Нові** південні культури в Полтавському ботанічному саду / С. Іллічевський // Голос Полтавщини. – 1942. – 16 серп. – С. 3 [закінч.].

91. **До озеленіння** Полтави / С. Іллічевський // Голос Полтавщини. – 1942. – 22 листоп. – С. 4.

92. **Походження** наших садових дерев та кущів / С. Іллічевський // Голос Полтавщини. – 1942. – 4 груд. – С. 4.

93. **Про** використання зіпсованих фруктів / С. Іллічевський // Голос Полтавщини. – 1942. – 18 жовт. – С. 3.

94. **Цінні** рослини в ботанічному саду педінституту (До сільськогосподарської виставки) / С. Іллічевський // Голос Полтавщини. – 1942. – 27 верес. – С. 2.

1943

95. **Дорогу** шпильковим деревам! / С. І. [Іллічевський] // Голос Полтавщини. – 1943. – 13 лют. – С. 2.

96. **Збирайте** лікарські рослини / С. Іллічевський // Нова Україна. – 1943. – 8 серп. – С. 8.

97. **Зміни** в природі / С. Іллічевський // Нова Україна. – 1943. – 13 черв. – С. 4.

98. **Літо** в природі / С. Іллічевський // Нова Україна. – 1943. – 18 лип. – С. 8.

99. Природа України / С. Іллічевський // Нова Україна. – 1943. – 22 серп. – С. 6.

1945

100. Использование дикой конопли / С. Илличевский // Социалистическое земледелие. – 1945. – № 137. – С. 4

101. Черноморский заповедник / С. Илличевский // Социалистическое земледелие. – 1945. – 27 декаб. – С. 4.

1946

102. Чорноморський заповідник / С. Іллічевський // Радянська Україна. – 1946. – 29 берез. – С. 4

1953

103. Дикая конопля в районах Нижнего Днепра / С. О. Илличевский // Ботанический журнал СССР. – 1953. – Т. XXXVIII, № 2. – С. 251–252.

1956

104. Устройство цветка и время его цветения / С. О. Илличевский // Ботанический журнал СССР. – 1956. – Т. XLI, № 5. – С. 718–719.

2012

105. Іллічевський С. О. [листування з В. І. Вернадським] // Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 1: Листування: Д–Я. Ч. 1: Д–Н; уклад.: О. С. Онищенко, В. Ю. Афіані, Л. А. Дубровіна [та ін.]. – К., 2012. – С. 203–206.

ЛІТЕРАТУРА ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ С. О. ІЛЛІЧЕВСЬКОГО

1926

1. Іллічевський С. Список найцікавіших рослин околиць міста Полтави / С. Іллічевський // Український ботанічний журнал. – 1926. – Кн. III. – С. 34–40.

Автор зазначає, що, починаючи від 1917 р., він здійснював "...планове вивчення флори околиць Полтави (радіусом до 15–17 верст)". – С. 34.

1927

2. Звідомлення про діяльність наукового гуртка при ПАКТ'і // Записки Полтавського Сільськогосподарського Політехнікуму. – Т. I. – Полтава, 1927. – С. 355–360.

Як член наукового гуртка при Полтавському с.-г. політехнікумі, С. О. Іллічевський виступив на ньому 30 січня 1927 р. з інформацією про Всесвітній конгрес ботаніки в Америці. – С. 358.

На засіданні гуртка 27 березня 1927 р. він зробив доповідь "Сучасні течії й методи в фенології рослин". – С. 359.

3. Іллічевський С. О. Флора околиць Полтави / С. О. Іллічевський // Флора околиць Полтави // Записки Полтавського Сільськогосподарського Політехнікуму. Т. І. – Полтава, 1927. – С. 19–49.

Автор відмічає, що лише в 1917 р. для повного вивчення флори околиць Полтави він здійснив більш як 400 екскурсій у природу. – С. 19.

С. О. Іллічевський указує, що "Гербарій в 500 родів із околиць Полтави мною переданий в Київ, до гербарія Ботанічної Секції ВУАН; частина також була відіслана в Ленінградськ. Бот. Сад". – С. 22.

4. Лавренко Є. М. Охорона природи на Україні / Є. М. Лавренко. – Харків, 1927. – 16 с.

Про природоохоронну діяльність С. О. Іллічевського. – С. 7, 9.

Першим у вересні 1927 р. провів обстеження цілини Дібрівського кінного заводу на Миргородщині. – С. 7.

Того ж року здійснив дослідження низки степових ділянок на Карлівщині. – С. 9.

5. Ніколаєв М. Ф. Матеріали що до рослинности на степах Полтавщини / М. Ф. Ніколаєв // Записки Полтавського інституту народної освіти. Т. IV за 1926–1927 ак. рік. – Полтава, 1927. – С. 91–99.

Про діяльність С. О. Іллічевського. – С. 93, 95.

*Автор висловлює подяку С. О. Іллічевському за його допомогу в визначенні *Lynosyris villosus* у вегетативному стані. – С. 93.*

Крім цього, він наводить перелік видів, уперше вказаних для Полтавщини С. О. Іллічевським. – С. 95.

1928

6. Гуртки і товариства при Політехнікумі, їх стан та робота за 1927–28 рік // Записки Полтавського Сіль-

ськогосподарського Політехнікуму. – Т. II. – Полтава, 1928. – С. 383–390.

Про виступ С. О. Іллічевського на одному із засідань наукового гуртка Полтавського с.-г. політехнікуму про роботу Всесоюзного з'їзду ботаніків. – С. 383.

7. Кушніренко В. Проект програми колективного планового дослідження рослинного покриву Полтавської округи / В. Кушніренко, М. Ніколаєв // Записки Полтавського наукового при Всеукраїнській Академії Наук Товариства. – Полтава, 1928. – С. 97–113.

Автори висловлюють подяку С. О. Іллічевському за допомогу в складанні списку літератури. – С. 105.

8. Наука и научные работники СССР. Часть VI. Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. – Ленинград, 1928. – 800 с.

Викладено автобіографічні відомості про С. О. Іллічевського. – С. 170.

1929

9. Адресная книга ботаников СССР. – Ленинград: Изд-во Гос. Русск. Ботан. О-ва, 1929. – 177 с.

Наведені відомості про С. О. Іллічевського. – С. 45.

1934

10. Илличевский С. О. Цветение растений окрестностей г. Полтавы в связи с температурой / С. О. Илличевский // Советское краеведение. – 1934. – № 9. – С. 28–41.

Автор зазначав, що в 1929–1933 рр., та особливо в 1932 р. і 1933 р. бував у Полтаві лише тимчасово. Однак при цьому він завжди проводив тут фенологічні спостереження. – С. 28.

11. Шиманюк А. 80-летний юбилей проф. В. А. Поггенполя / А. Шиманюк // Советское краеведение. – 1934. – № 11. – С. 66.

С. О. Іллічевського названо серед чотирьох найбільш відомих і провідних фенологів, які використовують методичні розробки В. А. Поггенполя. – С. 66.

1935

12. Флора СССР: Т. IV / Ред. т. В. Л. Комаров. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1935. – 760 с.

Про різновид гусячої цибульки, вперше описаної С. О. Іллічевським. – С. 71.

1936

13. Козо-Полянский Б. М. Доктрина рекапитуляции в фенологии растений / Б. М. Козо-Полянский // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отд. биол. – 1936. – Т. XLV, № 3. – С. 177–181.

Про критику закону Мінію–Іллічевського.

14. Флора СССР: Т. V / Ред. т. В. Л. Комаров. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1936. – 762 с.

Про різновид верби, вперше описаної С. О. Іллічевським. – С. 153.

15. Флора УСРР: Т. I / За ред. О. В. Фоміна. – К.: Вид-во АН УСРР, 1936. – 200 с.

Посилання на місця зростання видів, встановлених С. О. Іллічевським на Полтавщині та Чернігівщині. – С. 15, 97, 102, 121, 139, 151, 183.

1937

16. Илличевский С. О. Гигантские травы на Украине / С. О. Илличевский // Природа. – 1937. – № 2. – С. 101–106.

Фотознімки С. О. Іллічевського за вивченням рослин в Асканії-Новій 13.10.1932 р. – С. 103, 104, 105.

17. Козо-Полянский Б. М. Еще о фенолого-филогенетическом законе Минию – Илличевского / Б. М. Козо-Полянский // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отд. биол. – 1937. – Т. XLVI, № 3. – С. 184–185.

Про критику закону Мінію – Іллічевського.

1940

18. Іллічевський С. Рослини-велетні / С. Іллічевський // Ботанічний журнал АН УРСР. – 1940. – Т. I, № 1. – С. 149–157.

Фотознімки С. О. Іллічевського за вивченням рослин в Асканії-Новій 13.10.1932 р. – С. 151, зворот.

1941

19. Флора і рослинність УРСР. Бібліографія. Показчик книжок і журнальних статей 1747–1938 рр. Доповн. I. Склали: Зеров Д. К., Зерова М. Я., Котов М. І. та ін. Відп. ред. М. І. Котов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – 42 с.

Наведено бібліографію праць С. О. Іллічевського. – С. 17, 18, 38.

1943

20. Невикористані рослинні багатства Полтавщини / М. Михайловський // Голос Полтавщини. – 1943. – 17 лип. – С. 2.

Про список рослин околиць м. Полтава, складений С. Іллічевським у 1927 р.

1950

21. **Русские ботаники** (Ботаники России – СССР). Биографо-библиограф. словарь. Т. III: Горницкий – Ищереков / Сост. С. Ю. Липшиц, Отв. ред. В. Н. Сукачев. – М.: Изд-во МОИП, 1950. – 488 с.

Викладено біографію та бібліографію праць С. О. Іллічевського, літературу про нього. – С. 444–446.

1952

22. **Флора УРСР**: Т. IV / Ред. т. М. І. Котов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – 689 с.

Про різновид верби, вперше описаний С. О. Іллічевським. – С. 59.

1954

23. **Флора СССР**: Т. XX / Ред. т. Б. К. Шишкин. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1954. – 704 с.

Про різновиди чебреців, уперше описаних С. О. Іллічевським. – С. 506, 511.

1959

24. **Бойко М. Ф.** Реликтовые и редко встречающиеся растения Полтавщины / М. Ф. Бойко // Сборник студенческих научных работ. Полтав. с.-х. ин-тут. Вып. 1-й. – Полтава, 1959. – С. 92–97.

Про дослідження С. О. Іллічевським рослин-реліктів Полтавщини. – С. 93, 96.

1960

25. **Флора УРСР**: Т. IX / Ред. т. М. І. Котов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 689 с.

Про різновид чебрецю, вперше описаний С. О. Іллічевським. – С. 323, 331.

1962

26. **Флора УРСР**: Т. XI / Ред. т. О. Д. Вісюліна. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 591 с.

Про збори С. О. Іллічевським представників родини Айстрові у Полтавській, Харківській і Херсонській областях. – С. 54, 87, 98, 241, 246, 254, 257, 324, 346, 456, 482, 539, 548.

1965

27. **Флора УРСР**: Т. XII / Ред. т. О. Д. Вісюліна. – К.: Наук. думка, 1965. – 592 с.

Про збори С. О. Іллічевським представників родини Айстрові. – С. 16, 21, 22, 25, 52, 77, 88, 98, 247, 249, 267, 278, 309, 371, 471.

1969

28. **Лихварь Д. Ф.** Вопросы акклиматизации сельскохозяйственных растений / Д. Ф. Лихварь. – К.: Урожай, 1969. – 251 с.

Автор вважає обґрунтованою думку С. О. Іллічевського (1953) про те, що дикі коноплі, що зустрічаються у районі Олешківських пісків, – здичавілі форми колись культивованих тут культурних конопель. – С. 17.

1971

29. **Самородов В.** Венерині черевички / В. Самородов // Комсомолец Полтавщини. – 1971. – 24 серпня. – С. 4.

Згадано С. О. Іллічевського як науковця, який у 1916–1927 рр. знаходив венерині черевички в околицях Полтави (с. Зінці, с. Триби) та на Миргородщині (с. Хатки).

1980

30. Голубев В. Н. Указатель коллекторов крымского гербария Никитского ботанического сада / В. Н. Голубев, В. Н. Косых. – Ялта: ГНБС, 1980. – 28 с.

Зазначено, що в гербарії Нікітського ботанічного саду зберігаються 25 аркушів, зібраних С. О. Іллічевським у 1939 р. в Гірському Степовому Криму. – С. 13.

1988

31. Джурка Г. Геній науки на Полтавщині / Г. Джурка, І. Павлов // Рідна природа. – 1988. – № 2. – С. 61.

Батько О. О. Іллічевський та син С. О. Іллічевський – члени Товариства любителів природи, створеного В. І. Вернадським у 1918 р. в Полтаві.

1991

32. Видання Полтавського краєзнавчого музею за 100 років: Бібліографічний покажчик / Укл. Пасько Н. І., Супруненко О. Б. – Полтава, 1991. – 64 с.

Наведено бібліографію публікацій С. О. Іллічевського. – С. 18, 19.

33. Івашин Д. С. К истории изучения растительного мира Полтавщины / Д. С. Івашин, Л. Д. Орлова // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювілейн. наук. конф. Краєзнавство Полтавщини. Ч. 3. – Полтава, 1991. – С. 39–41.

Про здобутки С. О. Іллічевського у ботанічних та фенологічних дослідженнях. – С. 40.

1992

34. Балабай В. І. Рідкісні та зникаючі рослини Полтавщини в гербарії Полтавського краєзнавчого музею / В. І. Балабай // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: матеріали ювілейн. наук. конф. Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи. Ч. 1. – Полтава, 1992. – С. 115–118.

Про С. О. Іллічевського як одного з найактивніших колекторів гербарію Полтавського краєзнавчого музею. – С. 115.

35. Кигим С. Л. З історії науково-дослідної роботи Полтавського краєзнавчого музею в галузі природознавства / С. Л. Кигим // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювілейн. наук. конф. Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи. Ч. 1. – Полтава, 1992. – С. 15–18.

Про С. О. Іллічевського як дослідника природи Полтавщини. – С. 17, 18.

36. Щоб росли горицвіти (розповіді про рідкісні рослини та тварини Полтавщини) / Д. С. Івашин, В. М. Самородов, В. В. Буйдін та ін. – Полтава, 1992. – 70 с.

Про ботанічні дослідження С. О. Іллічевського, місця збору ним рідкісних рослин, надто представників родини Зозулинцеві. – С. 6, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 18, 35, 36.

1993

37. В. И. Вернадский. Дневники 1917–1921: октябрь – январь 1920 / В. И. Вернадский. – К.: Наук. думка, 1993. – 270 с.

Щоденниковий запис В. І. Вернадського від 1918 р. про зустріч із С. О. Іллічевським і їхню розмову. – С. 88.

38. Документи з історії Центрального Пролетарського Музею Полтавщини: Зб. док. / Упоряд. Супруненко О. Б. Укладачі-автори публікацій документів, приміток: Кигим С. Л., Кондратенко Т. К., Коротенко В. В. та ін. – Полтава, 1993. – 138 с.

Про С. О. Іллічевського та його діяльність як члена Полтавського товариства любителів природи. – С. 17, 21, 31, 35, 39, 40.

39. Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали / Упоряд.: В. Г. Шмельов, В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 376 с.

Наведено список співробітників Академії наук України, серед яких станом на 1922 р. зазначений Сергій Іллічевський – ботанік-флорист, географ, фенолог – співробітник Ботанічного кабінету і гербарію. – С. 523.

1995

40. Батурина М. Г. Краткий обзор литературы о гербариях и гербарном деле России и стран ближнего зарубежья (по фондам Библиотеки Ботанического института им. В. Л. Комарова Российской академии наук) / М. Г. Батурина, М. Б. Чернобаева // Ботанічний журнал. – 1995. – Т. 80, № 9. – С. 126–160.

Про С. О. Іллічевського як колектора гербарію Полтавського краєзнавчого музею. – С. 139.

41. Боре́йко В. Е. История заповедного дела в Украине / В. Е. Боре́йко. Серия: История охраны природы. Вып. 2. – К., 1995. – 183 с.

Про природоохоронну діяльність С. О. Іллічевського. – С. 51, 62, 87.

42. Боре́йко В. Е. Популярный биографо-библиографический словарь-справочник деятелей заповедного дела и охраны природы Украины, царской России и СССР / В. Е. Боре́йко. Т. 1 (А–М). Серия: История охраны природы. Вып. 4. – К., 1995. – 191 с.

Нарис про С. О. Іллічевського та його природоохоронну роботу. – С. 120, 121, 122.

43. Гербарії України. – К.: Ін-т ботан. ім. М. Г. Холодного НАН України, 1995. – 126 с.

Про С. О. Іллічевського як активного колектора гербарію Полтавського краєзнавчого музею. – С. 94.

1996

44. Байрак-Смоляр О. М. Флористична і ценотична характеристика степів Полтавщини / О. М. Байрак-Смоляр, І. А. Коротченко // Український ботанічний журнал. – 1996. – Т. 53, № 5. – С. 554–561.

Відмічений великий внесок С. О. Іллічевського у вивчення та охорону степів Полтавщини у ХХ ст. – С. 554, 555.

45. Боре́йко В. Е. Белые пятна истории природоохраны. СССР, Россия, Украина / В. Е. Боре́йко. Т. 1. Серия: История охраны природы. Вып. 6. – К., 1996. – 224 с.

Про природоохоронну діяльність С. О. Іллічевського на Карлівщині. – С. 65.

46. **Гербарій** Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України (сторінки історії та сучасність) / С. П. Вассер, І. О. Дудка, С. Я. Кондратюк, П. М. Царенко // Український ботанічний журнал. – 1996. – Т. 53, № 4. – С. 391–402.

С. О. Іллічевського названо серед перших колекторів-організаторів Гербарію Ботанічного кабінету ВУАН. – С. 393.

47. Заповідна краса Полтавщини / Т. Л. Андрієнко, О. М. Байрак, М. І. Залудяк та ін. – Полтава: ІВА "Астрея", 1996. – 180 с.

Про природоохоронну діяльність С. О. Іллічевського. – С. 32, 40, 41, 42, 77.

1997

48. **Байрак О. М.** Зозулинцеві у флорі Лівобережного Придніпров'я / О. М. Байрак // Четверті Каришинські читання: 36. статей. Ч. І. – Полтава, 1997. – С. 19–22.

Про дослідження С. О. Іллічевським зозулинцевих Полтавщини. – С. 19, 20.

1998

49. **Видатні** вчені Національної академії наук України. Особливі архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (1918–1998): Путівник. – К., 1998. – 307 с.

Про дев'ять листів С. О. Іллічевського (за період 1923–1934 рр.) до академіка О. В. Фоміна, що зберігаються в особовому фонді академіка в Інституті архівознавства. – С. 247.

50. Збережи, де стоїш, де живешь. По сторінках Червоної книги Полтавщини. Рослинний світ / О. М. Байрак, В. М. Самородов, Н. О. Стецюк та ін. – Полтава, 1998. – 205 с.

Про природоохоронну діяльність С. О. Іллічевського. – С. 10, 11, 81.

2000

51. Биоразнообразие Джарылгача: современное состояние и пути сохранения / Т. И. Котенко, Т. Б. Ардамацкая, О. С. Билинская и др. Науч. ред. Т. И. Котенко, Ю. Р. Шеляг-Сосонко // Вестник зоологии. – 2000. Спец. вып. – К., 2000. – 240 с.

Про С. О. Іллічевського як дослідника флори судинних рослин і грибів острова Джарилгач у кінці 30-х рр. ХХ ст. – С. 44, 51, 120, 180, 181.

52. Елисеев В. Илличевский Сергей Олимпиевич / В. Елисеев // Липецкая энциклопедия в 3-х т. Т. 2: Ж – О. – Липецк, 2000. – С. 92.

53. Кигим С. Л. З історії Полтавського краєзнавчого музею: Завідуючі музеєм, завідуючі природничим відділом музею – вчені-природознавці (1891–1943) / С. Л. Кигим // Музеї. Меценати. Колекції: Зб. наук. праць. – К. – Полтава: Археологія, 2000. – С. 77–84.

Про С. О. Іллічевського з бібліографією його праць. – С. 81, 84.

2001

54. Косенко І. С. Дендропарк "Софіївка": 45 років у підпорядкуванні Національної академії наук України /

І. С. Косенко // Інтродукція рослин. – 2001. – № 3–4. – С. 152–155.

С. О. Іллічевський – один із виконавців наукової роботи з відновлення і поліпшення паркових композицій дендропарку "Софіївка" у 50-х рр. ХХ ст. – С. 154

55. **Кохно М. А.** Акліматизація рослин / М. А. Кохно // Енциклопедія Сучасної України. Т. 1: А – К, 2001. – С. 300.

С. О. Іллічевського віднесено до видатних учених-теоретиків та експериментаторів акліматизації рослин в Україні.

2003

56. **Еталони** природи Полтавщини. Розповіді про заповідні території / О. М. Байрак, М. І. Проскурня, Н. О. Стецюк та ін. – Полтава: Верстка, 2003. – 212 с.

Про природоохоронну діяльність С. О. Іллічевського. – С. 27, 28, 130, 134.

2004

57. **Гусейнов Г.** Господні зерна. Художньо-документальний життєпис. У восьми кн. Кн. восьма / Г. Гусейнов. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 1000 с.

Про С. О. Іллічевського та його діяльність на Полтавщині й Херсонщині. – С. 542, 767.

58. **Ревегук В.** Полтавщина в роки Другої світової війни (1939–1945) / В. Ревегук. – Полтава, 2004. – 287 с.

Про роботу С. О. Іллічевського в Полтавському педагогічному інституті під час Другої світової війни. – С. 101.

2005

59. Байрак О. М. Атлас рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини / О. М. Байрак, Н. О. Стецюк. – Полтава: Верстка, 2005. – 248 с.

Про ботанічні студії С. О. Іллічевського на Полтавщині. – С. 4.

60. Козельська Г. Атлас раритетів Полтавської флори автори присвятили ботаніку Сергію Іллічевському / Г. Козельська // Вечірня Полтава. – 2005. – 24 листоп. – С. 6.

Йдеться про С. О. Іллічевського, 110-й річниці від дня народження якого полтавські ботаніки О. М. Байрак і Н. О. Стецюк присвятили свою книгу "Атлас рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини" (Полтава: Верстка, 2005. – 248 с.).

61. Халимон О. В. Родина Іллічевських в ювілейному осмисленні та документах / О. В. Халимон, В. М. Самородов // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2005. – № 4. – С. 92–97.

2006

62. Грицай І. А. Історія созологічних досліджень рідкісних лісових ефемероїдів Полтавської області / І. А. Грицай // Природоохоронний рух на Полтавщині: Матеріали наук. практ. конф. – Полтава, 2006. – С. 104–107.

Про вказані С. О. Іллічевським місця зростання рідкісних ефемероїдів у лісах навколо Полтави. – С. 104.

63. Кигим С. З історії природничого відділу Полтавського краєзнавчого музею / С. Кигим // Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наук. статей 2005 р. Маловідомі

сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава: Дивосвіт, 2006. – С. 415–472.

Про діяльність С. О. Іллічевського як музейника і краєзнавця. – С. 420, 422 429, 438, 439, 440.

64. Уманець О. Ю. Исследования С. О. Илличевского в Черноморском заповеднике / О. Ю. Уманец // І відкритий з'їзд фітобіологів Херсонщини (Херсон, 6 квітня 2006 р.): Зб. тез доповідей. – Херсон, 2006. – С. 56.

65. Халимон О. В. Природоохоронна діяльність ботаніка Сергія Іллічевського на Полтавщині / О. В. Халимон // Природоохоронний рух на Полтавщині: Матеріали наук. практ. конф. – Полтава, 2006. – С. 68–72.

2007

66. Гомля Л. Рідкісні неморальні види рослин Полтавського району Полтавської області та проблеми їх охорони / Л. Гомля, Д. Давидов // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Інтродукція та збереження рослинного різноманіття. – 2007. – № 15–17. – С. 43–44.

Про флористичні дослідження С. О. Іллічевським околиць м. Полтава. – С. 43, 44.

67. Черняков Д. А. Очерк истории Черноморского заповедника / Д. А. Черняков. – Херсон: ОАО "ХРТ", 2007. – 64 с.

Про роботу С. О. Іллічевського як ботаніка Чорноморського заповідника у 30-х рр. ХХ ст. – С. 11, 12.

2008

68. Байрак О. М. Конспект флори Полтавської області. Вищі судинні рослини / О. М. Байрак, Н. О. Стецюк. – Полтава: Верстка, 2008. – 196 с.

Про ботанічні студії С. О. Іллічевського на Полтавщині. – С. 3, 16, 17.

69. Варченко Н. Структурний аналіз раритетної культивованої дендрофлори природно-заповідного фонду Полтавської області / Н. Варченко // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка. Серія: Екологія. Біологічні науки. Вип. 5. – Полтава, 2008. – С. 168–174.

Про вивчення С. О. Іллічевським культивованої дендрофлори Полтавщини. – С. 168.

70. В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / Уклад. Самородов В. М., Кигим С. Л.; наук. ред. К. М. Ситник. – Полтава: Полтав. літератор, 2008. – 260 с.

Про діяльність С. О. Іллічевського як члена Полтавського товариства любителів природи. – С. 158, 159, 244.

71. Гармаш Т. П. Розвиток охорони природи на Полтавщині (XIX – поч. XX ст.) / Т. П. Гармаш / Наук. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2008. – 183 с.

Про діяльність С. О. Іллічевського. – С. 10, 84, 88, 93, 106, 115, 116, 117, 118, 119, 169, 175.

72. Дрогобыч Н. Е. Асканийский период в биографии Сергея Олимпиевича Илличевского: 30-е – 40-е годы XX века / Н. Е. Дрогобыч, В. Н. Самородов // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Біорізноманіття: теорія, практика та методичні аспекти вивчення в загальноосвітній та вищій школі" (присвяч. 120-річ. від дня народж. М. І. Вавилова). – Полтава, 2008. – С. 102–105.

73. Дрогобыч Н. Е. Ботаник Сергей Илличевский: ве-
хи биографии в документах и комментариях / Н. Е. Дро-
гобыч, В. Н. Самородов // Матеріали 6-ї Всеукраїнської
наукової конференції "Актуальні питання історії науки
і техніки". – Полтава, 2008. – С. 58–65.

74. Халимон О. В. Ботанічні студії Сергія Іллічевсько-
го в околицях Полтави у першій половині ХХ століття /
О. В. Халимон // Географія та екологія Полтави: Матері-
али Всеукр. наук.-практ. конф. 25 квіт. 2008 р. – Полта-
ва: Верстка, 2008. – С. 123–127.

2009

75. Гармаш Т. П. Портрети діячів природоохоронної
справи: Полтавщина (XIX – поч. ХХ ст.): монографія /
Т. П. Гармаш. – Полтава: ТОВ "АСМІ", 2009. – 196 с.

*Про С. О. Іллічевського та його природоохоронну
діяльність. – С. 14, 171, 180, 181, 182, 183, 184.*

76. Природничий факультет: історія і сьогодення. До
95-річчя Полтавського держ. пед. ун-ту ім. В. Г. Королен-
ка та 90-річчя природнич. факультету / За заг. ред. проф.
М. В. Гриньової. – Полтава: ТОВ "АСМІ", 2009. – 240 с.

*Про С. О. Іллічевського та його натуралістичну
діяльність. – С. 1, 75, 76, 77.*

2010

**77. Біорізноманіття: теорія, практика та методичні ас-
пекти вивчення у загальноосвітній вищій школі:** Матеріа-
ли Міжнар. наук.-практ. конф. – Полтава, 2010. – 288 с.

*Конференція, присвячена пам'яті вчених-ботаніків,
які працювали в Полтавському державному педаго-*

гічному університеті імені В. Г. Короленка, серед них названо і С. О. Іллічевського. – 1 с. обкладинки.

78. Нові та уточнені відомості щодо поширення деяких орхідних (Orchidaceae Juss.) на Чернігівському Поліссі / М. М. Перегрим, А. В. Єресов, Л. М. Губарь, О. М. Перегрим // Чорноморський ботанічний журнал. – 2010. – Т. 6, № 4. – С. 475–480.

Про знахідки С. О. Іллічевським різних видів орхідей на Чернігівщині. – С. 476.

79. Халимон О. В. Діяльність Сергія Іллічевського у Полтавському педінституті / О. В. Халимон // Біорізноманіття: теорія, практика та методичні аспекти вивчення у загальноосвітній та вищій школі: Матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (присвяч. пам'яті видатн. вчен.-ботаніків, які працювали в Полтавському держ. пед. ун-ті ім. В. Г. Короленка: Р. В. Ганжі, І. М. Голубинського, Д. С. Івашина, С. О. Іллічевського, Ф. К. Курінного, П. Є. Сосіна) / За ред. М. В. Гриньової. – Полтава: Друкарська майстерня, 2010. – С. 35–38.

2011

80. Борецько В. Є. Іллічевський Сергій Олімпійович / В. Є. Борецько // Енциклопедія Сучасної України. Т. 11: Зор – Как. – К., 2011. – С. 300: фото.

81. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 1: Листування: А – Г / Уклад.: С. О. Онищенко, Л. А. Дубровіна, С. М. Кіржаєв та ін. – К., 2011. – 824 с.

Про С. О. Іллічевського та його діяльність. – С. 21, 34, 35, 723, 724, 732.

82. **Гербарії України.** Index Herbariorum Ucrainicum / Ред.-укл. Н. М. Шиян. – К.: Альтерпрес, 2011. – 442 с.

Про діяльність С. О. Іллічевського (S. Illichevski) в царині гербарної справи. – С. 91, 237, 239, 240, 378, 384, 429.

83. **Кигим С.** Перший фотопортрет С. О. Іллічевського: історія пошуку та опис / С. Кигим // Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наук. статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Вип. VI. – Полтава: Дивосвіт, 2011. – С. 299–305: фото.

84. **Халимон О. В.** Роль Полтавського краєзнавчого музею в науковій долі Сергія Іллічевського / О. Халимон // Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наук. статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Вип. VI. – Полтава: Дивосвіт, 2011. – С. 315–333.

85. **Шиян Н. М.** Гербарій Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України (KW) у цифрах і документах (1921–1931 рр.) / Н. М. Шиян // Український ботанічний журнал. – 2011. – Т. 68, № 2. – С. 280–289.

Про роль С. О. Іллічевського у формуванні в 1923 р. Гербарію Кабінету ботаніки ВУАН. – С. 284.

2012

86. **Биографическая энциклопедия НБС – ННЦ** / Сост. Н. Г. Бернар. – Симферополь: Н. Орианда, 2012. – 264 с.: фото.

Викладено біографію С. О. Іллічевського. – С. 83.

87. **Бібліографія** праць В. І. Вернадського. Література про життя та діяльність / авт.-уклад.: О. С. Онищенко, Л. В. Беляєва, С. А. Дзюбич та ін. – К., 2012. – 603 с.

Про творчі зв'язки С. О. Іллічевського з академіком В. І. Вернадським. – С. 140, 409.

88. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 2: Листування: Д – Я. Ч. 1: Д – Н / уклад.: О. С. Онищенко, В. Ю. Афіані, Л. А. Дубровіна та ін. – К., 2012. – 742 с.

Про С. О. Іллічевського та його листування з В. І. Вернадським. – С. 19, 22, 203–208.

89. Гармаш Т. П. Становление и развитие заповедного дела на Полтавщине в первой трети XX столетия / Т. П. Гармаш // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 3: Экономика. Экология. – 2012. – № 2. – С. 221–227.

Авторка відносить С. О. Іллічевського до активних розбудовників заповідної мережі Полтавщини, подає деякі автобіографічні відомості про нього. – С. 225.

90. Зав'ялова Л. В. Урбанофлора Чернігова / Л. В. Зав'ялова: автореф. дис. ...канд. біол. наук 03.00.05 – ботаніка. – К., 2012. – 22 с.

Про дослідження флори м. Чернівці, здійснені С. О. Іллічевським у 1931–1933 рр. – С. 1, 5.

2013

91. Клепець О. В. Структура гідрофільної флори середньої течії р. Ворскли / О. В. Клепець, Г. О. Карпова // Чорноморський ботанічний журнал. – 2013. – Т. 9, № 2. – С. 191–202.

Автори відмічають, що праці С. О. Іллічевського (1926, 1927 рр.) – цінне інформаційне джерело про

флору р. Ворскла у її середній течії, надто м. Полтава та її околиць – С. 192.

2014

92. Булава Л. М. Іллічевський Олімпій Олександрович / Л. М. Булава // Географічна освіта в Полтавському національному педагогічному університеті ім. В. Г. Короленка: історія в особах, 1914–2014 роки: 36. статей регіональн. наук. конф., 11 квіт. 2014 р. / За ред. Л. М. Булави. – Полтава, 2014. – С. 59–60.

93. Булава Л. М. Географічна освіта в контексті історії Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка (1914–2014 роки) / Л. М. Булава, С. М. Шевчук, О. М. Мащенко. – Полтава, 2014. – 158 с.
Про діяльність С. О. Іллічевського під час окупації Полтави нацистськими загарбниками у 1941–1943 рр. – С. 97.

94. Давидов Д. А. Знахідки рідкісних видів у південно-західній частині Харківської області / Д. А. Давидов // Флорологія та фітосозологія. – Т. 3–4. – К.: Фітон, 2014. – С. 29–32.

Про флористичні дослідження С. О. Іллічевським степів колишнього Костянтиноградського повіту Полтавської губернії. – С. 29, 30, 31.

95. Самсонова И. Д. Медоносные ресурсы Степного Придонья: диссертация на соиск. учен. степ. доктора биол. наук / И. Д. Самсонова. – М., 2014. – 389 с.

Використана методика дослідження накопичення суми ефективних температур, запропонована С. О. Іллічевським (1932), для прогнозування строків квітання медоносних рослин. – С. 108.

2016

96. Духовна скарбниця національного самоусвідомлення та гідності: Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського. Бібліографічний покажчик / Укл.: Г. А. Дідусенко, М. А. Федорова. – 58 с.

Про музеєзнавчі студії С. О. Іллічевського. – С. 27, 39.

97. Самородов В. М. Постаті природознавства та музейництва Полтавщини (XIX – XX ст.) / В. М. Самородов, С. Л. Кигим / За наук. ред. В. М. Самородова. – Полтава: Дивосвіт, 2016. – 144 с.

Про С. О. Іллічевського та його діяльність. – С. 72, 80, 120.

98. Халимон О. В. Гербарій С. О. Іллічевського у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського (Каталог) / О. Халимон, В. Старченко // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Вип. XI. – Полтава: Дивосвіт, 2016. – С. 275–294.

2017

99. Атемасова Т. А. История развития заповедного дела на Харьковщине / Т. А. Атемасова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Серія: Біологія. Вип. 28, 2017. – С. 101–109.

Про внесок С. О. Іллічевського у вивчення раритетних і унікальних рослинних угруповань на території Слобожанщини (1929, 1936). – С. 102.

100. Байрак О. М. Роль Т. Л. Андрієнко у збереженні Карлівських степів (Полтавська область) / О. М. Байрак

// Сучасні фітосозологічні дослідження в Україні: Зб. статей з нагоди вшанування пам'яті видатного фітосозолога, д. б. н., проф. Т. Л. Андрієнко-Малюк (1938–2016 рр.). – К.: Талком, 2017. – С. 5–11.

"На початку ХХ ст. дослідження цілинних степів Полтавищини проводив відомий ботанік С. О. Іллічевський. Він відмічав значне скорочення чисельності мигдалю, який не "утворював великих заростей"". – С. 9.

101. Вернік Ю. В. Наукові осередки України початку ХХ ст. як передумова віртуальних наукових спільнот / Ю. В. Вернік // Українська біографістика: зб. наук. пр. Ін-ту біографічних досліджень. Вип. 15. – К., 2017. – С. 287–304.

Про батька і сина Іллічевських та їхню участь у діяльності Полтавського товариства любителів природи. – С. 293.

102. Іллічевський Сергій Олімпійович // Полтавіка. Полтавська енциклопедія: у 12 тт. / гол. ред. О. А. Білоусько. Т. 6: Освіта і наука. Кн. 1: Абаза – Крекотень. – Полтава: ПЦ "Мозаїка", 2017. – С. 943.

103. Халимон О. Гербарій Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (до 125-річчя створення) / О. Халимон // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Вип. XII. – Полтава: Диво-світ, 2017. – С. 342–348.

Про діяльність С. О. Іллічевського у царині гербарної справи. – С. 344, 345.

104. Шапошнікова А. О. Синфітосозологічні дослідження рослинності острова Джарилгач / А. О. Шапош-

нікова // Чорноморський ботанічний журнал. – 2017. – Т. 13, № 3. – С. 278–294.

"С. О. Іллічевський у 1940 році... виклав результати дослідження рослинності Джарилгача у вигляді переліків видів для певних екоотопів, в тому числі і для піщаних гребенів в узбережній зоні, лук і степу – в центральній частині острова". – С. 279.

105. Шапошнікова А. О. Сучасний стан і актуальні напрямки досліджень рослинності національного природного парку "Джарилгацький" / А. О. Шапошнікова // Чорноморський ботанічний журнал. – 2017. – Т. 13, № 2. – С. 239–252.

Про дослідження С. О. Іллічевським флори та рослинності острова Джарилгач. – С. 241, 242, 243, 244, 245.

2018

106. Кигим С. Закликом Вернадського згуртовані / С. Кигим, В. Самородов // Вечірня Полтава. – 2018. – 21 берез. – С. 21: фото.

Про діяльність С. О. Іллічевського як члена Полтавського товариства любителів природи.

107. Мельник В. І. Поширення *Cypripedium calceolus* (Orchidaceae) в Україні / В. І. Мельник, О. І. Шиндер, Ю. Д. Несин // Український ботанічний журнал. – 2018. – Т. 75, № 1. – С. 20–32.

*Про знахідки С. О. Іллічевським *Cypripedium calceolus* L. у межах колишньої Полтавської губернії (с. Зінці, с. Хатки). – С. 27.*

108. Шапаренко І. Є. Історія вивчення рідкісних видів рослин на території басейну річки Ворскли / І. Є. Шапа-

ренко // Біологія та екологія. – 2018. – Т. 4, № 1. – С. 54–65.

Про С. О. Іллічевського як дослідника рідкісних рослин Полтавщини та одного з фундаторів заповідної справи регіону. – С. 56.

2019

109. Гомля Л. М. Закономірності поширення рідкісних видів рослин в околицях Полтави та проблеми їх охорони / Л. М. Гомля // Екологія плюс. – 2019. – № 2. – С. 19–22.

Про флористичні дослідження околиць Полтави, здійснені С. О. Іллічевським у ХХ ст. – С. 19, 20, 21.

110. Природничий факультет Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: 100 років історії та здобутків: Літопис / за заг. ред. проф. М. В. Гриньової. – Полтава: Астроя, 2019. 336 с.: фото.

Про життя та наукові здобутки С. О. Іллічевського – С. 8, 32, 35, 314, 321, 322.

2020

111. Гомля Л. М. Охоронювані види флори лісових фітоценозів околиць села Терешки Полтавського району Полтавської області / Л. М. Гомля, Л. Д. Орлова, О. О. Матвієвська // Біологія та екологія. – 2020. – Т. 6, № 1–2. – С. 51–57.

Автори аналізують результати ботанічних студій С. О. Іллічевського в околицях с. Терешки. – С. 52.

112. Дідух Я. П. Фенологічна реакція рослин на екстремальний термічний режим осінне-зимового періоду 2019

року в Україні / Я. П. Дідух, О. О. Кучер, Л. В. Зав'ялова // Український ботанічний журнал. – 2020. – Т. 77, № 3. – С. 143–155.

Про актуальність проведених С. О. Іллічевським фенологічних спостережень вторинного квітання рослин. – С. 145.

113. Самородов В. М. Аграрний просвітник О. О. Іллічевський (1865–1941) / В. М. Самородов, О. В. Халимон; за наук. ред. В. М. Самородова. – Полтава: Дивосвіт, 2020. – 98 с.: фото.

Про С. О. Іллічевського, його родинні зв'язки та здобутки. – С. 5, 8, 11, 12, 87, 89; вкл., фото: 7, 8 с.

114. Самородов В. Він залишив у століттях слід: До 155-ліття від дня народження Олімпія Іллічевського / В. Самородов, О. Халимон // Вечірня Полтава. – 2020. – 2 верес. – С. 21: фото.

Про родину С. О. Іллічевського.

115. Самородов В. Професор Сергій Іллічевський – розбудовник заповідної мережі Полтавщини / В. Самородов, О. Халимон // Вечірня Полтава. – 2020. – 7 жовт. – С. 21: фото.

116. Самородов В. М. Роль професора С. О. Іллічевського в розвитку ботанічних та природоохоронних досліджень в Україні / В. М. Самородов, О. В. Халимон // Біологія та екологія. – 2020. – Т. 6, № 1–2. – С. 92–100: фото.

117. Самородов В. Сергій Іллічевський – один із організаторів вивчення та охорони біорізноманіття на Полтавщині та в Україні / В. М. Самородов, О. В. Халимон // Біорізноманіття: теорія, практика, формування здо-

ров'язбережувальної компетентності у школярів та методичні аспекти вивчення у закладах освіти (присвяч. пам'яті видатного ботаніка П. Є. Сосіна): Матеріали Всеукр. наук.-практ. онлайн-конф. 30 жовт. 2020 р. – Полтава, 2020. – С. 13–19.

118. Тротнер В. В. Знахідки рослин-велетнів у степових областях України / В. В. Тротнер // Біорізноманіття: теорія, практика, формування здоров'язбережувальної компетентності у школярів та методичні аспекти вивчення у закладах освіти (присвяч. пам'яті видатного ботаніка П. Є. Сосіна): Матеріали Всеукр. наук.-практ. онлайн-конф. 30 жовт. 2020 р. – Полтава, 2020. – С. 125–129.

Авторка зазначає, що до здійснення досліджень її спонукала одна із праць С. О. Іллічевського 1940 р. – С. 125.

2021

119. Гомля Л. Історія досліджень флори околиць міста Полтави / Л. Гомля, О. Шендрик // Біорізноманіття: інноваційна діяльність у системі екології й освіти: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конференції (присвяч. 60-річчю заснування дендропарку загальнодержавного значення "Криворудський") 3–4 черв. 2021 р. – Крива Руда, 2021. – С. 42–45.

Зазначено, що від середини XIX ст. по 80-ті роки XX ст. відбувся другий період дослідження флори регіону. "Надзвичайно важливе значення мали в цей час праці С. О. Іллічевського, зокрема його "Флора околиць м. Полтави...", що містить повний список видів рослин...", серед яких указано чимало рідкісних видів. "Тому ця праця має виняткове значення..." – С. 43–45.

120. Клепець О. Зміни водної флори на території міста Полтави за останні 90 років / О. Клепець // Біорізноманіття: інноваційна діяльність у системі екології й освіти: матеріали Всеукр. наук.-практ. конференції (присвяч. 60-річчю заснування дендропарку загальнодержавного значення "Криворудський") 3–4 черв. 2021 р. – Крива Руда, 2021. – С. 55–58.

Авторка відмічає провідну роль праць С. О. Іллічевського з вивчення гідрофільної флори території м. Полтава і його передмість у радіусі до 15–20 км, які не втратили своєї актуальності й використовуються для моніторингу урбанізованих територій. – С. 55.

121. Клепець О. В. Структурні особливості вищої водної рослинності різнотипних водойм урбанізованих територій / О. В. Клепець: Автореф. дис. ... канд. біол. наук. – К., 2021. – 24 с.

Авторка зазначає, що "З метою виділення змін водної флори на території м. Полтави у часі із флористичного списку С. І. Іллічевського (1927)..." нею було виділено водну компоненту в складі 74 видів рослин. – С. 8.

122. Самородов В. Полтавські інтелігенти Іллічевські у вимірі трьох ювілеїв / В. Самородов, О. Халимон // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Харків: ТОВ "Майдан", 2021. – Вип. XVI. – С. 252–276: фото.

Про С. О. Іллічевського, його родинні зв'язки та здобутки. – С. 252, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

123. Архив Никитского ботанического сада – Национального научного центра. Канцелярия. 1931 г., л. 147.

Облікова картка командних кадрів соціалістичного землеробства. Іллічевський С. О. – Арк. 147.

124. Архив Никитского ботанического сада – Национального научного центра. Канцелярия. 1938 г., л. 148.

Лист С. О. Іллічевського (zareєстр. 26.03.1938 р.) до директора Нікітського ботанічного саду з проханням повідомити, чи вакантна ще посада завідувача відділу природної флори. На листі резолюція: "Ответить, что пока свободно. Пусть шлёт анкету и кратко автобиографию. 1.04.1938 г. Г. Вербенко". – Арк. 148.

125. Архив РАН. Дело 660. Комаров Владимир Леонтьевич. Илличевский Сергей Олимпиевич. Профессор, сотрудник управления Черноморским заповедником. Одесск. обл. Ф. № 277, оп. 4, л.л. 1–6.

П'ять листів С. О. Іллічевського до академіка В. Л. Комарова від 14.09.1926 р. по 19.09.1936 р. – Арк. 1–6.

126. Архив РАН. Дело 677. Вернадский Владимир Иванович. Илличевский Сергей Олимпиевич. Ф. 518, оп. 3, л.л. 1–2.

Два листи С. О. Іллічевського до академіка В. І. Вернадського від 09.10.1926 р. і 15.05.1927 р. – Арк. 1–2.

127. Архив РАН (СПб филиал). Дело 198. Бородин Иван Парфеньевич. Илличевский Сергей Олимпиевич. Ф. 125, оп. 001.

14 листів С. О. Іллічевського до академіка І. П. Бородіна від 07.12.1923 р. по 09.08.1928 р. – Арк. 1–17.

128. Архів Національного ботанічного саду імені М. М. Гришка НАН України. Спр. № 160, арк. 1–144.

Особова справа співробітника Ботанічного саду АН УРСР С. О. Іллічевського. – Арк. 1–144.

129. Архів Національного ботанічного саду імені М. М. Гришка НАН України. Особові справи звільнених співробітників ботсаду АН УРСР у 1948 році. Оп. З–Л, спр. 19, арк. 67 зв., 69, 71.

Заява С. О. Іллічевського про звільнення з посади наукового співробітника Ботанічного саду АН УРСР. – Арк. 67 зв., 69, 71.

130. Архів Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України. Накази, арк. 130.

Наказ № 201 директора Ботанічного саду УРСР від 11 листопада 1955 р. про переведення кандидата біологічних наук С. О. Іллічевського з 1 листопада 1955 р. з посади техника-лаборанта заповідника "Хомутовський степ" на посаду старшого наукового співробітника заповідника "Софіївка" АН УРСР. – Арк. 130.

131. Архів Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України. Накази, арк. 131.

Постановою Президії АН УРСР від 31 листопада 1955 р. С. О. Іллічевського переведено на посаду наукового співробітника заповідника "Софіївка" АН УРСР. – Арк. 131.

132. Архів Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України. Накази, арк. 43.

Заява С. О. Іллічевського від 9 січня 1956 р. на ім'я віце-президента АН УРСР Г. М. Савіна, у якій він просить розглянути питання про підвищення йому посадового окладу. – Арк. 43.

133. Архів Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України. Накази, арк. 60.

Заява С. О. Іллічевського від 9 травня 1956 р. на ім'я директора Ботанічного саду АН УРСР, у якій він просить надати йому відрадженьня на три місяці до заповідника "Хомутівський степ" з метою заготівлі насіння, необхідного для організації альпійської гірки в заповіднику "Софіївка". – Арк. 60.

134. Архів Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України. Накази, арк. 85–86.

Заява С. О. Іллічевського від 25 вересня 1956 р. на ім'я директора Ботанічного саду АН УРСР з обґрунтуванням своїх здобутків, які не відповідають рівню його зарплати та умовам життя. – Арк. 85–86.

135. Архів Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України. Накази, арк. 87–88.

Лист С. О. Іллічевського від 20 жовтня 1956 р. на ім'я віце-президента АН УРСР Г. М. Савіна, у якому він обґрунтовує необхідність перегляду місячного окладу. – Арк. 87–88.

136. Архів Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України. Звіти, арк. 1–4.

Звіт на тему "Дикая травянистая растительность "Софиевка" и её обогащение за 1957 год научного сотрудника С. О. Илличевского". – Рукопис. Арк. 1–4.

137. Архів Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України. Накази, арк. 129.

Заява С. О. Іллічевського від 21 березня 1959 р. з проханням надати йому відпустку за 1959 рік. – Арк. 129.

138. Архів Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України. Накази, арк. 131.

Наказ директора заповідника "Софіївка" НАН України від 6 квітня 1959 р. про надання С. О. Іллічевському відпустки за 1959 р. та ще однієї додаткової місячної відпустки на період від 7 травня по 7 червня 1959 р.

139. Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Спр. П. 01-9, арк. 54.

Заява О. О. Іллічевського та С. О. Іллічевського про вступ [1918 р.] до Полтавського товариства любителів природи. – Арк. 54.

140. Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Спр. П. 01-2, арк. 9.

Звіт С. О. Іллічевського від 9.06.1937 р. про виявлення в природі Перещепинського болота. – Арк. 9.

141. Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Спр. П. 01-2, арк. 6.

Звіт С. О. Іллічевського від 9.06.1937 р. в Український комітет охорони пам'яток природи про виявлення в природі лісового заповідника "Парасоцьке". – Арк. 6.

142. Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Спр. П. 01-2, арк. 7–8.

Доповідна записка професора С. О. Іллічевського від 7.07.1937 р. до Полтавського облвиконкому про створення нових заповідників. – Арк. 7–8.

143. Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Спр. П. 01-2, арк. 3.

Лист С. О. Іллічевського від 27.06.1937 р. до Українського комітету охорони пам'яток природи про стан Лип'янської і Карлівської цілини. – Арк. 3.

144. Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Спр. П. 02-247, арк. 1.

Лист Г. М. Гришко до В. М. Самородова від 12.03.2010 р. про знайомство С. О. Іллічевського з М. М. Гришком, його родиною та сестрою Анфісою. Вказано, що С. О. Іллічевський був хрещеним батьком Г. М. Гришко.

145. Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Спр. П. 02-247, арк. 2.

Лист Г. М. Гришко до В. М. Самородова від 24.03.2010 р. Авторка подає відомості про життя С. О. Іллічевського на Херсонщині.

146. Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Спр. П. 02-247, арк. 4 зв., 5.

Лист Г. М. Гришко до В. М. Самородова від 08.06.2010 р. Викладено спогади авторки про С. О. Іллічевського та його подарунок їй двох срібних ложечок.

147. Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Спр. П. 02-247, арк. 8 зв.

Лист Г. М. Гришко до В. М. Самородова від 17.07.2010 р. Авторка згадує С. О. Іллічевського як

свого хрещеного батька. Крім цього, вона описує дружні відносини вченого зі своєю тіткою Анфісою Миколаївною Гришко.

148. Особовий архівний фонд академіка О. В. Фоміна. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. № 10, арк. 2–6.

Сім листів С. О. Іллічевського до академіка О. В. Фоміна від 22.07.1923 р. по 19.09.1936 р. – Арк. 2–6.

**ВИБРАНЕ
З НАУКОВОГО ДОРОБКУ
С. О. ІЛЛІЧЕВСЬКОГО
(ПЕРЕДРУКИ ПРАЦЬ
ІЗ ЖУРНАЛІВ ТА ЗБІРНИКІВ)**

С. О. ИЛЛИЧЕВСКИЙ.

Второе цветение, его механизм и причины в связи с условиями цветения вообще.

(Получена 2/IV 1925 г.)

На явление повторного (главным образом, осеннего) цветения обычно обращается очень мало внимания: в таких биологических руководствах, как Кернера или Визнера, о нем упоминается лишь вскользь в немногих строках, а в большом общем Курсе Ботаники Любименко (1923) не упоминается вовсе.

Ведя в продолжение 8 лет (1917 — 1924) фенологические наблюдения в г. Полтаве, я постоянно сталкивался с этим явлением, часто в обширных размерах и у многих растений оно повторялось неуклонно из года в год. Поэтому я собрал доступные мне литературные указания (до 30 печатных работ) на второе цветение, собственные и другие наблюдения, и свел все это в виде списка; получилось, беря за основу виды, приведенные во «Флоре Юго-Западной России» Шмальгаузена, что из 1679 приведенных там видов скрытосемянных, для 292 (примерно) видов, т.-е. для $\frac{1}{6}$ части, второе цветение было констатировано с достоверностью. Кроме того, обычные во флористических работах и определителях указания: «цветет с весны до осени», «с мая по октябрь», «май — июнь, иногда и до осени», — следует рассматривать, как скрытое указание на второе цветение или на повторное выбрасывание свежих бутонов уже отцветающим растением, нормальное же цветение отличается непродолжительностью и приуроченностью к строго определенному моменту. Нередки такие случаи, что в одном руководстве дается указание «цветет май — июнь», в другом «май — сентябрь», или даже, «с мая по июнь», а в другом «июль — и до осени» для одного и того же растения. Таких косвенных указаний на второе цветение в моем списке имеется свыше 220, следовательно, в общем почти $\frac{1}{3}$ часть всей нашей флоры имеет более или менее достоверное второе цветение, которое, следовательно, вопреки примечанию Коржинского к переводу книги Кона «Растение» («второе цветение вообще редко и никогда не бывает обильным»), не является исключением, а более или менее нормальным и заслуживающим большего внимания, чем ему уделялось обычно. Оно не составляет привилегии одних только высших растений: его аналог — двукратное плодоношение — нередко наблюдается у хвощей (осо-

бенно *Equisetum linesum* и *E. palustre*); было отмечено и для грибов Исполатовым, который у боровиков наблюдал даже троекратное плодоношение (июнь, июль и август). Таким образом, можно сказать, что в нашем климате сезон цветения растений складывается в сущности, по крайней мере, из двух периодов: первый тянется с весны до лета, заканчиваясь для огромного большинства уже в июле, реже в августе, второй же — с лета до осени. Соответственно этому, виды, цветущие вторично, имеют два момента цветения, а между ними интервал, в течение которого в сухие годы эти растения вовсе не попадают в цветущем состоянии или встречаются в самом малом количестве. В дождливое же лето оба периода могут слиться, но и в этом случае можно подметить два максимума цветения. Другим признаком второго цветения служит появление цветущих растений в конце лета на южных склонах и вообще в теплых местах, где оно обильно цвело ранней весной, а потом исчезло.

Что касается механизма второго цветения, то есть несколько случаев. Иногда зацветают осенью растения, еще не цветшие в этом году — это относится к большинству цветущих вторично двулетников: зацветают под осень растения, выросшие из семян, посеявшихся весной, — те, которые нормально должны были зацвести в следующем году. Так, по моим наблюдениям *Capsella*, *Thlaspi (subbiennes)*, по литературным указаниям — белена (по литературным указаниям, VI и VII — цветут двулетние экземпляры; в августе — однолетние) и, кажется, *Melilotus officinalis*; есть наблюдения для *Androsace elongata (subbiensis)* и другие.

Также сами зацветают осенью эфемеры, посеявшиеся весной (*Stellaria media*, *Poa annua*, *Polygonum aviculae* и пр. — из года в год).

В других случаях уже отцветшие растения выбрасывают новые побеги. Повидимому, это относится и к некоторым однолетникам (*Malva rotundifolia*, *Sisymbrium officinale*), у них это явление не редкость, а также к большинству двулетников (у которых выбрасывание новых бутонов давно отцветшими растениями можно часто видеть), и у 2 и 3. В этом случае происходит развитие осенью тех цветочных побегов, которые нормально должны были тронуться в рост лишь весной.¹

Нередко происходит перенос цветения с весны на предыдущую осень не только у отдельных побегов, но и у целых растений; ср. у Костантена (стр. 83) для подснежника (и обратный перенос с осени на весну у *Colchicum autumnale*), сравни также указание Тимофеева на декабрьское цветение *Scilla cernua*, а также параллельно ранне-весенние и поздне-осенние виды *Scilla* (например, *Scilla autumnalis*), *Taraxacum* (например, *T. gymnanthum*), *Colchicum*, *Crocus*, *Cyclamen*. Сюда, очевидно, относится и странное показание Буассье, что *Leucojum aestivum* цветет в октябре (цит. по Липскому, флора Бессарабии; Липский снабдил это указание Буассье недоумевающим вопросом), а также цветение *Pulmonaria officinalis* 6 ноября 1907 г. (Испо-

¹ Кернер, «Жизнь растений», т. I, стр. 563 (изд. г-ва «Просвещение», 1903 г.). Костантен, «Растение и среда».

латов). Перенос цветения с ранней весны на позднюю осень происходит тем легче, что есть указания, что весенние растения пробуждаются еще с осени, развивая корни, розетку листьев и даже бутоны (целый ряд лилейных, *Corydalis cava*, *Arum maculatum*),¹ с другой стороны, сережчатые, цветущие до листьев (*Alnus*, *Corylus*), заготавливают свои сережки еще с осени — пример обратного переноса на весну (нормально цветение должно заканчивать вегетативное развитие, а не начинать); часто также растения поздней осени зацветают весной — «передовики» по терминологии Поггенполя. А раз такой перенос с весны на предыдущую осень имеет место при цветении целых растений, то одинаково он может иметь место и для отдельных побегов, что и служит причиной второго цветения.

Всем ли цветковым свойственно второе цветение? По списку нет указаний на голосемянных. Вовсе нет данных о втором цветении орхидей (первое цветение так истощает их, что отмирает один из двух клубней их). Вообще не имеют второго цветения весенние луковичные и клубненосные растения (*Corydalis*, *Ficaria*, лилейные и пр.) — у них цветение сильно истощает растение, что вызывает отмирание всей подземной части до следующей весны. Единственным известным мне исключением является приведенное Кауфманом второе цветение двух видов *Gagea* (в августе); к сожалению, не указаны ни год, ни место, ни условия погоды. Общее свойство всех этих растений — слабое развитие корней и медленная проводимость ими воды, что, вероятно, сильно мешает им оправиться и зацвести вторично, и вызывает гибель их надземных частей после цветения. Вспомним, что аналогичной причиной — слабой доставкой воды корнями — объясняют и листопад у деревьев; наконец, не эта ли особенность — слабое развитие корней — служит причиной и монокарпичности однолетников?

Наоборот, лишенные луковиц корневищные — летние лилейные изредка цветут вторично: *Convallaria majalis* 20/VII (Казанский), *Anthericum ramosum* 21/IX, 1918 г. (С. И.), *Asparagus officinalis* (в гербарии с цветами, 16/VIII 1902 г.).

Очень редко второе цветение у растений, цветущих до распускания листьев: повидимому, рост листьев поглощает все силы растения. Единственный случай — *Corylus avellana* 20/VII—2/VIII, 1905 г. (Куз.) дал довольно много сережек, но первого цветения при этом не было, так как весенние сережки опали, не распустившись. Кроме того, одна студентка Полтавского И. Н. О., ботаничка, сообщала мне об осеннем цветении *Tussilago farfara*.

Лесные травы очень редко цветут вторично в тени леса, но весьма часто на порубках; причина, конечно, — недостаток света и тепла в первом случае. На порубках же имеются указания на вторичное цветение (главным образом в августе) у *Asarum europaeum*, *Orobus vernus*, фиалок и т. д.

¹ Рембах, «Подземная растительная жизнь», перевод в журн. «Естествознание и География» 1899 г.; то же явление указывает и К. А. Угринский.

Интересно, что осенние экземпляры *Ranunculus auricomus* были описаны как новый вид — *R. serotinus* Pacz.¹

Вообще не цветут вторично высокоствольные деревья (липа, дуб, ясень, вяз, клен); впрочем, для *Acer platanoides* Акинфиев приводит один случай осенних цветков, вероятно, потому что при больших размерах они не могут реагировать на изменения погоды достаточно чутко и быстро, и всякий приход сил у них накапливается весьма постепенно, что, повидимому, не благоприятствует наступлению цветения.

Какие же факторы погоды вызывают второе цветение? С одной стороны, срезывание верхушки,² и вообще уменьшение расхода соков. Я наблюдал цветение двух веточек белой акации, опицанных на-голо козами, 20/VII 1920, в то время как облиственные веточки не цвели.³ По Кернеру, в южной Италии—в жарком климате—белая акация вообще цветет до распускания листьев. Уже после цветов появились молоденькие листочки. Затем, в редких случаях, оттепель после морозов (мною наблюдалось массовое цветение *Rhamnus cathartica* 26/X 1921: морозы в первых числах октября). Чаше же всего — сильные дожди. Эта причина приводится Шрейбером, Залесским (стр. 68) и другими авторами. Влияние дождей легко наблюдать непосредственно; для проверки их влияния я пробовал отсчитывать суммы температур от сильного ливня до момента второго цветения; эти суммы температур в общем подходили к суммам, необходимым для первого весеннего цветения (для проверки подсчетов лучше пользоваться не моментом зацветания, а моментом расцвета, менее подверженным случайным отклонениям). Нередко после сильного дождя зацветает целый ряд растений в той самой последовательности, какая имеет место и весной.

Общий вывод такой: если сок из корней поступает постепенно, он обычно уходит на развитие вегетативных органов, если же из корней сразу хлынет сок целым потоком, — что бывает весной, когда растение быстро пробуждается от зимнего сна, а почва насыщена влагой, и летом после сильных дождей, — растение не успевает использовать сока на медленное развитие листьев, и бутоны трогаются в рост. Совершенно так же действует и скашивание — срезывание испаряющей верхушки. С другой стороны, вишни в нашей климате при дружной, ясной и теплой весне зацветают до распускания листьев, а в пасмурную и дождливую погоду, когда внезапный избыток соков исключен (как то у нас было в 1919 и 1924 г.г.), их цветение наступает только после облиствения и с очень большим запозданием. Затем, известно, что *Raphanus* в оранжевых, в условиях постоянной, одинаковой влажности не цветет и становится многолетником. На животных был установлен принцип, что рост и размножение антагонисты; принцип этот имеет силу и для растений

¹ См. относительно этого в заметке Г. Ширяева, Труды Ботан. Сада Юрьевского У-та, т. XII, в. 1, стр. 21, 1911 г.

² Кернер. «Жизнь растений», т. II, стр. 483.

³ Ср. у Костантена легкость вторичного зацветания у растений, потерявших осенью листья (стр. 82).

(о чем см. Любименко, «Курс общей Ботаники», стр. 614): все, что благоприятствует постепенному вегетативному развитию, препятствует цветению; наоборот, внезапный избыток сил, бесполезный для медленного вегетативного развития, вызывает цветение как первое, так и повторное.

По Кузнецову, цветшие деревья запаздывают в развитии листы, сравнительно с нецветущими. Сюда же и действие света: известно, что свет задерживает рост, что должно способствовать цветению.

S. ILLITSCHEVSKY (ILLIČEVSKIJ).

La seconde floraison, son mécanisme et ses causes.

Résumé.

1. La floraison secondaire est un phénomène qui se passe souvent en masse, en se répétant chaque année, et est très répandu dans le règne végétal (jusqu'à $\frac{1}{3}$ des espèces de notre flore possèdent une floraison secondaire).

2. La cause de ce phénomène est la floraison automnale des rameaux ou plantes entières, lesquels doivent fleurir normalement au printemps suivant; un tel transport de la floraison du printemps à l'automne antérieur ou au contraire est un phénomène ordinaire.

3. On suppose que le signe des plantes annuelles est un développement faible de leurs racines; mais au contraire, ces plantes doivent être annuelles car leurs racines sont trop faibles pour parer à l'épuisement produit par la floraison; de même chez les plantes monocarpiques ou celles qui perdent leurs organes surterreins après la floraison: la faiblesse des racines cause en tous cas la mort d'une plante après sa floraison.

4. La cause de chaque floraison est le surplus subit des jus (ou la cessation subite de leur dépense, par exemple, quand la cime est coupée) que la plante ne peut pas user immédiatement pour la croissance végétative. Particulièrement le surplus subit de jus après des grandes pluies. Comme la lumière retarde la croissance, elle favorise aussi la floraison. Au contraire la recette lente des jus produit la croissance végétative qui est l'antagoniste de la floraison et l'empêche.

Передрук із видання:

Журнал Русского Ботанического Общества. —
1925. — Т. X, № 1–2. — С. 168–172.

Окр. відб. з „Українського Ботаничного Журналу“
кн. III. Київ. 1926.

Extrait de „Ucrainian Botanical Review“
Livr. III. Kieff. 1926.

С. ІЛЛІЧЕВСЬКИЙ.

Список найцікавіших рослин околиць міста Полтави.

Починаючи з 1917 року я проваджу планове вивчення флори околиць Полтави (радіусом до 15—17 верст). Не маючи змоги видрукувати зараз повний геоботаничний огляд цієї місцевості, який вже де-кілька років виготований у мене до друку, я подаю тут список полтавських рослин, переважно нових для району (здебільшого для всієї Полтавщини), або тих, що мають у Полтаві межу свого поширення, що я й зазначаю (при чому острів північної флори—Дніпровський лиман—я на увагу не беру, бо його умови цілком виняткові). Гербарії на які я посиляюсь (окрім мого власного): гербарій Ботаничного Кабінету УАН (скорочено „герб. Б. К.“, або просто: „Б. К.“), крім того, де-що зберігається в Гербарію Полтавського Музею з моїх рослин; далі гербарій Метвідділу при Полтавській Досвідній Станції (збори О. Соколовського за 1915 рік), та де-які збори приватних осіб. Всі рослини, для яких збирач не вказаний, знайдені особисто мною.

*) Шмальгавзен („Флора“ II, стр. 126) помилково подає *C. adpressa* для Києва. Я бачив ці примірники (Київ, в сосн. лесу за Дарницею, 9.VII. 1889!), вони належать до *C. Scabiosa* L. var. *coriacea* W. K.

S межа—південна межа поширення рослини;

N межа—північна межа.

Aspidium Filix mas Sw. Ліс Рудне (це місце тепер вирубане, і ця папороть тепер зникає).

Aspidium cristatum Sw. Вільшатник у Рудному. Новина для губернії, S межа (герб. Б. К.).

Salvinia natans All. В річці Коломаку (герб. Б. К.).

Equisetum pratense Ehrh. Заливний ліс по р. Вореклі, було знайдено в 1917 році (потім не знаходив). Новина для губернії, S межа (герб. Полтавського музею).

Lycopodium clavatum L. Край болота на пісках S межа (герб. Б. К.).

L. inundatum L.—Вохкі піски, не рідко. S межа, новина для Полтавщини.

Sparganium minimum Fr. Болото на пісках. S межа (відомо ще тільки з Переяславського повіту). (Б. К.)

Potamogeton lucens L. Річка Коломак, під залізничним мостом. (Б. К.).

P. mucronatus Gchrad. Р. Ворекла проти Головачав (мій герб., зацв. 26 V 1925). (Болото „І“—болото на 6-й верстві залізниці на Лозову; в цьому болоті ростуть сфагнум, *Lycopodium clavatum* L., *Molinia coerulea*, *Sparganium minimum* Fr., *Comarum palustre* L. та *Galium trifidum* L.

Najas major All. } В р. Вореклі, часто (герб. Б. К.).
N. minor All. }

Panicum glabrum L. Пісчані береги р. Ворекли. Новина для губернії (герб. Б. К.).

P. Crus galli L. В 1925 році в посіві суданської трави на Полт. Досв. Станції за моїми вимірами досягало 147, 154 та 157 см. заввишки (випадково вибрані примірники).

Leersia oryzoides Sw. Вільшатник в с. Терешки (герб. Б. К., 25 VІІ 1925).

Anthoxanthum odoratum L. Канава на пісках; S межа (герб. Б. К., цв. 24 V 1921).

Stipa capillata L. Неорана могила біля ст. Миновка.

Eragrostis pilosa P. B. } Пісчані береги р. Ворекли.
E. suaveolens Beck. }

Sclerochloa dura P. B. По дорогах по-де-куди масово (Б. К.).

Glyceria plicata Fr. У струмках по ярах. В заплавині її замінює *G. fluitans*, що в зоні суглинки, навпаки, не росте.

Bromus commutatus Schrad. Заливні луки по Вореклі, масово.

Agropyrum prostratum Eichw. Круті схили горбів, лише в двох місцях, масово. N межа. Зацв. 12 V 1925; плоди 17 VІ 1924 (мій герб.).

- Eriophorum angustifolium* Roth. Купка знайдена в 1921 році (Б. К.), в низинці серед пісків, потім зникла (місце заорано). S межа.
- Heleocharis acicularis* R. Br. Вохкі піски, рідко (Б. К.).
- Carex ligetica* Gay. Піски II-ої тераси (герб. Б. К.)¹.
- C. ericetorum* Pollich. Триби, гаї на пісках. Новина для губерні. S межа (герб. Б. К.).
- C. rhizodes* Blytt. Новина для губерні, знайдена О. А. Капеллер (герб. Полтавськ. Музею).
- C. Buxbaumi* Whltnb. Гаї на пісках, часто, масово (Б. К.).
- C. Oederi* Ehrh. Вохкі піски, разом з *Lysochodium inundatum* L. (герб. Б. К.).
- Wolffia arrhiza* Wimmer. В річках Коломаку та Свинківці.
- Iuncus glaucus* Ehrh. В ярах разом з *Glyceria plicata* Fr.; як і вона, не переходить у пійму (Б. К.).
- Allium Scorodoprasum* L. Заплавина р. Ворскли; східна межа (досі відомо було тільки з Переяславського пов., я знаходив ще в Лубнях (Р. К.).
- A. globosum* Red. var. *ochroleucum* Rgl. В „полосе отчуждения“ перед ст. Миновка на піску. Знаходив був ще Я. Лепченко на пісках біля м. Перещепини, але визначив, як *A. flavum* L. (див. статтю „Рослинність пісків Полтавщини“ Я. Лепченка в ч. II „Укр. Ботан. Журн., 1924 рік). Новина для Полт., N межа—мій герб.).
- Fritillaria Meleagris* L. Заплавина р. Ворскли, часто (Б. К.).
- F. ruthenica* Wikstrom. Гаї на пісках (Б. К.).
- Ornithogalum tenuifolium* Guss. На пісках (Триби) та на чорноземлі. Як така новина для губерні. (*O. umbellatum* L. попередніх авторів?).
- O. nutans* L. Триби, в лісі.
- Paris quadrifolia* L. Вільшатники (Триби, Рудне) рідко; південна межа, (Б. К.), цв. 10 V 1918.
- Iris arenaria* W. K. Гаї на пісках.
- Orchis latifolia* L. По Ворсклі, новина (Б. К.).
- Epiractis latifolia* All. В лісах на суглинку і на пісках, завше під дубами (герб. Б. К.). Цв. 14 VIII 1918.
- Populus canescens* Sm. (*P. alba* L. $\times$ *P. tremula* L.). Дико по Ворсклі, купками.
- Salix purpurea* L. Р. Коломак; по Р. Свинківці вузьколисна форма²).
- S. viminalis* L. Р. Коломак та Свинківка (Б. К.).
- S. aurita* L. Болота на пісках } південна межа (Б. К.).
- S. livida* Wahl. Вохкі піски }

¹) Всього в Полтаві я знаходив 28 видів осок.

²) Див. мою замітку в „Ботан. матерьялах гербария Главн. Ботан. Сада“ № 8—9, 1924.—„Новые формы *Thymus* и *Salix*“.

- Betula pubescens* Ehrh. Вохкі ліски; S межа (Б. К.).
Thesium ebracteatum Hayne. На пісках недалеко від болота „І“.
Polygonum majus A. Br. На суглинку (Б. К.).
Amarantus albus L. В різних місцях помалу; рясно в садибі к. школи Садівництва.
Herniaria incana Lam. На кручах (Кулики), вперше знайшов І. С. Педан. Тільки в одному місці, південна межа.
Sagina procumbens L. Вохкі піски; S межа.
Nymphaea candida Presl. В річках; новина для губернії (Б. К.)¹⁾.
Aconitum Anthora L. Триби, гаї на пісках, чимало (Б. К.).
Ranunculus aquatilis L. var. *triphyllus* Wallr. Р. Коломак (Б. К.) в р. Ворсклі його замінює *R. divaricatus* Schrank, а в болотах біля хутора Штепи якась інша форма (*R. trichophyllus*?).
R. Flammula L. Болото на пісках (І); S межа.
Corydalis marschalliana Pers. В тинявих, вохких лісах, зрідка.
Lepidium perfoliatum L. На сухих луках (Курілехівка то-що).
L. Draba L. На горбах, зрідка. N межа.
L. apetalum Willd. На пісках (Дублянщина). Новина для Полтавщини (герб. Б. К.).
Brassica muralis Boiss. На чорноземлі, рясно. Новина для губернії. N межа (герб. Б. К.).
B. elongata Ehrh. var. *armoracioides* Czern. На чорноземлі, рясно. N межа (Б. К.).
Sempervivum ruthenicum Koch. } Триби—ліси на пісках (Б. К.).
Spiraea crenifolia С.А.М. }
Potentilla supina L. Триби.
P. norwegica L. Вохкі піски, зрідка. Цв. 19 VIII 1922 р. Потім не знаходив. S межа.
P. palustris Scop. Болото на пісках (І). S межа (Б. К.).
P. patula W. K. Гаї на пісках (Триби) (Б. К.).
Rosa glauca Vill.²⁾ Горби та ліси. Квітки рожеві. Зацв. 31 V 1923 та 1 VI 1924 р.
R. dumetorum Koch. Горби. Квітки великі, жовтуваті-білі. Зацв. з VI 1923.
R. uncinella Bess. Горби. Квітки блідо-рожеві, малі. Зацв. 4 VI 1924 р.
R. coriifolia Fr. var. *typica* Kell. Горби (квіти рожеві). Зацв. 1 VI 1924.
R. tomentosa Sm. Горби. (Квітки рожево-пурпурові). Зацв. з VI 1924.
R. pomifera Herm. Квіти рожеві, рідко (Кулики, монастирський ліс). Цв. 28 V 1925.

¹⁾ Визначення підтверджено Д. П. Сирейшиковим.

²⁾ Визначення піпшин перевірив О. Лоначевський, за що я йому глибоко вдячний. Майже всі вони ростуть на горбах за б. дівочим Інститутом.

✓ **R. rubiginosa L. var. vulgaris Schmalh.** Рясно за 6. Інститутом, де я збирав і всі інші рози, окрім *R. romifera* Негм., трохи в районі Досв. Станції, крім того, у піймі р. Коломака (незвичайне знаходження за О. Лоначевським, новина для всієї Лівобережної України). Квіти малі, ясно-рожеві; листя мають сильний яблуневий запах (герб. Б. К.), зацв. 13 VI 1922, 3 VI 1923 та 4 VI 1924.

Prunus spinosa L. var. typica. Біля хут. Марківки, по дорозі на Карлівку (і звичайна *var. dasphylla* Schur.—скрізь).

Melilotus dentatus Pers. На солонцях (Марківка, Куріলেখівка).

Trifolium pannonicum Jacq. Чимало у виїмці залізниці на Харків 22 VI 1919; потім не міг знайти. Новина для Полтавщини.

Astragalus ponticus Pall. Знайшов В. О. Насветов (†) у Буланівському лісі; є ще в гербарію Полтавськ. Музея із Ромен. Новина для губ.; N, межа. Мій примірник був відсл. у герб. Голови. Ботан. Сада.

Lathyrus sativus L. В посівах та коло доріг, зрідка. Новина для губ.

Oxalis stricta L. На пісках біля р. Свинківки масово; на кладовищі; в канавах на вулицях.

Tribulus terrestris L. Дороги на пісках, зрідка. N межа (герб. Б. К.).

Dictamnus Fraxinella L. В ясеневому гаю на схилах гори над Жигаловими млинами, часто, зацв. 26 V 1925. Трохи вище росте *Stipa pennata L.*

Euphorbia Helioscopia L. Біля Зінківського шляху, знайшов в 1915 р. О. Соколовський (новина для губернії)—гербарій Метвідділу Полт. Досв. С. Г. Станції.

E. Peplus L. Один раз знайшов під забором на вулиці (новина для Полтавщини (мій власн. герб.)).

Hibiscus Trionum L. Знайшов Г. С. Оголевець в нині винищеній „Інститутській році“.

Viola ambigua W. K. На черноземлі часто; для губернії ще, здається не приводилось.

V. arenaria DC. Триби—ліс на пісках; S межа (Б. К.).

V. pratensis M. K. По Вореклі, рідко (Б. К.).

Perlis portula L. Вохкі піски, біля доріг (1) межа. Вказувалось лише по Дніпру. S межа (герб. Б. К.).

Hottonia palustris L. По вільшатниках: Триби, Рудне. S межа. Для губернії не приводилось.

Lysimachia thyrsoflora L. У вільшатниках. S межа (герб. Б. К.). Більшість квіток 7-членова.

Glaux maritima L. На солонцях, часто (Б. К.).

Centunculus minimus L. Вохкі піски (Б. К.).

Gentiana Pneumonanthe L. Вохкі піски. S межа (герб. Б. К.).

Cuscuta lupuliformis Krock. По р. Вореклі, на різних рослинах.

Symphytum tauricum Willd. Тільки на південних околицях Полтави (б. Інститут; за с. Н. Млинами), N межа.

Lycopsis arvensis L. ssp. occidentalis Kuznetz. В посівах, масово; с. Супрунівка; Свинківка—в обох місцях масово. Новина для Полтавщини.

Ajuga Chia Schreb. На чорноземлі (Лихошваї; Обазівка). N межа.

Lamium album L. Знайшов Т. С. Оголевець в с. Яківцях; новина для губ. (герб. Т. С. Оголевця).

Nicandra physaloides Gaertn. По струмку Тарапунці, рясно.

Physalis alkekengi L. Знайшов Д. С. Оглоблин в с. Нижніх Млинах; N межа.

Veronica Tournefortii Gmel. Скрізь на суглинку. Новина для губернії.

V. Beccabunga L. В яру під б. школою Садівництва.

Euphrasia stricta Host. На пісках, новина (Б. К.).

Pedicularis laeta Stev. Масово на солонцюватих луках по р.р. Ворсклі та Коломаку (Б. К.)—14 V 1924 р. цв.

Asperula Aparine L. Знайшла Е. С. Стародубцева в заливних лісах по р. Ворсклі (мій гербарій).

Galium trifidum L. Болото на пісках, на грудях (І). Новина для губ., південна межа (Б. К.).

Valeriana tuberosa L. Знайшла Ф. Я. Левина під монастирем; в герб. Полтавського Музею є з села Решетилівки. N межа.

Succisa pratensis Moench. Болото на пісках (І). G межа (відомо ще з Переяславськ. повіту).

Bryonia alba L. В кущах та біля доріг, часто.

Campanula Cervicaria L. Триби, нижній ліс.

Aster Tripolium L. На солонцях, масово (Б. К.).

A. Amellus L. Гаї на пісках—Триби. Зацв. 18 VIII 1925.

Erigeron annuus Pers. В садибі б. школи Садівництва, часто; на Куликах, рідко. Зацв. 13 VI 1925.

Antennaria dioica Gaertn. Болото на пісках (І). S межа (герб. Б. К.).

Gnaphalium luteo-album L. Береги р. Ворсклі; вохкі піски (Б. К.).

Galinsoga parviflora Cav. Під парканом на вулиці, чимало в 1918, 1919 та 1920 роках за останніх сухих років зникло. Новина для губернії (Б. К.).

Matricaria discoidea DC. Масово в районі школи Садівництва; також на Трибах (герб. Б. К.).

Artemisia pontica L. На могилі в Обазівці; там же **Phyteuma canescens W. K.** та **Phlomis pungens Willd.**

Achillea Gerberi MB. На кучугурах від Трибів 7 на південь; масово в районі Зінці—Головач. (N межа?).

Крім того, в Трибах масово трапляється гібрид **A. Gerberi** × **A. Millefolium L.** з квітками усіх кольорів (напр., темно-червоні або

коричневі язички та яскраво жовта серединка, та навіть і з двох-кольоровими—жовто-червоними (жовті з середини, а червоні з країв) язичками.

Carlina vulgaris L. Зібрав О. Соколовський в 1915 році (герб. Метвідділу Полт. Досв. Станції). Новина для губернії.

Cirsium acaule All. var. sibiricum Led. = C. esculentum C. A. M. Часто на солонкуватих луках: Полтава по р.р. Ворсклі та Коломаку. Хутір Штени Обазівка; новина для губернії; західня межа.—Бачив його і в Карлівці та Червонограді (б. Константинограді). Дивно, що цю велику рослину з рожево-білими квітками не знаходив ніхто з попередніх ботаників—завдяки дуже пізньому цвітінню (поч. цвіт. I VIII 1925), чи може вона розселилась лише в останні часи.

Centaurea stenolēpis Kern. (C. Pseudophrygia C.A.M.). Триби, часто.

C. trichosephala MB. Ті самі кручі на південь од Полтави (на Куликах), на яких знайдена була й *Herniaria incana Lam.* N межа.

C. diffusa Lam. Вздовж залізниці біля ст. Миновка, масово (типова форма разом з var. *hirsuta Tuszon.* Поодинокі примірники також по-де-куди в самому місті.

Scorzonera purpurea L. Гаї на пісках, рясно. Триби; (герб. Б. К.).

S. parviflora Jacq. На солонцях: с. Обазівка; Марківка.

Sonchus paluster L. В р. Ворсклі під с. Яківцями.

Lactuca saligna L. В 1924 році масово на вулицях та в садках у місті. (В 1925 році його дуже мало).

Повний же список вищих рослин м. Полтави, що я склав на підставі всіх літературних та гербарних даних, і власного десятирічного обслідування флори Полтави, містить в собі коло 980 диких та здичавілих судинних рослин—з них 14 видів *Cryptogamae*.

АКЛІМАТИЗОВАНІ ДЕРЕВНІ ПОРОДИ м. ПОЛТАВИ

С. ІЛЛІЧЕВСЬКИЙ

Репутація Полтави, як „зеленого міста“, здається твердо встановлена. Алеї дерев—тягнуться по всіх її вулицях, а безліч садків доповнює враження, яке стає дуже виразним, коли дивитись на Полтаву здалека, приміром з залізниці, що з'єднує верхній та нижній вокзали. Зважаючи на те, що акліматизовані рослини, як і дикі, залежать од клімату, місця, і характеризують його, вивчення складу акліматизованої флори має велике значіння для вивчення природи краю та для районування. Акліматизована флора Полтави, завдяки особливим умовам минулого життя цього міста, має в собі досить рідкі й цікаві породи, і саме те, що вони є в умовах нашого клімату, варто уваги. З таких порід у Полтаві можна назвати: *Abies silvica* Carr. (fr.), *Biota orientalis* Endl., *Ginkgo biloba* L., *Pinus rigida* Mill., *Castanea vesca* Gärt. (fr.), *Fagus Silvatica* L. (зелена форма), *Platanus racemosa* Nutt., *Liquidambar styraciflua* L., *Halesia tetraptera* L. (fr.), *Fraxinus Ornus* L. (fr.), *Catalpa syringaeifolia* Gims. (цвіла), *Fentanesia phyllirade* Lab. (fr.). З них деякі навіть дають у Полтаві стиглі овочі (fr.). Умовами, що сприяли до розведення рідких порід, було заснування в Полтаві, р. 1895, нижчої школи Садівництва (пізніше „Училище Садоводства І разряду“), а при ній великого декоративного парку з багатьма рідкими породами, а далі, на початку ХХ сторіччя,—заснування парку перед будинком кол. Губерн. Земства; парк цей нині зветься „Ботанічний Сад“. Закладено його за п. аном проф. Краснова. Крім того, дещо цікаве можна знайти і в інших садках та по вулицях міста. З останніх ми і почнемо огляд акліматизованої флори дерев, а далі дамо список акліматизованих дерев по садках та парках м. Полтави. На вулицях м. Полтави скрізь панує *Robinia Pseudoacacia* L. і майже в тій-же мірі—*Aesculus Hippocastanum* L. та *Populus pyramidalis* Rozier., а з кущів по парках—*Caragana arborescens* L. та *Ligustrum vulgare* L. Трохи рідше але все-ж таки дуже часто трапляються. *Populus canadensis* Moench., *Acer Negundo* L., *Ribes aureum* Pursh. та місцеві породи: три види *Ulmus* (*U. effusa* Willd., *U. campestris* L. та *U. montana* With.), *Acer platanoides* L., *A. Campestre* L., рідше *A. Pseudoplatanus* L., *Tilia parvifolia* Ehrh. (також *T. grandifolia* Ehrh.), *Fraxinus exelsior* L., *Populus alba*. Далі йдуть—ще досить часто—*Populus boleana* L. (пірамідальна біла тополя), *Betula verrucosa* Ehrh., *Gleditsia triacanthos* L. (не тільки в центрах,— а й по околицях), *Elaeagnus angustifolia* L. та *E. hortensis*. М. В. Не часто трапляються на вулицях *Juglans regia* L., *Morus alba* L. та *M. nigra* L., *Populus nigra* L., та *P. tremula* L. *Quercus pedunculata* Ehrh. v. *pyramidalis* L., *Lonicera tatarica* L., *Symphoricarpos racemosus* Michx. і нарешті в одному-двох місцях на вулицях можна побачити *Thuja* sp., *Larix europaea* Д. С., *Populus snaveolens* Fisch., *Halimadendron argenteum* Д. С., *Acer platanoides* L. v. *Schwedleri* Koch., *A. tataricum* L., *Ailanthus glandulosa* Desf. Крім того, скрізь по верандах, а поде-куди й по парканах в'ється *Ampelopsis quinquefolia* R. et. Schg., і значно рідше біля долів *Vitis* sp. Треба ще відзначити два чагарникові „бур'яни“ *Sambucus nigra* L., скрізь по занедбаних місцях та біля доріг, *Lycium barbarum* L. масово по кручах, у місті.

В садках та скверах м. Полтави (не виключаючи два названі вже парки цілком садівничо-ботанічного характеру), дуже часто розводяться, окрім звичайних овочених дерев (вишня, слива, жерделі, груша, яблуня, черешня, аргус, порічки, малина) та місцевих порід, черемуха, в'яз то-що, (ще: *Juglans regia* L., *Ribes aurea* Pursh., *Philadelphus coronarius* L., *Syringa vulgaris* L. (фіялкова і рідше біла скрізь; а трохи рідше *Rhus typhina* L., *Lonicera tatarica* (L. *Caprifolium* L. — рідко), та більшість із вищеназваних вуличних порід. В глухих закутках садків обов'язковий „бур'ян“—бузина— *Sambucus nigra* L. Решта садових дерев, що трапляються зрідка, вміщено до списку ¹⁾; не вміщено у нього троянди, гібридні *Spiraea*, та деякі *Prunus* та *Pyrus*, бо я не мав змоги ознайомитись з ними.

СПИСОК НАЙЦІКАВІШИХ КУЛЬТУРНИХ ДЕРЕЗ м. ПОЛТАВИ ²⁾

1. *Ginkgo biloba* L.—Ш. С., два дерева. Більше з них заввишки 20 см., ³⁾ заввишки 6-6½ м. Це не цвіло.

Крім того, в садку І Радлікарні два дерева: d-7-8 см. та 4 м. заввишки, і в садку по Шевченківській вул., № 7, одно дерево, 4 м. заввишки. Всього, в Полтаві 5 дерев *Ginkgo biloba*. (Сх. Китай).

2. *Taxus baccata* L.—Ш. С., два екземпляри; більший до 2,5 м. заввишки також в деяких садках (вся зх. Європа, півн. Африка, Азія).

3. *Picea Engelmanni* Engelm.—Ш. С. Два дерева: d-19 см., вис. 9-10 м. та d-14 см., височ. 8,5 м. (захід Пнч. Америки).

4. *P. pungens* Engelm.—Ш. С., Б. С. та інші садки (var. *glauca* Hort. var. *typika*, var. *argentea* Hort.). (д; зах. Пнч. Америки).

5. *P. exelsa* L. v. *viminialis* L.—Ш. С. (д; Швеція).

6. *Abies cephalonica* Link.—Ш. С., d-8 см., до 6 м. заввишки (д; Мала Азія, Греція)—Гоління пахне померанчею. Не зовсім відповідає описові.

7. *A. Pinsapo* Boiss.—Ш. С., верхів'я померзло й зрубане, залишились гілки до 0,7 м. заввиш. над землею, та стовбур до 0,4 м., (півд. Іспанія).

8. *A. cilicica* Carr.—Ш. С., одно дерево, d 14 см.—вис. 8-9 м., дає овочі (Мала Азія, Афганістан).

9. *A. arizonica* Merriam.—Ш. С., d-18 см.—вис. біля 7 м., (д; Пнч. Америка—Аризона).

10. *A. balsamea* Mill.—Ш. С., d-10 см.—вис. 5 м., (д; Пнч. Америка)

11. *A. Sibirica* Led.—Ш. С. (півн.-сх. Європа, півн. Азія).

12. *Larix europaea* D. C.—Ш. С. більший екземпляр d-35 см. вис. біля 15 м., два дерева; зрідка також на вулицях та в садках (пнч. Європа).

13. *Pinus montana* Mill.—секц. *Pinaster*.—Ш. С.—декілька стовбурів до 4 м. заввишки, дає овочі (д; гори середньої Європи).

14. *P. Banksiana* Lamb—Велика посадка (сотні дерев) на пісках побіч шосе на Карлівку (д; пнч. Півн. Америки).

15. *P. rigida* Mill. (секц. *Taeda* сосна з коріньов. паростю); посаджена була в тому-ж таки районі, але в значній мірі її знищено (д; Пнч. Америка).

¹⁾ Місцеві породи, що дико ростуть в околицях Полтави і розводяться, в список не занесено, а коли деякі відмінки їх і занесено, то без нумерації.

²⁾ Я дуже вдячний вченому садоводові Хв. Берлезову за численні відомості про дерева в Школі Садівництва.

Скорочення: Ш. С.—Школа Садівництва, а нині ферма Агрокооперат-технікуму; Б. С.—„Ботанічний Садок“; д.—росте деревом; к.—росте кущем; в дужках подано ще місце походження, при чому: півн.-північний; півд.-південний, сх.-східний; зх.-західний.

³⁾ Мірялось на височині грудей, як звичайно; нададі „завтошки“ не пишеться, а позначається літерою „d“ та височина. Всі виміри мої. С. І.

16. *P. Cembra* L. (секц. *Cembra*)—Ш. С. два екземпляри, більший d=6 см., 3-3,5 м. височ.; гілок мало й тільки в горішній частині дерева; шпильок мало, має 15 років; другий екземпляр росте кущиком (пнч.-сх. Європа та Сибір);
17. *P. Strobilus* L. (секц. *Strobilus*)—Ш. С. одно дерево d=23 см., 7-8 м. вис., має коло 17-18 років. Садок 1 Радлікарні, два дерева (д; Пнч. Америка¹).
18. *Thuja dolabrata* Sieb. et Zucc.—Б. С. (д;к; гори Японії).
19. *Biota orientalis* Enhl — Ш. С. дерево до 6 м. заввишки, (Китай, Японія).
20. *Thuja occidentalis* — Ш. С., де-кілька екземплярів до 6 м. заввишки, овоче, дерево
21. *Th. Labbi* Veitch.— Ш. С. до 6 м. заввишки, (д; пнч. зх; Америка).
22. *Juniperus sabina* L. var. *prostrata* Lond.— Ш. С. стелється, куш до 4 м. в діаметрі (гори Європи та Азії, Сибір).
23. *J. virginiana* L.— Ш. С., Б. С.; росте деревами (Пнч. Америка).
24. *J. excelsa* M. B.— Ш. С., 2 м. заввишки (куш; Греція, Мала Азія до Тибету)
25. *J. chinensis* L.— Ш. С. (дерева; Японія та півд. Китай).
26. *Juglans regia* L.— Ш. С. скрізь по садках, інколи й по вулицях, що року дає стиглі овочі (д; Греція, півд. Азія до Японії) зацв. 7-V 1926 р. (358")¹ — „Горіх“.
27. *J. cinerea* L. }
28. *J. nigra* L. } Розводяться у Росошинському лісництві.
29. *Carya alba* Britt.— Ш. С., одно дерево, дає овочі, d=10 см., 6 м. вис. Також дає овочі посадка в Росошинському лісництві (Пнч. Америка).
30. *Pterocarya caucasica* C. A. M.— Ш. С., куш, 2,5 м. заввишки (Кавказ).
31. *Populus bolleana* Lauch. (*P. alba* L. var. *pyramidalis* Buge.) скрізь часто, по садках та по вулицях (д; Туркестан).
— *P. canescens* Zm. *P. alba* L. $\times$ *P. tremula* L.) — зрідка по вулицях.
— *P. tremula* L. (*P. alba* $\times$ *P. nigra* L.) — часто по вулицях.
32. *P. canadensis* Moench.— дуже часто по вулицях (д; Пнч. Америка).
33. *P. snaveolens* Fishc.— Алея більше як із 70 дерев побіч вулиці перед станцією Полтава—Київська (д; Сибір пнч. зх. Америка).
- Betula verrucosa* Ehrh. та var. *dalecarlica* Rgl.— часто розводяться. Значно рідше, трапляються *Corylus Avellana* L. та *Carpinus Betulus* L. обидва Ш. С., Б. С.
34. *B. papyrifera* Michx.— Ш. С. (д; Пнч. Америка).
35. *Alnus incana* Vill. var. *laciniata* h.²) Ш. С. (д).
36. *Carpinus Betulus* L.— Ш. С., декілька дерев.
37. *Fagus sylvatica* L.;— зелена форма — Ш. С., 20 молодих дерев, до d=10 см. та до 5 5 м. заввишки; ростуть гарно (д; Вся західна Європа).
— Var. *atropurpurea* h — зрідка в садках, навіть великі дерева, одно дерево на вулиці.
38. *Castanea vesca* Gärth.— Ш. С., одно дерево з 5 стовбурами до d=9 см. та до 5 м. височини; що року цвіте й дає стиглі овочі, росте цілком нормально й гарно (Західна Європа, Кавказ).
— *Quercus pedunculata* Ehrh. v. *fastigiata* h. (пірамідальний дуб) часто в садках та по вулицях.

¹) В дужках подається сума середніх добових температур від початку весни по день спостереження.

²) h. — nomen hortense.

- var. *filicifolia* h. — Ш. С.
39. *Qu. sesiliflora* Sm. v. *falis laciniatis* — Ш. С. Листя дуже своєрідного вигляду, зовсім не схоже на дубове.
40. *Qu. Taza* Bose. — Ш. С. одно дерево, d = 11-12 см. та до 6 м. заввишки (Еспанія).
41. *Qu. Alba* L. — Ш. С. (Пнч. Америка).
42. *Qu. palustris* Dur. — Ш. С., d = 11 см. та до 7 м. височ., дає стиглі овочі (Пнч. Америка).
- *Ulmus campestris* L. v. *fal. variegatis* h. — Ш. С., Б. С. та інші садки.
43. *U. turkestanica* Rgl. — Ш. С., одно дерево, до d = 45 см. та до 14 м. заввишки, дає овочі.
44. *Celtis occidentalis* L. — Ш. С., d = 15 см., вис. до 5 м. (дає стиглі овочі); в „Круглому Садку“ коло десятка дерев, 22-25 см. завтовшки та 10-12 метр. височ. (д; Пнч. Америка).
45. *Morus alba* L. (Східня Азія)
46. *M. nigra* L. (Закавказзя, пнч. Персія)
- { Часто по садках, а зрідка навіть по вулицях. Дають стиглі овочі. Листя від суцільного до цілком розсіченого.
47. *Maclura aurantiaca* Nutt — Ш. С. декілька стовбурів до d = 8 см. та до 4 1/2 м. заввишки. Колюче дерево, з молочною пасокою. (Пнч. Америка — М'юрі).
48. *Aristolochia Sipho* L. N'er. — Ш. С., (Пнч. Америка).
49. *Paeonia arborea* Don. — Ш. С. (к; Китай, Японія).
50. *Berberis vulgaris* L. v. *atropurpurea* h. (барбарис) Ш. С., Б. С.,
51. *Mahonia aquifolium* Nutt. — Б. С. два куші, один дуже пишний коло 1 м. заввишки; садок 1 Радлікарні, 1 куш. Вічно зелений куш, овоче; 8-VIII-1927 р. друге цвітіння. (зхд. Пнч. Америка).
52. *Ribes grassularia* L. Скрізь по садках. Зацв. 28-IV 1925 р. 318° (вся західна Європа).
52. *R. alpinum* L. — Б. С. (к; майже вся Європа та Азія).
53. *R. rubrum* L. — Скрізь по садках (к; майже вся Європа, Сибір, Пнч. Америки).
54. *R. nigrum* L. — Часто по садках, зацв. 6/V 1927 р. (351°) (к; вся пнч. Азія та Європа).
55. *R. aureum* Pursh. По всіх садках, часто й по вулицях, до 2 м. заввишки, дає стиглі овочі. Зацв. 4/V 1927 р. (326°) (к; зах. Пнч. Америки).
56. *Deutria crenata* Sieb. — Ш. С. та інші садки, зрідка (к; Японія).
57. *D. gracilis* Zucc. — Ш. С. (к; Японія).
58. *Philadelphus coronarius* L. „Жасмин“ по всіх садках, зацв. 7/VI 1927 р. (873°) (пнч. Європа, Закавказзя).
59. *Ph. grandiflorus* L. — Ш. С. (Пнч. Америка).
60. *Liquidambar styraciflua* L. — Ш. С., деревце до 4 м. заввишки (пвд. сх. Штати Півн. Америка).
61. *Platanus racemosa* Nutt. — Ш. С., d = 17-18 см. та 7-8 м. заввишки (д; Каліфорнія).
62. *P. occidentalis* L. (за каталогом *P. acerifolia* L. var. *pyramidalis*) Ш. С. d = 11 12 см.
63. *Cotoneaster vulgaris* Lindl. — Б. С.
64. *C. Simonsi* h. *C. lucida* h. *C. acutifolia* Turcz. — Ш. С. (к; сх. Сибір).
65. *Cydonia vulgaris* Pers. — Ш. С. (Греція, Крим, Кавказ, М. Азія).
66. *C. japonica* Pers. — Ш. С., зацв. 8-V-1927 р. (374°) (Японія).

67. *Crataegus oxycantha* L.—рожевий повний (*fl. pleno*)—Б. С.
68. *C. sanguinea* Pall.—Садок 1-ої Радлікарні (Сибір, Пнч. Америка).
69. *Pyrus elaeagnifolia* Pall.—Ш. С., два деревця (Крим, М. Азія, Закавказзя).
70. *P. salicifolia* L.—Ш. С., два деревця, дають овочі (Кавказ), В Ш. С. є ще низка видів *Pyrus*, але за браком визначників, важко ідентифікувати дерева каталогу з тим, що й дотепер справді росте. В каталогові ж значаться *Pyrus ringo* та *P. toringo* (Японія) *P. Niedzvet*—коротку *kyana* (Кавказ) та ще де-які.
— *Sorbus aucuparia*—Л.—часто в садках та на вулицях. Зацв. 18-V 1927 р. (489⁰).
71. *S. hybrida* h. (*S. aucuparia* L. X. *S. Aria* Crantz.)—Ш. С., Б. С. (декілька алеї).
72. *S. Aria* Crantz.—Ш. С., Б. С., зрідка й по інших садках (південна Європа та Азія до Японії). Прикоріннові парости цих двох видів мають листя, що не відрізняються від листя звичайної горобини, тоді як решта листя у них не пірчастого, а суцільного
73. *Rubus idaeus* L.—„малина“—часто по садках.
74. *Spiraea alba* DuR.—часто по садках; Ш. С. (Пнч. Америка).
75. *S. Callosa* h.—*S. Japonica* L.—Ш. С. (Японія, Китай).
76. *S. salicifolia* L.—Ш. С. (к; східня Азія, Пнч. Америка).
77. *S. opulifolia* L.—Б. С., один кущик (Півн. Америка).
78. *S. sorbifolia* L.—Ш. С. зацв. 21-VI, 1927 р. (1150⁰) (к; Сибір, Японія).
79. *Staphanandra Tanacea*—Ш. С. (к.).
80. *Amygdalus nana* L.—Ш. С. (к; півд.-сх. Європа, півд.-зах. Азія).
81. *A. persica* L.—рідко в садках, дає стиглі овочі (Китай, Японія, Персія).
82. *Prunus armeniaca* L.—(жерделі) часто по садках, перезимовують без укриття, дає стиглі овочі, зацв. 2-V-27 р., (300⁰) (Середня Азія, Китай).
83. *P. institicia* L.—(тернослив) інколи в садках (півд. Європа, Пнч. Америка).
84. *P. domestica* L.—(слива) Скрізь по садках (Мал. Азія).
85. *P. [Avium L. v] Juliana* D. C.—(черешня) часто по садках (зах. Азія)
86. *P. Cerasus* L.—По всіх садках (Кавказ)
87. *P. Mahaleb* L.—Ш. С., Б. С., зацв. 2-V-27 р., (300⁰) (д; півд. Європа, Мал. Азія, Туркестан)
88. *P. virginiana* L.—Ш. С. (Пнч. Америка).
- В каталогу Ш. С. є ще *Amygdalus trilba*. (Китай), *A. baldschunica*, (Бухара), *Prunus serulata* (Японія), *P. chिकासа*, *P. pumila* (Сибір), *P. serotina* (Пнч. Америка) та інші види. Але відшукати ці види, серед сили овочевих дерев, за браком відповідних визначників і часу, я не міг. Крім того в каталозі ще є *Amygdalus communis* та *A. bucharica*, про які відомо, що вони вимерзли.
89. *Gleditschia triacanthos* L.—часто на вулицях та в садках, величезними деревами, дає стиглі овочі Місцеві лісництва одержували гледичію з Ленкарані, де є й *Gleditschia caspica*, дуже схожа з *G. triacanthos*, отже можливо що під назвою останньої йде в нас і *G. caspica*. Перше листя однопірчасте, в кінці літа—двічі пірчасте, а перед тим часто трапляється дуже цікаве листя „гібридного“, мішаного типу.
90. *Gymnocladus canadensis* Lam.—Ш. С., багато екземплярів до 40 см, завтовшки, вис. 9-10 м.; дає стиглі овочі й самосійні сходи—дичавіє в Школі Садівництва (Пнч. Америка).

91. *Sophora japonica* L.—Ш. С.—декілька екземплярів до 4-4,5 м. заввишки (д; Китай)
92. *Cytisus Laburnum* L.—Ш. С. до 2 м.; зрідка також по садках (зах Європа).
93. *Amorpha fruticosa* L.—Б. С. два кущі; Ш. С. (Пнч. Америка).
94. *Robinia Pseudoacacia* L.—найрозповсюдженіше, по вулицях і по части в садках, дерево. Зацв. 30-V-27 р.,—(686°); дає самосійні сходи (Пнч Америка—Вірґінія)—„біла акація“.
95. *R. glutinosa* Sum s.—*R. viscosa* Vent.—Ш. С. d-35 см. та 12—13 метрів височини. Рідко і в садках; дає стиглі овочі (Пнч. Америка—Кароліна).
96. *R. hispida* L.—Ш. С. (Пнч. Америка—Кароліна).
97. *Caragana arborescens* L.—„жовта акація“) скрізь розводиться по вулицях, рідше в садках. Зацв. 12 V-27 р., (416°) (середня Азія, Китай).
98. *Glycyrrhiza glabra* L.—Ш. С. (к.; пвд.-сх. Європа, Азія).
99. *Hedysarum multijugum* Maxim.—Б. С., цв. (к; сх. Азія).
100. *Halimodendron argenteum* D. С.—на вулиці біля кол. Земельного Банку, цвіте (к; Закавказзя й Туркестан).
101. *Ailanthus glandulosa* Desf.—Ш. С. декілька екземплярів; зрідка в садках і навіть на Шевченківській вулиці. Дає стигле насіння й самосійні сходи. Вимірний екземпляр в Ш. С.—d-20 см. та 8 метр. заввишки (Китай).
102. *Ptelea trifoliata* L.—Школа ім. Котляревського. Раніш була ще в декількох місцях, але скрізь зникла, чи її знищено, овочує (Пнч. Америка).
103. *Phellodendron japonicum* Maxim.—Ш. С. декілька стовбурів; 3,5 м заввишки (Японія).
104. *Buxus sempervirens* L.—Ш. С., Б. С. міське кладовище, зрідка й по садках Вічно зелений кущик.
105. *Rhus Cotinus* L.—Ш. С., Б. С. взагалі зрідка по садках. Ш. С. до 5 м. заввишки; (к; пвд. Європа, Мал. Азія).
106. *Rh. typhina* L.—Ш. С. декілька екземплярів до 6 м. заввишки, зрідка і в інших садках. Дерево з молочною пасокою, дає коріньові порости і самосійні сходи (Пнч. Америка—Вірґінія).
107. *Rh. toxicodendron* L. var. *radicans* L.—Ш. С., кущ, 2,5 м. заввишки, з молочною пасокою (Японія, Пнч. Америка).
108. *Acer dasycarum* var. *Wieri-laciniatum* L.—Ш. С., Б. С., по декілька екземплярів. Вимірне дерево в Ш. С.; завтовшки 27 см., заввишки 8-9 м. (Пнч Америка).
- A. platanoides* L. var. *Schvedleri* Koch.—Б. С. також на Пушкінській вулиці.
- var. *dissectum* h.—Ш. С., Б. С.
109. *A Pseudoplatanus* L.—подекуди на вулицях та в садках.
110. *A. Ginnala* Maxim. був раніше в Б. С., але за останні роки зник (Манджурія).
111. *A. Negundo* L.—Скрізь по вулицях, по садках, побіч доріг, одно з найзвичайніших дерев. Розмножується самосівом, і такі молоді сіянці трапляються, навіть у посівах хлібів, досить далеко від посадок. Трапляються дуже міцні дерева: напр. у Ш. С.—45 см. завтовшки під першим розгалуженням, та 9 метр. заввишки (Пнч. Америка).
- var. *variegatum* h. часто по садках та по вулицях; овочує.
112. *Staphylea pinnata* L.—Ш. С., Б. С. овочує, зацв. 8-V-1926 р., (366°) (пвд. Європа. Мал. Азія).
113. *Aesculus Hippocastanum* L.—„Кінський каштан“ найзвичайніше і може найкраще з дерев на вулицях міста. В Ш. С. найбільше дерево коло 1 метра завтовшки та 18-20 метрів заввишки. Зацв.

12-V 1927 р. (416⁰), дає стиглі овочі що року, самосійних сходів у Полтаві ніколи не бачив, але такі сходи я бачив у Київському Бот. Саду (Греція, Південна Азія).

114. *A. Pavia* L.—Ш. С., Б. С. (Пнч. Америка—Кароліна).

115. *Ampelopsis quinquefolia* R. A. Sch.—Скрізь біля будинків, дає стиглі овочі (Пнч. Америка).

116. *A. aconitifolia* Bnge.—було раніше на вулиці в одному місці, тепер немає (Китай).

117. *Vitis vinifera* L. (а також *V. amurensis* Rupr.)—зрідка біля будинків, дає стиглі овочі (зх. Азія).

118. *Tilia grandifolia* Ehrh.—часто по вулицях (вся зах. Європа)—var. *ficifolia* h.—Ш. С. два екземпляри.

119. *T. euchlora* Koch.—*T. caucasica* Rupr. var. *angulata* Ш. С.=(д; Кавказ).

120. *T. americana* L.—Ш. С.; 6 м. заввишки та 26 см. завтовшки (Пнч. Америка).

121. *T. argentea* Desf.—Ш. С., Б. С.; завтовшки 21 см., заввишки 8 м. (Балканський півострів, М. Азія).

122. *T. alba* Ait.—В садку на Шведській вул., декілька дерев. Листя спіднизу блискуче, біле (Пнч. Америка).

123. *Tamarix germanica* L.—Ш. С., зрідка й по інших садках. Зацв. 7 VII-1926 р. (1149⁰) (зах. Європа, Кавказ, зах. Азія).

124. *Elaeagnus angustifolia* L.—„Дика маслина“ подекуди на вулицях та в садках; деревце, обочує (Турція, зах. Азія)

—var *orientalis* L. часто на вулицях в Ш. С., до 7 м. заввишки.

125. *E. argentea* Pursh.—Ш. С., Б. С. зацв. 11-V-1925 р. (533⁰) (Пнч. Америка).

126. *Hippophae rhamnoides* L.—в Росошинському Лісництві (к.; сер. Європа, зах. Азія).

127. *Cornus mas* L. var. *macrocarpa* h.—Ш. С. Зацв. 24-IV-27 р. (183⁰) (к;—пвд. Європа, М. Азія).

128. *C. sibirica* Lodd.—Ш. С. (пнч. сх. Росія, Сибір).

129. *Halesia tetraptera* L.—Ш. С. кущ до 3 м., дає стиглі овочі (Пнч. Америка, Віргінія та Флоріда).

130. *Syringa vulgaris* L.—„бузок“ найзвичайніший кущ по всіх садках (з фіялковими, значно рідше з білими квітками) По околицях міста утворюються цілі зарості здичавілого бузку, що потроху розростається. Дає стиглі овочі. Значно рідше розводиться.

131. *S. persica* L., *chinensis* h. (*S. persica* L. × *S. vulgaris* L.) та інші види, зацв. 7 V-1927 р. (366⁰) *S. vulgaris* родом із Балкан (??) за Шмальгавеном.

132. *Forsythia suspensa* Vahl.—Ш. С., Б. С. Росте дуже пишно, кущ до 2 м. заввишки, рясно цвіте, зацв. 30-IV 1927 р. (261⁰) овочів не бачив (Китай, Японія).

133. *Fontanesia phyllioides* Lab.—Ш. С., до 3 м. заввишки, кущ, овочує (Сирія).

135. *Fraxinus Ornus* L.—Ш. С. кущ, до 4 м. заввишки, овочує; зацв. 15-V-1927 р. (614⁰) (середземноморські країни).

135. *F. parvifolia* Lam. var. *monophylla* h. (ясеня з суцільними листями) Ш. С.!).

136. *Fraxinus oxycarpa* Willd.—зрідка по садках (д; пвд. Європа, Кавказ).

137. *F. tamariscifolia* Vahl.—Ш. С., 6 м. заввишки, овочує (М. Азія).

¹) Так зазначено у каталогів і на етикетці.

138. *F. viridis* Meh.—Ш. С., 6 м. заввишки (д; Пнч. Америка).
 139. *F. americana* L.—Ш. С., понад 6 м. височини (д; Пнч. Америка).
 140. *Ligustrum vulgare* L.—скрізь по вулицях, найрозповсюдженіший із кущів, Зацв. 7-VI, 1927 р. (873^о) (Середня Європа, Україна, М. Азія).
 141. *L. chinense*—Ш. С. овочує (к.).
 142. *Catalpa syringaeifolia* Sims.—була в Ш. С. та в школі ім. Котляревського, навіть цвіла, але за останні роки вимерзла. Розводиться в Россошинському лісництві (Пнч. Америка—Кароліна).
 143. *Lycium barbarum* L.—на кручах та на занедбаних місцях, інколи вздовж доріг, напівдикі (пвд. Європа, М. Азія)
—*Sambucus nigra* L.—„бузина“—скрізь як кущ бур'янового характеру біля доріг та по глухих садках, рідко в лісах. У нас мабуть чужинець, бо ні в одному первісному суспільстві не займає сталою місця. Зацв. 30—V-1927 р. (686^о), (майже вся сх. Європа, Україна, М. Азія).
—var. *laciniata* h.—Б. С.
 - 144. *S. racemosa* L.—Б. С. (к; Середня Європа, пнч. Україна, Сибір, Пнч. Америка)
—*Viburnum Opulus* L. v. *sterile* h.—„бульденез“ часто по садках (к.)
 145. *V. Lamtana* L.—(майже гола форма) Ш. С. (Середня та південна Європа, Україна, середземноморські країни).
 - 146. *Lonicera tatarica* L.—Ш. С., до 6 метр. заввишки; часто по садках і навіть на вулицях; в чагарниках біля міста інколи трапляється напівдикі, зацв. 22-V-1927 р. (548^о) (від Волги на схід, зах. Азія).
 147. *L. Caprifolium* L.—зрідка в садках пвд. Європи.
 148. *Diervilla canadensis* W.—Ш. С., зацв. 2-VII-1927-р. (1361^о), (к; Канада).
 149. *Symphoricarpus racemosus* Michx.—Ш. С., Б. С. часто і в приватних садках та на вулицях (Пнч. Америка).
- Бачимо т. ч., що Полтавська флора декоративних та культурних дерев досить багата. Наведений список можна б ще значно поповнити, якби була змога обслідувати всі незлічені садки міста. Навіть і в Школі Садівництва залишилось чимало всяких *Prunus*, *Pyrus*, *Rosa*, яких за браком часу й літератури я не міг обслідувати. Каталог Школи Садівництва, нараховує 473 назви сортів дерев та кущів, (без троянд), при чому кожний відмінний сорт або форма, за окремим числом. З того часу чимало зникло, померзло, зламано або зрубано і замінено новими породами, що ввійшли у мій список, але їх немає в каталозі. Так: *Larix leptolepis*, *Acer pensilvanicum*, *Amygdalus communis*, *A. bucharica*, *Indigofera Dosna*, *Spartium Scoparium*, *Desmodium penduliferum*, *Chionanthus virginiana* то-що зникли в Ш. С., але залишились в інших місцях: *Ptelea*, *Catalpa*, *Halimodendran* то-що. Серед порід, що добре витримують нашу зиму і навіть дають у нас стиглі овочі, є деякі несподівані—*Castanea vesca* то-що Це вказує на великі садівничі перспективи, як Полтави, так почасті, і взагалі. південної України.
- Що до походження, то мало не п'ятьдесят родів походять із Північної Америки (1/3 усіх акліматизованих порід), а до того серед них чимало дуже поширених у Полтаві порід, як *Robinia Pseudoacacia* L., *Acer Negundo* L., *Ribes aureum* Purch.
- Далі чимало рослин далекого сходу—Японії Китаю, то-що:—*Ginkgo biloba* L., *Morus alba* L., *Spiraea sorbifolia* L., *Cydonia Japonica* L., *Sophora japonica* L., *Ailanthus glandulosa* Desf., *Phellodendron japonicum* Maxim. то-що.
- Де що з ближнього південного сходу:—*Eleagnus angustifolia* L., *Aesculus*, *Juglans regia* L., низка овочевих дерев, також західно—азійські: *Caragana arborescens* L. та ще дві—три породи.

Західно-Європейські:—*Taxus*, *Larix europaea* DC., *Fagus*, *Tilia grandifolia* Ehrh. то що. Чимало рослин середземно морських країн, від Іспанії до Греції, Кавказу, Персії та Малої Азії —*Abies Pinsapo* Boiss., *A. cilicica* Carr., *Quercus Toza* Bosc., *Pterocarya caucasica* C. A. M., *Pyrus elaeagrifolia* Pall., *P. salicifolia* L., *Rosa lutea* Mill., *Fontasia phillyreoides* Lab., *Lonicera Caprifolium* L. то що.

Нарешті з півночі у нас хіба тільки *Picea vulgaris* L., *Ribes rubrum* L. та інші *Ribes*. З пнч. України, то-що: *Rubus idaeus* L. *Sorbus aucuparia* L.

Усі перелічені рослини зимують без усякого захисту, крім винограду, який часто обгортається соломом.

Полтава.
Серпень, 1927 р.

THE ACCLIMATIZED BUSHES AND TREES IN POLTAVA.

S. ILLICHEVSKY.

The paper gives the list of the very numerous and various bushes and trees growing in gardens, parks and streets of Poltava. The sizes of the trees are also shown in the list. Among these trees there are some seldom ones, as much as the plants of warmer climates.

About fifty trees are of the North-American origin: some number of the east-asiatic (Japanese etc.) ones: plenty of Caucasian, Mediterranean and Turkestanian ones. Among the wellgrowing or fruiting trees, are to be noticed: *Ginkgo biloba* L., five trees). *Pinus rigida* Mill., *Abies arizonica* Merr., *A. cilicica* Carr. (fruiting) and other *Abies*: *Biota orientalis* Endl., *Carya alba* Britt. (fruit), *Pterocarya caucasica* C. A. M., *Castanea vesca* Gärtn. (fruit.) several oaks, *Celtis occidentalis* L. (fr.), *Maclura aurantiaca* Nutt., *Mahonia aquifolium* Nutt. (fr.), several *Rhus* (*Rh. toxicodendron* L. etc.), *Liquidambar*, *Platanus racemosa* Nutt., *Pyrus salicifolia* L. (fr.), *Ailanthus* (fr.) *Phelladendron japonicum* Maxim., *Halesia tetra-aptera* L. (fruit), *Forsythia*, *Fontanesia phillyreoides* Lab. (fr.), *Catalpa syringaeifolia* Sims. (flowering, but frost hurt), and many other trees. All the above-named plants pass the winter without any frost-protection. The list contents 150 acclimatized species of trees and woods (not included *Roses* and some other *Rosaceae*).

Полтава,
August, 1927.

Передрук із видання:

Труди Сільськогосподарської Ботаніки. —

Т. I., вип. 4. — Харків: Рад. селянин, 1927. — С. 146–154.

ДИКА ДЕРЕВНА РОСЛИННІСТЬ ОКОЛИЦЬ м. ПОЛТАВИ

С. ІЛЛІЧЕВСЬКИЙ

Основні лісові суспільства в околицях Полтави є такі:

1) Ліси на правому березі р. Ворскли (нині здебільшого вирубані). Переважні породи: дуб, далі берест (*U. campestris*), клен, (*Acer platanoides* та *A. campestre*), липа, ясен, зрідка *Populus tremula*; по узліссях (рідко в самому лісі) ще груша. Підлісок: панує ліщина, далі *Ulmus suberosa*, *Evonymus europaea*, *E. verrucosa*, *Acer tataricum*, (*A. campestre*); у світлих гаях, особливо по схилах горбів ще *Rhamnus Cathartica*, *Genista tinctoria*, груша, зрідка *Prunus Chamaecerasus*, *Cornus sanguinea* та шепшини (*Rosa glauca*, *R. dumetorum*, *R. pomifera*, *R. tomentosa* в першу чергу; із них перші дві заходять і в глибину лісу, в його тінь). По узліссях переважно колючі чагарники: (груша), терен, глід *Crataegus managyna*, також *Ulmus suberosa*, шипшини, *Acer tataricum*, рідше, але все таки досить часто, безумовно дикий, *Berberis vulgaris*. Ці ж самі узлісові породи часто розселяються й по соняшних безлісних схилах горбів.

2) Ліси в піймі р. Ворскли переважно дуб, ясен, осика, часто ще *Ulmus montana* (а недалеко від струмків та болот—*Ulmus effusa*). Ці дві породи й на суглинку, але теж—особливо *U. effusa* завше недалеко від води. Підлісок: *Acer tataricum*, *Cornus Sanguinea*, *Ulmus campestris*—дрібні форми), *Rhamnus frangula*, *Acer campestre*, часто також *Pyrus communis*, (*P. Malus*), *Viburnum Opulus*, інколи ще *Rhamnus cathartica*, *Prunus spinosa*, *Prunus Padus*, *Evonymus europaea* рідко, *Rosa tomentosa*, *R. corifolia*. По краях саг та болот ще *Salix triandra*, *S. cinerea*, *Alnus glutinosa*. Крім того для пійми характерні ще окремі розкидані дерева: *Quercus pedunculata*, *Salix alba*, *S. fragilis* *Alnus glutinosa*. *Populus nigra*, *P. alba*, *P. canescens* (*P. alba* X *P. tremula*), *Rhamnus cathartica*. Трохи осторонь стоїть стрічка дерев та кущів, що тягнеться вздовж річки, біля самісінького її річища: *Populus alba*, *P. nigra*, *Alnus glutinosa*; кущики *Quercus pedunculata*, *Ulmus montana*, *Evonymus europaea*, *Salix acutifolia*, *S. alba*, дуже рідко *S. viminalis*.

В піймі р. Коломака до цих кущів ще додаються: *Salix purpurea* та *Rosa rubiginosa* (sic), і значно більше ніж по Ворсклі, *S. Viminalis*. По вільшниках; на болоті виключно *Alnus glutinosa*; на сухіших місцях ще деревні породи залитного лісу.

3) Гайки на пісках другої тераси. Панують: береза, дуб та осика (сосна майже виключно саджена, але саме ці посадки займають дуже великі площини); в підліскові панують: *Genista tinctoria*, *Citrus ruthenicus*, *Evonymus verrucosa* (але ніколи не *E. europaea*). Рідше: *Pyrus Malus v. tomentosa*, *P. communis*, інколи ще *Viburnum opulus*, *Acer tataricum*, *Rhamnus cathartica*, *Salix acutifolia*, *Rhamnus Frangula*, *Ulmus campestris*, зрідка—*Prunus spinosa*, *Corylus Avellana*, *Prunus Chamaecerasus*, а по схилах до річки масово *Prunus Padus* В вогких низинах, у глибині пісків другої тераси ще *Alnus glutinosa*, *Salix repens*, *S. livida*, *S. aurita*, і дуже часто *Rhamnus Frangula* (також *Viburnum Opulus*), *Betula verrucosa*, по сухих пісках замінюється через *B. pubescens*.

Головнішими деревними рослинами цих суспільств є:

1. *Pinus silvestris* L.—на пісках¹⁾ майже виключно насаджена. Але з нею ростуть і *Jasione montana*, а подекуди, хоч і дуже рідко, трапляються й *Pyrola secunda* та *P. umbellata*, отож можливо, що ці сосни розведені на місцях, де колись був природний бір, який і досі зберігся напр., у Милорадові, Полт. окр. Проф. В. Андреев у 1925 р., відрізняв серед Полтавської сосни *Pinus hamata* Stev., або принаймні форму що дуже близько підходила до *P. hamata*; (д²⁾).
2. *Populus alba* L.—в піймі скрізь; рідко біля струмків на суглинку (д.).
P. canescens Sm. (*P. alba* X *P. tremula*) в піймі купками подекуди (д).
3. *P. tremula* L.—в гаях на піску часто, цілими заростями; в піймі значно рідше; по ярах на суглинку дуже рідко (д).
4. *P. nigra* L.—в піймі скрізь (д.).
5. *Salix pentandra* L.—дуже й дуже рідко, в піймі та по вільшниках. (За 11 років вивчення флори околиць Полтави я натрапив на неї тільки двічі (к.).
6. *S. fragilis* L.—в піймі часто, переважно далі од річки (д.).
7. *S. triandra* L.—в піймі понад сагами та біля річища, дуже часто (к).
8. *S. alba* L.—в усіх частинах пійми часто; зрідка біля струмків, на суглинкові (д).
9. *S. purpurea* L.—зарості в піймі р. Коломака (к).
—*var angustifolia* Mitschevski³⁾—вдовж р. Свинківки, недалеко від роз'їзду Свинківка. Листя довго-загострене, дуже вузьке й значно довше, ніж у типової форми (к.)
10. *S. viminalis* L.—зарості по р. Коломаку; дуже рідко по р. Ворсклі; по р. Свинківці трапляється й не типова форма³⁾ (к).
11. *S. acutifolia* Willd.—скрізь на пісках; дуже часто також по р. Ворсклі, на пісках, часто й розводиться (к.).
—*var?* (*S. acutifolia* Willd. X *S. purpurea* L.)—по р. Коломаку (к.).
—*S. caprea* L. X *S. cinerea* L? (v) по ярах біля с. Яківців; типової *S. caprea* в Полтаві, у всякім разі немає (к).
12. *S. aurita* L.—вогк. низини на пісках, болота серед пісків, часто (к.). В інших умовах ніде не росте, як і *S. livida* (к). Південна межа.
13. *S. cinerea* L.—Скрізь у піймі; на суглинку по ярах? (к.).
14. *S. livida* Wahl.—Вогкі низини на пісках (к.). Південна межа.
15. *S. repens* L.—Вогкі низини на пісках (к.).
—*var rosmarinifolia* L.—Теж, рідше (к.).
—*Carpinus Betulus* L.—В Росошинському лісництві саморідне дерево, в 1917 р. був лише один екземпляр, а взагалі-ж його в Полтаві нема; є у Диканці (26 км на північ од Полтави)
16. *Corylus Avellana* L.—Скрізь по лісах на суглинку; рідко в піймі на пісках (к.). Чисто підлісна порода, що не виходить на сонце, на узлісся.
17. *Betula verrucosa* Ehrh.—Гай. На пісках, скрізь на сухих місцях (д.)
18. *B. pubescens* Ehrh.—Замінює попередню там, де піски стають вогкими, торфуватими (д.). Південна межа.

¹⁾ Під „пісками“ в спискові я розумітиму виключно піски другої тераси лівого берега.

²⁾ У спискові літера (д) — означає дерево; (к) — кущ.

³⁾ Див „Новые формы“ Thymus и Salix, Ботан. Материалы Гербар. Гл. Бот. Сада, № 8-9—1924 р.

19. *Alnus glutinosa* L.—В піймі часто, (на самому березі річки ніколи не переростає за розміри куща); по вільшниках; рідко в низинах на піску; на суглинку нема (д., к.).

20. *Quercus pedunculata* Ehrh.—Переважна порода лісів, на суглинкові важлива—на пісках другорядна—в піймі. Дві форми:

v. praecox Czern. та *v. tardiflora* Czern. (д.)—Монтрезор описав із околиць Полтави ще *var. tyraica* Montres. (Див. його „Обозрение растений“)

21. *Ulmus campestris* L.—В лісах, особливо на суглинку. Дуже варіює. —*var. glabra* Mill.—в лісах на суглинку нерідко (д.).

—*var. Suberosa* Ehrh.—По узліссях переважно на суглинку.

По листях можна відрізнити дуже багато форм.

22. *U. montana* With.—В лісах у піймі та по вільшниках, вздовж берегів р. Ворскли На суглинку й на піску значно рідше (д., к.).

25. *U. effusa* With.—В піймі, рідше на суглинку, завжди недалеко від води (д.).

24. *Berberis vulgaris* L.—По узліссях, на горбах на суглинку, часто й цілком дико; рідше на пісках; у піймі (?) (к.).

25. *Ribes nigrum* L.—подає для Полтави Монтрезор; я знаходив в умовах, де невідомо, чи росла дико.

26. *Spiraea crenifolia* C. A. M.—Зрідка, в гаях на піску; ще рідше на суглинку (к.).

27. *Pyrus communis* L.—По узліссях часто, на суглинку, на пісках, трохи рідше в піймі (д.).

28. *P. Aucuparia* Gaertn.—Подається для Полтави в літературі, але я ніколи її не знаходив; в ближчих околицях і в тих лісах, що були районом моїх екскурсій, безумовно, нема й жодного екземпляра горобини (південна межа).

29. *P. Malus L. v. tomentosa* Ehrh.—в гаях на піску, частенько в піймі й на суглинкові (к., д.); здебільшого, кушик.

30. *Crataegus monogyna* Jacq.—Дуже часто на сухих горбах, по узліссях на суглинку, в піймі й на піску (к.).

31. *Rubus coesius* L.—Масово в заливних лісах, також по вільшниках, дуже рідко в ярах на суглинку (к.).

—*Rosa*—Полтавські шипшини повністю подав я в моєму „Списку найцікавіших рослин околиць м. Полтави“ ¹⁾, тому я тут тільки перелічу їх, без подробиць:

32. *Rosa glauca* Vill.

33. *R. dumetorum* Thnill.

34. *R. uncinella* Bess.

35. *R. tomentosa* Sm.

36. *R. coriifolia* Tr.

37. *R. pomifera* Herm.

38. *R. rubiginosa* L. (всі—к.).

39. *Prunus spinosa* L.—На суглинку на сухих горбах та по узліссях, дуже часто й масово; рідше на пісках і в піймі (к.).

40. *P. Chamaecerasus* L.—Досить рідко в лісах на суглинку та на піску (к.).

41. *P. Padus* L.—Масово по схилах пісків над долиною річки, рідше по вільшниках та по заливних лісах (к.) (південна межа).

42. *Amygdalus nana* L.—Подається в літературі, але я ніколи не знаходив—чи не знищений він оранкою (його подає Рогович—Шмалъгаузен—отже більше як 50 літ тому (к.).

¹⁾ Укр Бот Журнал, т. III, 1926 р.

43. *Genista tinctoria* L.—Звичайний куш на пісках, досить рідко в лісах на суглинку та в піймі (к).

44. *Cytisus austriacus* L.—Шматочки чагарникового степу біля ст. Божків, заростю (к).

45. *C. ruthenicus* Fisch.—Звичайний кущик на пісках, навіть на сипких кучугурах. На заливних пісках долини річки ніколи не росте (к).

46. *Caragana frutescens* D C.—Шматочки чагарникового степу біля ст. Божків, північно-західна межа.

47. *Evonymus europaea* L.—Звичайний куш підліску на суглинкові, також в березових заростях по р. Ворсклі і в заливних лісах, не йде на піски (к).

48. *E. verrucosa* L.—Звичайний куш підліску на суглинкові й на пісках, абсолютно не заходить у пійму (к).

49. *Acer tataricum* L.—Скрізь по узліссях на суглинкові, в піймі та на пісках (к).

50. *A. campestre* L.—По лісах на суглинку і в піймі (д., к.).

51. *A. platanoides* L.—По лісах на суглинку, (в піймі) на піску немає (д.).

52. *Rhamnus cathartica* L.—У світлих гаях на суглинку, рідше на піску, по узліссях та берегових заростях у піймі, там-же таки і окремими кущами (к).

53. *Rh. Frangula* L.—В заливних лісах, по вільшниках та на поглибах пісках, часто (к).

54. *Tilia parvifolia* Ehrh.—В лісах на суглинку, рідше в піймі; на пісках немає, хіба по схилах до річки (д).

55. *Cornus sanguinea* L.—Зрідка по узліссях на суглинку; масово по узліссях в піймі: на пісках немає (к.).

56. *Fraxinus excelsior* L.—Часто в лісах на суглинку і в піймі, але ніколи не йде на піски (д.).

57. *Sambucus nigra* L.—В засмічених лісах, напр. масово в лісі Рудому (к).

58. *Viburnum Opulus* L.—Переважно в заливних лісах, зрідка і в низинах на пісках (к).

Таким чином всього біля 20 деревних та біля 38 чагарникових порід Власне кажучи, до кущів треба-б зарахувати ще види *Thymus*, особливо *Thymus odoratissimus* М. В., дерев'янисті стебла якого я навіть знаходив укритими обрісниками. (*Parmelia parietina* та інші), як справжні чагарники. У всякім разі, *Thymus odoratissimus* є не менше право вважати за чагарничок, ніж напр. *Genista tinctoria* L., що його стебла мало дерев'яніють, або *Rubus caesius* L.

Полтава.
Серпень, 1927 р.

THE WILD — GROWING TREES AND BUSHES OF POLTAVA

S. ILLITCHEVSKY

The author gives the (full) list of about 20 species of trees and about 38 bushes growing wildly in woods in neighbourhood of Poltava. He describes shortly also the chief types of the woods and of the stations where the trees are growing: the forests of the high argillous side of the valley, the wood vegetation of the river valley, and the forests on the sands of the second terrace. Of course, there are some trees and bushes specific for some types or stations: *Betula pubescens* Ehrh., *Salix aurita* L., *S. re*

pens L., *S. livida* L. grow only on the marshy, wet low places amidst the sands of the second terrace and never in the river valley or at the streams *Betula verrucosa* Ehrh. only on the dry sands of the 2-d terrace (the sand becomes marshy and wet, this tree is replaced by the *B. pubescens* Ehrh), *Ulmus effusa* With. always near the water, *Fraxinus excelsior* L. never grows on the sands of the 2 d terrace. *Evonymus europaea* L. grows in the river valley. but never on the 2-d sandy terrace. *E. verrucosa* L. quite contrarily on the sandy terrace, but never in the valley, where the ground is sand, too. Among the species of the list, are to be noticed, as more seldom in Ucraina: *Salix purpurea* L., *Rosa rubiginosa* L., and a form of the first—*S. purpurea* L. var. *angustifolia* Illitschevsky, described in „Notulae systematicae ad Herbario Horti Petropolitani“, 1924, № 8-9).

Передрук із видання:

Труди Сільськогосподарської Ботаніки. —

Т. I., вип. 4. — Харків: Рад. селянин, 1927. — С. 141–144.

ЦІЛИННІ СТЕПИ ПІВДЕННОЇ ПОЛТАВЩИНИ

С. ІЛЛІЧЕВСЬКИЙ

(Доложено на Всесоюзному Ботанічному З'їзді в Москві в січні 1926 р.)

Протягом останніх років я провадив планомірне (шляхом періодичних щомісячних екскурсій) обслідування цілинних степів Полтавщини, кола Червоноградського повіту.

Обслідуємо низку цілин, дві неорані могили та два зразки чагарникового степу. Зібрано гербарій, почасти (збори по весну 1924 р.) переданий до Українського Ботанічного Товариства, а почасти (збори, починаючи з літа 1924 р.) зберігається в мене. Не маючи певности в тому, що мені пощастить скоро надрукувати повний звіт, а також виходячи з потреби негайно фіксувати те, що є, з огляду на катастрофічне розорювання цілин, — я подаю тут конспективний огляд найцікавіших цілин, як короткий звіт за всі роки роботи.

1 Цілина Гамовецького біля роз'їзду Вільний, 105–107 верст від Полтави на Лозову. Велика цілина (800 десятин по обидва боки балки Багатої), що вся рясно вкрита горбиками — бабаковинами, забутками діяльності степових тварин — бабаків. Горбики ці мають 1–2–3 сажні в поперечнику, та 1–2 аршини заввишки (іноді й менше). Рослинність їх різко відрізняється від рослинності рівної цілини. Цілина Гамовецького відвідана мною 8 VI 1923, 11 V 1924, 15 VIII 1924, 8/IV 1925, 30 VII 1925 та 4/X 1925 р.

Ось зводка по цій цілині*): *Stipa capillata* L., д.ч.; *Koeleria gracilis* Pers., фон; *Poa pratensis* L. фон; *P. bulbosa* L., рясно; *Festuca sulcata* Hackel, фон; *Bromus erectus* Huds., д.ч.; *Agropyrum cristatum* Bess (тільки на бабаковинах), *Carex supina* Winkl., д.ч.; *C. Schreberi* Schrk., д.ч.; *Hyacinthus leucophaeus* Stev., фон, д.ч.; *Gagea pusilla* Ker.-Gawl., д.ч.; *Allium rotundum* L., од.; *A. flavescens* Bess, ч.; *A. paniculatum* L.; *Ornithogalum tenuifolium* Guss., ч.; *Iris pumila* L., нр., рр.; *Thesium ramosum* Hayne, зр.; *Polycnemum arvense* L., зр.; *Polygonum aviculare* L. s. l.; *Arenaria graminifolia* Schrad.; *Stellaria graminea* L.; *Silene densiflora* d'Urv., *S. viscosa* Pers., *Gypsophila paniculata* L., *Dianthus campestris* M. B. var. *steppaceus* Schirjaev, ч.; *Ceratocephalus orthoceras* DC., *Pulsatilla nigricans* Fritsch, ч.; *Thalictrum minus* L., зр.; *Ranunculus flammula* L., зр.; *Sisymbrium junceum* MB., ч.; *Alyssum minimum* Willd., *Draba verna* L., д.ч.; *D. nemorosa* L., д.ч.; *Berteroa incana* DC., зр.; *Potentilla argentea* L. s. l.; *P. opaciformis* Th. Wolf, рясно; *P. patula* W. K., рясно; *Filipendula hexapetala* Gilib., ч.; *Fragaria collina* Ehrh.; *Cytisus austriacus* L.; *Ononis hircina* Jacq. (один екз.); *Lotus corniculatus* L., ч.; *Medicago falcata* L.; *Coronilla varia* L. (один екз.); *Astragalus dolichophyllus* Pall., зр.; *A. pubiflorus* DC., нр.; *Trifolium pratense* L.; *T. alpestre* L., *Euphorbia glareosa* MB., д.ч.; *E. procera* MB. — один екземпляр на схилі, *Viola ambigua* W. K., *Pastinaca graveolens* MB., часто, лише на плато *Pimpinella Saxifraga* L.; *Seseli tortuosum* W. K., нр.; *Daucus Carota* L.; *Statice latifolia* S. m., зр.; *S. tatarica* L., зр.; *Convolvulus arvensis* L., р.; *Onosma echinoides* L. var. *setosum* Ledeb. — ч.; *Echium vulgare* L. — зр.; *Salvia Aethiops* L., зр.; *Phlomis tuberosa* L.; *Thymus Marshallianus* Ledeb., рясно; *Verbascum phoeniceum* L., зр.; *Veronica*

*) В даній роботі вживаю такі скорочення: д.ч. — дуже часто, ч. — часто, нр. — рідко, зр. — зрідка; р. — рідко; од. — поодинокі, гр. — групами.

prostrata L., нр.; V. spicata L., нр.; V. austriaca L., нр.; V. vernae L., нр.; Odontites rubra Pers., ч.; Plantago media L.; P. lanceolata L., нр.; Galium verum L., нр.; Scabiosa ochroleuca L.; Valeriana tuberosa L., нр.; Asperula glauca Bess., ч.; Phyteuma canescens L., од.; Campanula sibirica L., ч.; C. glomerata L.; Helichrysum arenarium DC., од.; Inula britannica L., од.; Achillea setacea Koch., рясно; A. nobilis L., ч.; Artemisia absinthium L., нр.; Senecio jacobaea L.—нр.; S. macrophylla MB., од.; Taraxacum officinale L., р., Centaurea maculosa Lam.; C. trichocephala MB., од.; Cichorium intybus L., нр.; Taraxacum serotinum W. K., рясно; Echium ochroides W.K.; мох Tortula ruralis.

На засмічених місцях іще *Chenopodium album* L., *Ch. opulifolium* Schrad., *Atriplex laciniatum* L., *Amarantus retroflexus* L., *Sisymbrium Sophia* L., *Chorispora tenella* DC., *Cynoglossum officinale* DC., *Lithospermum arvense* L., *Artemisia Absinthium* L., *Onopordon Acanthium* L.

Зовсім немає звичайних бур'янів, як *Capsella*, *Delphinium*, *Ajuga* Chia, *Taraxacum officinale*, *Centaurea Cyanus* etc., видимо, вони не переносять твердого степового ґрунту на чистих, як і на засмічених, місцях.

Рослинність бабаковин досить помітно відрізняється від рівного степу з'являються **Agropyrum cristatum* P.B., *Atriplex patulum* L., *Salsola Kali* L., *Kochia sedoides* Schrad., **Ceratocarpus arenarius* L., *Astragalus dolichophyllus* Pall. (масово), **Vicia tetrasperma* Moench один прим., **Echinopspermum patulum* Lehmann, **E. Lappula* Lehmann, *Salvia silvestris* од., *Alyssum minimum* (масово), крім того, степові трави, *Taraxacum serotinum* W.K., мох *Tortula ruralis*. Звертає увагу знаходження багатьох однорічників зони південних буроземних степів. Навіть, зовсім немає на бабаковинах *Hyacinthus leucophaeus* Stev. та *Potentilla opaciformis* Th. Wolff.

Недалеко від цієї цілини, над ставком лежить невеличка (5 дес.) цілина Фляге (теж з бабаковинами). Від цілини Гамовецького вона відрізняється присутністю *Adonis wolgensis* Stev., *Clematis integrifolia* L., *Genista tinctoria* L., *Salvia nutans* L., *Aster Bessarabicus* DC.; дуже мало на ній *Gagea pusilla* та *Verbascum phoeniceum*, і зовсім не аняйдено *Stipa capillata*, *Draba verna* та *D. nemorosa*, *Potentilla opaciformis*, *Veronica verna* та *Salvia Aethiopis*.

Обминаю ще кілька цілин, де я був лише один раз (цілина в с. Ланний, цілина Микільського, цілина Глібова та цілина у Карлівці).

Що до відомої ще з часів проф. Красиова Струківської цілини (130—140 km на SE від Полтави), то на ній мені довелося побувати лише один раз у жовтні місяці (3 жовтня 1925 р.), тому я не можу дати списку її рослинності, але де-які риси її треба зазначити. *Euphorbia Gerardiana* Jacq., яка ні в Червонограді, ні в Вільному ніколи не трапляється на черноземі, тут росте на плато в такій же кількості, як і *E. glareosa* MB.—як на двох шматках Струківської цілини (на плато і на другому боці балки), так і на перелогах в цій місцевості. На рівній цілині трапляється *Ceratocarpus arenarius* DC та *Kochia sedoides* Schrad. А найбільше вражає густа щітка *Stipa capillata* L.—остільки густа, що заважає йти. Ґрунт у цьому районі остільки солонкуватий, що біля кожного струмочка росте сила *Aster Tripolium* L., *Camphorosma annuum* Pall. то-що, а береги ставків та струмків і навіть кожен стебельце очерету на височині 10 ст. над водою густо вкрито білими цвітами та корками солів.

Що до дерезняків та чагарникового степу, то обсліджено два зразки його. Перший—по схилу балки в Вільному, невеличкий шматок, обслі-

* Зірочкою позначено рослини, що я знаходив виключно на бабаковинах.

джувано 11/V 1924, 8/V 1925 та 30/VII 1925. Килим *Caragana frutescens* DC. (дерези) дуже рідко, *Amygdalus nana* L. Серед них: *Agropyrum cristatum* Р. В. масово, *A. glaucum* R. et Sch (по-де-куди), *Stipa capillata* L. дос. часто, *Allium paniculatum* L. рясно, *A. rotundum* L.; *Ornithogalum tenuifolium* Guss (масово), *Bromus erectus* Huds (сухий), *Polygonum (patulum?)*, *Dianthus campestris* М В var *steppaceus* Schirjaev, *Atriplex patulum* L. ч., *Camelina microcarpa* Andrз, *Hesperis tristis* L., *Alyssum minimum* Willd., *Astragalus pubiflorus* DC, *A. dolichophyllus* Pall., *Seseli tortuosum* L. ч.; *Falcaria Rivini* Host, часто на схилі *Statice latifolia* Sm (група) *St tatarica* L. ч.; *Vinca herbacea* W K, масово; *Marrubium praecox* Janka масово; *Salvia silvestris* L. ч., *Thymus marschallianus* Led, ч.; *Origanum vulgare* L, зр, *Verbascum phoeniceum* L, *Veronica spicata* L, *Achillea setacea* W K, рясно; *Artemisia austriaca* Jac d, масово; *Inula germanica* L, по шпилю, рясно; *Jurinea arachnoidea* Bunge, ч; *J linearifolia* DC, нр; *Adonis wolgensis* Stev

Значно цікавіша й багата т зв „Українська“ або „Азовська лінія“ Це—вал з ровом, що тягнеться від кол Кобеляцького повіту Полтавщини аж до Дону Усюди вкритий дуже пишним і барвистим килимом чагарникового степу з надзвичайно багатою і різнобарвною рослинністю Нижче подаю її зводку (обсліджував я Українську лінію в такі терміни кінець травня 1919, 6—8 червня 1923, 6—8 серпня 1923 р., 9 та 12 травня 1924 р, 3 та 7 липня 1924 р, 8 червня 1925 р та 29 липня 1925 р) Точний пункт—околиці Червонограда

Де—які рослини ростуть лише на схилах рову *Agropyrum glaucum*, *Cytisus austriacus*, *Chaerophyllum Prescottii*, *Veronica spuria*, *Phyteuma canescens*, *Inula germanica*, *Melica ciliata*, *Aster acer*, *Ajuga Laxmanni*

Чагарники *Caragana frutescens* DC та *Amygdalus nana* L — головна маса; далі *Cytisus austriacus* L, терен, шипшини, жостір, *Genista tinctoria* L то-що *Stipa Lessingiana* Trin, рясно; *S capillata* L, рясно, *Melica ciliata* L., схили, часто, *Roa bulbosa* L var *vivipara* Koch, масово, *Bromus inermis* Leyss, *B erectus* Huds, рясно; *Allium decipiens* Fisch. var *longepedicellatum* Pacz, островками, рясно, *A Paczoskianum* Guss островцями, схили; *A flavescens* Bess, зр; *Ornithogalum tenuifolium* Guss, південні схили, рясно; *Gagea pusilla* Schult, часто; *Iris pumila* L жовтий та фіялковий поруч (пахне шоколадом)—островцями, *I Gueldenstaediana* Lepech — на схід від міста, островець; *Polygonum novo—ascanicum* Klokov, здовш стежки, *Rumex domesticus* L; *Ceratocarpus arenarius* L, островцями, масово; *Kochia sedoides* Schrad; *Holosteum umbellatum* L, островці, *Dianthus capitatus* L, по шпилі, *D leptopetalus* Willdr, *D campestris* MB на схід від міста, *Clematis integrifolia* L, зрідка; *Anemone silvestris* L. тільки на північних схилах, масово; *Adonis Wolgensis* Stev, рясно; *Thalictrum minus* L, *Ceratocephalus orthoceras* DC, *Corydalis solida* Sm. рясно, *Fumaria Schleicheri* Soy-Vill, ч, *Hesperis tristis* L. ч, *Erysimum canescens* Roth, ч, *Camelina microcarpa* Andrз, групами; *Draba nemorosa* L, *Thlaspi perfoliatum* L; *Sedum maximum* Suter, *Amygdalus nana* L; *Prunus spinosa* L, *Potentilla patula* W K, ч; *Genista tinctoria* L.; *Cytisus austriacus* L, *Caragana frutescens* DC, *Medicago falcata* L.; *Orobis albus* L fil, островцями; *O angustifolius* L¹⁾, плямами на південному схилі рову; *Astragalus Onobrychis* L, рясно; *A. pubiflorus* DC, рідко; *Linum nervosum* W K, групами; *Viola ambigua* W K, ч, *V tricolor* L var. *arvensis* Koch, нр; *Chaerophyllum Prescottii* DC, схили, *Statice tatarica* L ч, *St latifolia* Sm зр, *Vinca herbacea* L., масово; *Vincetoxicum officinale* Moench; *Verbascum nigrum* L,

1) Див статтю Д Літвінова „*Vicia biennis* L и *Orobis angustifolius* L, два невідомі види нашої флори“ (Окремий відбиток із „Известий Академии Наук СССР“ 1926)

схили масово *Veronica spuria* L., схили; *V. prostrata* L.; *V. austriaca* L. ч.; *V. verna* L. ч.; *Melampyrum argyrosomum* Fisch.¹⁾, рясно; *Orobancha lanuginosa* MB. (на *Artemisia austriaca*) ч.; *Lithospermum arvense* L.; *Thymus marschallianus* Led., ч.; *Origanum vulgare* L. в поші; *Salvia nutans* L., схили; *Stachys recta* L., ч.; *Phlomis pungens* Willd., в поші; *Ph. tuberosa* L.; *Nepeta nuda* L., схили; *Marrubium praecox* Janka; *Ajuga Reichenb.* Bnth, схили; *Asperula glauca* Bess., *Galium verum* L.; *Valeriana tuberosa* L., рп, ч.; *Cephalaria uralensis* DC, зр; *Campanula bononiensis* L.; *Phyteuma canescens* W. K., схили; *Aster acer* L., схили; *Linosyris villosus* DC., плямами; *Inula germanica* L., схили; *Senecio jacobaea* L.; *Tanacetum vulgare* L., в поші; *Centaurea orientalis* L., масово, переважно по схилах; *Jurinea arachnoidea* Bunge, рясно; *J. linearifolia* DC., зр. На дні рову бур'яни *Urtica dioica* L., *Lappa tomentosa* Lam. то-що; також *Aristolochia Clematitis* L.

Варті уваги ще цілині південні схили від Української лінії до р Берестової. На них росте багато рідких рослин: *Stipa Lessingiana* Trin, масово; *Calamagrostis epigeios* Roth; *Koeleria gracilis* Pers.; *Bromus inermis* Leysser, розкидано, *Iris pumila*, нр.; *Brassica elongata* Ehrh.; *Erysimum canescens* Roth, ч.; *Euphorbia glareosa* MB, зр.; *Hypericum elegans* Steph зр, *Stachys recta* L, зр, *Salvia nutans* L., масово; *Marrubium praecox* Janka, зр; *Teucrium Polium* L, зр, *Plantago media* L., зр, *Asperula glauca* Bess, зр; *Inula germanica* L.; *Centaurea orientalis* L., ч, *C. ruthenica* Lam, острівцями; *Linum tenuifolium* L., рясно; *L. tauricum* Willd., рясно; *Viola ambigua* W. K., рясно; *Salvia verticillata* L. (обсліджувано 5/VII 1924 та 8, VI 1925).

Другий схил (8/VI 1925) *Stipa Lessingiana* Trin, масово; *Bromus erectus* Huds, *Hyacinthus ciliatus* Cyrill, нр; *Alyssum calycinum* L., внизу; *Genista tinctoria* L., масово; *Astragalus Onobrychis* L. нр; *Polygala hybrida* DC, ч; *Linum tauricum* Willd., масово; *L. tenuifolium* L., рясно; *Viola ambigua* W K, *Eryngium campestre* L. *Nonnea pulla* DC., (один екз); *Salvia nutans* L., внизу, рясно; *Stachys recta* L. (теж); *Teucrium Polium* L, зр, *Linosyris villosus* DC, острівцями; *Centaurea orientalis* L, *C. ruthenica* Lam переважно внизу; *C. Marschalliana* Spr. островок, *Inula ensifolia* L., острівець *Jurinea arachnoidea* Bunge.

Примітка *Genista tinctoria*, *Polygala hybrida* DC. *Linum tauricum*, *L. tenuifolium* (та *Stipa Lessingiana*?) творять елементарну асоціацію, трапляючись завжди разом. Між іншим, так само *Coragana frutescens* DC. завжди росте в супроводі *Agropyrum cristatum* P. B.

Під цими схилами нижче, де глина змінюється на пісок (але ще на схилі) рясно ростуть *Andropogon Ischaemum* L., *Lolium perenne* L., *Herniaria incana* Lam., *Lactuca saligna* L. разом з іншими, вже чисто пісковими, рослинами.

За браком місця я не спинятимуся тут на інших суспільствах.

Даю ще список новин (н) для Полтавщини, знайдених мною у степовім районі а також двох-трьох північних форм, несподіваних для цього району. Новини здебільшого мають тут північну межу свого поширення.

Пункти: 1) Червоноград — Українська лінія (У. Л.), в його околицях; там же цілині схили, заплавної річки Берестової та піски в с. Шахівці (Ш).

2) Вільний (В), цілина Гамовецького (ц. Гам.) та Фаяге (ц. Фл.), там таки ставок.

¹⁾ Див. статтю проф. Б. Козопольського „О полевом мареве (Linum catharticum) степной полосы Европейской России“ (Видбиток із „Трудов Воронежского Государства Университета“, т. II, 1925).

СПИСОК НОВИХ ТА РІДКИХ РОСЛИН ПОЛГАВЩИНИ

Stipa Lessingiana Trin. — У. Л. та цілини схили під нею, новина для Полтавщини.

Atropis convoluta Gris — солонець у Карлівці по р. Орчику, 5/VIII 1923 (суха, н)

Agropyrum prostratum Eichw — схили та горби Полтава!! Червоноград!! Вільний!!

Carex supina Whlbn — ц Гам, у Полтаві на пісках!!

C. extensa Good. Береги ставків у Вільному та Глібівській економії (н) Осока морських берегів, що її на Україні ще, здається, не знаходжено віддалік моря 7-8/VI 1923 fr

Gagea bulbifera R et Sch Лука під Українськ лінією Fr 9/V 1924.

Allium decipiens Fisch var. *longepedicellatum* Расч — У Л (н). Зацв. 31/V 1919; fl. 6-8 VI. 1923 et 8/VI 1925

Ornithogalum tenuifolium Guss У Л, В, Полтава — на пісках та на чорноземі!! Мабуть, досі наведено її під *O. umbellatum* L

Platanthera bifolia L — Ш.. вільшиник Південна межа Один примірник, fl 6 VI 1923

Polygonum novoascanicum Klokov У Л, уздовж стежки, рясно Друге знаходження після Асканії-Нової (н) fl 3-7/VII. 1924

Amarantus albus L — Червоноград, уздовж залізниці

Dianthus leptopetalus W K — У Л, часто Північна межа fl 6/VI 1923, та 8/VI. 1925

Capsella orientalis Klokov. Вільний, Сахновщина 8/V, 1925 цв, ов У нашій формі волохаті не тільки всі квітоніжки, але й чашелистики спід низу (н).

Thlaspi perfoliatum L — У Л. Північна межа (н)

Alyssum tortuosum W K — Ш піски Північна межа fl 31, V 1919 et 6 VI 1923

Potentilla opaciformis Th Wolff Червоноград, на вигоні. Вільний — на цілинах. (н.); fl 8 та 10/V 1924; 8/V 1925

Astragalus dolichophyllus Pall — ц Гам, переважно на бабаковинах (н.); fl. 8 V 1925 Рясно Північна межа

Orobanchis angustifolia L Червоноград, Укр Л (досі приводилось як *O. canescens* L fil.).

Linum tenuifolium L. — схили під Українською лінією в Червонограді, рясно (н); fl 5/VII 1924 та 8/VI. 1925 Північна межа

Polygala hybrida DC там таки, рясно; fl. 28/V 1919, 10/VI 1925 (н)

Euphorbia falcata L. — поля й перелоги біля с. Павлівки, масово (н), fr 14/VIII. 1924. Північна межа

Pastinaca graveolens M B. Ціл Гам., чимало на плато, зацв 4/VI 1926 р. (н.). Північна межа.

Androsace maxima L. — один примірник на залізниці в Червонограді (н.).

Sideritis montana L. Біля доріг: с. Шляхова (зібр. В. Мельників); с. Павлівка (fl fl 14/VIII. 1924) (н). Північна межа

Melampyrum argyrocotum Fisch — У. Л., масово fl 6. 8/VI—1923 8/VI. 1925 et 7/VII. 1924. Досі приводилось як *M. arvense* L.

Orobanchis lanuginosa H. et B. — У. Л.; Вільний — перелоги, часто. fl. 8/VI. 1923 et 8/VI. 1925. (н). Північна межа.

Aster Bessarabicus DC — В, ц Фл., — заув. 15/VIII 1925
Centaurea orientalis L — У Л, масово. Там таки один екземпляр описаного Є Лавренком гібрида *C. orientalis* L ¹⁾ × *C. Scabiosa* L (cum floribus 3/VII 1924)

C. diffusa Lam — масово вздовж полотна на ст. Кегичівка, занесене. Також у Полтаві (!)

C. ruthenica Lam У. Л та схили під нею, масово

Cirsium acaule L var *sibiricum* Led. (*C. esculentum* C. A. M.) Східний рід, що на Полтавщині має західню межу свого поширення (novitas pro fl prov). Найближчі знахідки цієї рослинки в Валківському повіті і в околицях Харкова Червоноград, заплавина р Берестової!! Полтава, заплавина р Ворскли та Коломаку!! Обазівка (13 верст од Полтави на захід) — у балці!! — Дивно, що цю здалека помітну рослину, з великими білорозетевими квітками досі не знаходжено на Полтавщині. Чи не поширилась вона на захід останніми роками?

Lactuca heterophylla Taliev (Див. Талієв „Ог. исслед. прощ. видообраз. в жив. прир.“, 1915, стор. 152) Червоноград, схили, нерідко також Полтава, на вулицях та в садах — у серпні 1924 р. рясно, в 1925 р. дуже рідко!! (н)

Кінчаючи, вважаю за потрібне зазначити, що цей степовий район межує на півночі з лісостеповою смугою. Межа між ними проходить мабуть через м. Карлівку, що до неї на північ ідуть *Caragana frutescens* DC, *Salvia Acthiopis* L (Шмальгаузен), *Teucrium Polium* L (Шмальгаузен), *Raemonia tenuifolia* L (північно-західня межа — за Красновим) а на південь до Карлівки йде, — за Роговичем — дикасосна *Pinus silvestris* L. Далі на схід ця межа видимо йде на Чутово (*Caragana frutescens*!) та Харків.

Що до ковилів цикла *pennatae*, то я їх ніде на оівній цілині не бачив, очевидно тому, що найбільш числ. відома цілина Гамовецького, випає сується, а на інших я бував не своєчасно, але обробляючи гербарій Полтавського Державн. Музею я натрапив на зібрані М. Войтоцького на цілинному степу в Карлівці в 1911 р. *Stipa stenophylla* Czern. та *S. Zaleskii* Vilenskii, а лаборанти Полтавськ. ІНО Я. Склад та Х. в Курінний на цілині в Ланни зібрали, очевидно, *S. dasyphylla* Czern. Всі три ковилі суть новини для Полтавщини.

Треба ще звернути увагу на потребу охороняти ці степи. З кількох тисяч десятин Стругівської цілини залишилося 2-3 сотні десятин, що з них виділено заповідник, а решта розорюється. З цілини Гамовецького (до війни теж кілька тисяч десятин) східні нанчистіша бабачовинну частину (517 дес.) віддано селянству під розорювання, решту поорано за останніх два роки. Деякі з тих цілин, що я бачив р. 1923, вже розорано. Українську лінію теж місцями захоплює пуг.

Полтава
 Листопад, 1925

Передрук із видання:

Труди Сільськогосподарської Ботаніки. —

Т. I., вип. 3. — Харків: Рад. селянин, 1927. — С. 62-68.

ІЛЛІЧЕВСЬКИЙ, С. О.

Українські назви рослин, їх походження та класифікація.

(Доповідь на Всеукраїнськ. З'їзді по вивченню продукц. сил країни в Харкові в січні 1925 р.).

Сучасна праця моя є спробою класифікувати українські народні назви рослин в зв'язку з походженням назв та їх більшою або меншою старовинністю. Матеріалом по назвам послужили переважно словники назв рослин Роговича (Київ, 1869; скорочено — Рог. або Р.), Анненкова (скорочено — Ан.), почасти Грінченка, а також ботаничні праці, в яких приводяться назви рослин, та „флори“: Шмальгавзена, Монтрезора (Мнтр.), статті О. Янати (Я.) то-що. Французькі назви подані в книжці Корневена „Ядовитые растения“, англійські ж взяті просто з словника (назви останніх двох народів подаються для порівняння). Де-що, далі, взято з різних випадкових джерел (фенологічні спостереження в відцитах Полтавськ. Досвід. Поля за 1890 р., спостереження Акинфієва, власні мої записи то-що).

(Всього один тільки словник Роговича дає українські назви для більше як 700 рослин. — Зауважимо, що „флора Юго-Западной России“ Шмальгавзена, яка досить близько відповідає Україні, містить в собі 1721 вид рослин, отже більше $\frac{1}{3}$ всіх рослин на Україні мають свою назву, хоч назви ці звичайно здебільшого не мають широкого поширення і зберіглися лише в де-яких кутках України).

Коли ми порівнюємо назви тієї ж самої рослини з різних місцевостей України і навіть Галичини, то ми побачимо, що де-які назви тієї ж самої рослини будуть однакові скрізь від Карпат до Дону, тоді як інші ледві не в кожному селі свої власні. До першої групи належать такі, як петрів-батір (*Cichorium Intybus*), васильки (*Salvia silvestris*), берізка (*Convolvulus arvensis*), спориш (*Polygonum aviculare*), сокирки (*Delphinium Consolida*) то-що. В інших випадках, навпаки, кожна назва має вузько-місцеве значіння, і та ж сама рослина може мати багато таких місцевих назв, як і, навпаки, та ж сама назва через змішування може прикладатись до різних рослин.

Так, під словом „подснежник“, „подсніжник“ розуміють у різних губерніях Росії та України коло 10 різних рослин. Здебільшого — це самі перші весняні рослини, що зацвітають, як тільки розтане сніг, але дуже цікава *Colchicum autumnale*, „подснежник“ по Далю, про що Анненков робить примітку „совершенно невозможное название“. Але ця рослина цвіте пізно в-осени (по Шмальгаузену, від августа до ноябрю ст. ст.), можливо іноді і під снігом, то чому ж її й не назвати „подснежником“. Аналогічно „подснежником“ за Анненковим, зветься *Sempervivum tectorum*, товсті „шапочки“ якого не вмірають і зимою, і зеленіють під снігом. Ця назва відома й французам: у них *Galanthus nivalis* та *Leucojum vernum* зветься „perce-neige“. — 16 або 17 родів рослин з широким листям, що їх прикладають до ран, зветься ранником; назва ця відома, здається, тільки в межах України та Польщі.

Так само „перекоти-поле“: степові рослини, що ростуть широким кущом, і коли засохнуть, вітер їх котить по полю, а вони розсівають насіння, — назва, відома скрізь у степовій смузі від Урала до Херсонщини, а мабуть і далі; багато рослин зветься дзвониками.

Приміром того, як та ж сама рослина може зватися різними іменами, буде *Amygdalus napa* (горішник, горішина, горошина, вишняк, дівоча кров, бабчук, заячі орішки, черсаки); *Trifolium pratense* (Івасик, конюшина, вязіль, попки, троян, дятловина (Рог), головостик або головатий Іван (повідомл. Є. П. Залозна).

Але здебільшого, коли й зветься де-кілька рослин одною назвою, або одна рослина має де-кілька назв, то кожна з них широко розповсюджена по всій Україні, і усі їх подає і Рогович, і Яната, і інші автори. Тоді про жодну з цих назв не можна сказати, що вона має виключно місцеве значіння, бо кожна широко користується „правом громадянства“. Наприклад, „коров'як“ або „царська свічка“, „мать-мачуха“ або „підбіл“.

Та ж сама назва може прикладатись до різних рослин іще або випадково (вовчі ягоди, заяча кров), або через те, що різні рослини нагадують той же самий предмет, напр. „черевички“ (різні горішки, *Syrripedium*, *Aconitum*). Іноді це буває через те, що нарід не дуже гарно знає рослини, і легко змішує їх, коли вони трохи схожі, напр. „Петрові батоги“ скрізь означає „дікорий“, але в нас у Полтаві так зветься ще й дзвоник, *Campanula rapunculoides* (див. відчит Оп. поля); барвінок зветься не тільки *Vinca minor*, але й синецвітна, як і барвінок, *Ajuga reptans*; під назвою рожі або ж троянди змішані у народів східної Європи дві рослини: *Rosa* і *Althaea* (це не тільки в нас, але й у сербів). Таких прикладів можна знайти багато. Дуже часто змішуються навіть зовсім несхожі рослини — примірів тому сила в кожному словнику.

Але дуже цікаво, що часто буває навпаки: іноді народ добре помічає справжнє ботаничне родство між рослинами, навіть і не дуже схожими

між собою з зовнішності: напр. сон білий (*Anemone silvestris*) та блакитний (*Anemone* або *Pulsatilla patens*), або різні орхідеї, котрі всі зветься зозульками, зозулиними рушничками, зозулиними черевичками то-що. Так само в Полтаві півниками зветься і *Iris Pseudacorus*, і близький до нього, але не дуже схожий *Gladiolus*.

Перші весняні цибулинні рослини часто зветься „просурень“ або „просерень“ (*Galanthus*, *Crocus*, *Scilla*; гадючий просурень, *Bullocodium*) — рослини більш-менш споріднені між собою: порядок *Liliiflorae*. С. Паночіні виводить цю назву від „серен“ — ожеледь: рослина, що виростає з-під льоду.

При цьому й нарід, так само, як це роблять і вчені, додає своє „видове“ ім'я до родового, в протилежність тому, що каже Анненков у наведений вище цитаті: зозульки рябі, жовті, красні; собача рожа, чорна рожа, жовта рожа; сон білий, блакитний, жовтий (заячий льон), жовтий льон, дикий льон (словник *Por*); мишій подовий, степовий, плавньовий (Я.) (*Cypripedium guttatum*, *Calceolus*, *macranthos*; *Althaea officinalis*, *rosea*, *ficifolia*; *Anemone silvestris*, *patens*, *Adonis vernalis*¹⁾; (*Linaria vulgaris*), *Linum flavum*, *L. perenne* (*L. catharticum* — кукушкин льон — *Por*); *Setaria glauca*, *viridis* та *Panicum crus galli*; залізник білий, червоний, польовий, козацький; по словнику Грінченка повна або панська рожа (*Rosa centifolia*), гайова р. (шипшина), собача р. (*Althaea*, *Lavatera*), польова р. (*Lavatera*), городня або чорна рожа (*Althaea rosea*). Таких зразків можна знайти багато, а як ці рослини часто й справді близькі одна до одної, то виходить, що й нарід має справжні ботаничні бинарні (подвійні) назви, родові й видові. Видова назва найчастіше вказує на колір (білий чи жовтий буркун), на місце, де рослина росте (водяний мак, степова петрушка), на мале значіння рослини, порівнюючи з іншими видами (дикий льон, дикий ландиш, дика ромашка), або на відношення до якоїсь тварини, справжнє чи вигадане (кошача м'ята, заяча капуста, гадюча цибуля). Особливо багато собачих рослин, хоч це мабуть ні на яке відношення до собак не вказує, а просто рівнозначне слову дикий („собача рожа, собача петрушка, собача кропива, собача кашка“). Всьому цьому можна знайти багато паралелів в інших мовах, але приклади я відкладаю надалі.

Після цих попередніх приміток я можу перейти й до класифікації назв. Мушу тільки зауважити, що ні в якому разі я не лічу своєї класифікації єдиною можливою або бездокірною — це тільки одна із можливих, і, певно, не краща. До того, як і при кожній класифікації, точнo розмежувати різні відділи надзвичайно важко: багато рослин можна з великим успіхом перемістити з даного відділу в слідуючий або попередній. Але це вже участь усіх класифікацій.

¹⁾ Остання назва: *Adonis vernalis* — Жовтий Сон, записана мною від Є. П. Залозної с. Волошинці, Роменського повіту.

Я починаю з тих назв, які найважче з'ясувати з сучасної української мови, щоб то з найстаріших, і переходжу до загально-зрозумілих, наймолодших. Першими назвами будуть поперед усього ті, що ми одержали в спадщину від загально-арійської доби: береза (Birke, санскр. bhurja), ялина (грецьк. ελατη), вільха (alnus, Eller), льон (linum), лопух (lappa), явір (acer, Ahorn), ясень (скандинавське askr), пирій (πυρρός), овес (lavena, літовське aviza), пшениця (санскр. psanas), також слива, терен, осика, морква, чемериця, мак. Ці назви філологи з'ясовують із старих індо-європейських пнів (напр. льон від li, латинське ligare — зв'язувати), але, обмежуючись сучасною мовою, їх зрозуміти не можна. До них підходить дуже велика група слів — здається, переважно це — загально-слов'янські назви, які мають більш-менш слов'янське обличчя, але не з'ясовуються з інших слов'янських пнів: дуб, липа, берест, глід, черемуха, зіновать, будяк, дрік, хвощ, сосна, жостір, дереза, веріск, багун, рогіз, деревій, снить, часник, полинь, нехворощ, латаття, осока, очерет, ландиш, пижма, кропива (що порівнюють з окропом, тоб то жигуча рослина), вязіль, омела, чебрець, пасльон, кипець, полуниця etc. — їх можна б набрати де-кілька десятків, але я обмежусь цими. Більшість назв дерев — рослин дуже помітних і дуже давно — ще в індо-європейську добу — звернувши на себе увагу людей, — належить до цих двох груп; цікаво, що назви дерев та кущів здебільшого або кінчаються на суфікс „ина“, або можуть приймати таке закінчення: ліщина, клешина, малина, крушина, шипшина, малина то-що.

Далі є велика група слів, очевидно, не слов'янських, почасти мабуть тюркських, почасти — невідомо яких:

Чебрець, катран, кермек, харлай, буркун, хробуст, шандра, брандушки, здіндзівер... Частина їх позичена від татарських народів, бо я знайшов у словниках їх тюркські прототипи: бурундюк, або бурунчук, курай, чебрець, сусак (тат. „сусаток“), лобода (киргизьке алабудà), кизил (тат. — червоний), тютюн (тат. — дим), комиш, гарбуз (що означає „кавун“ у всіх тюрків), кавун (що у сартів означає кавун, а в інших народів — диню), кабак (теж загально-тюркське). Дуже цікаво, між іншим, що у калмиків гарбуз зветься „дурак“ — то чи не позичено й московське „дурак“ від них, витіснивши старе похуже слово „дурень“. Вживаються ж назви рослин та тварин (дубина, осел то-що) як лайка, на Дону ж слово „дурак“ і зараз означає гарбуз, справжніх же російських слів на „ак“ дуже мало.

До слів східного походження відносяться ще „баклажани“ — перське „бадінджан“; тюльпан — перське dulbend; назви скомпія (Rhus Cotinus), тирса — однакові у нас і в молдаван, і, може, позичені нами в них.

Дуже цікаве слово „троянда“ (яке мається також у сербів). До нього подібні слідуючі назви рози: трандафіл (молдавське), тріандафілон (у греків Закавказзя), що в перекладі означає „тридцятилистник“,

пор. „*Rosa centifolia*“, також трандашир (на Херсонщині — польова м'ята, повідомл. О. М. Гуцевич), трандахил — сірень (Грінч.), *trandavilje* (по сербськи вже не роза, а рожа, — як і в нас, назви ці перемішані).

Ще більше слів перейшло до нас із Західної Європи, найбільше з латинського: мята (*mentha*), тлін (*chorus*), свекла (*seukli*), капуста (старе французьке *cabus*, від *caput* — голова), барбарис (*berberis*), цибуля (*Zwiebel*), картопля (від *tartuffoli*, трюфель), квасоля, конопля, тополь (*populus*), виноград (готське *veina-gards* — „винний садок“), черешня (*cerasus*), петрушка (*petroselinum*, *Petersilie*), ромен, ромашка (нім. *Romeu*), латинське аптечне „*Herba Matricariae romanae*“, польське *rumianek*, чеське *rmen*, *ormanek*, *hermanek*. Можливо також „шелюг“ від латинського — *salix* (верба). „Рожа“, очевидно, походить від латинського „*rosa*“, і первісно означало не рожу (*Althaea*), а троянду (пор. „як повная рожа“; повная — махрова, лат. *plena*).

Де-які з цих назв, очевидно, були позичені лише в останні часи від аптекарів та садівників: айстри (*aster*), крокіс (*Crocus* та *Carthamus*), овер'ян (*Valeriana*), конвалія (*Convallaria*; слово „конвалія“ є не тільки в українців, але і в поляків та чехів), коляндр (*Coriandrum*), жоржини, центаврія (*Erythraea Centaureum*) то-що.

Дуже цікаво, що де-які з цих позичених слів були пристосовані до українських пнів — так би мовити „українізовані“: васильки (пор. *Oscitum Basilicum* — „душистые васильки“ *Por.*), любисток (*Laevisticum*, пор. нім. *Liebstock*, англ. *lovestick*), барвінок (наче б то від „барва“, а справді це — перекручене латинське *pervinca*, франц. *pervenche*, нім. *Bärwinkel* — що має означати „ведмежий закуток“, але справді є так само перекручена старовинна латинська назва „*pervinca*“), румянка, *rumianek* (польськ. — *Herba matric. romanae*). Навіть російське „рябина“ перекручується в „горобця“ — наче б то від „горобця“.

Далі йде група слів, що мають ясні українські пні, але значіння цих пнів важко ув'язати з властивостями рослини: лепеха, лепешник (*Acorus*, *Iris Pseudacorus*), глекопар або гладишник (*Agrimonia*, *Chelidonium*), парило (*Agrimonia*), частуха (*Alisma*), материнка (*Origanum*), мишій (*Setaria*), череда (*Bidens*), бабки (низка рослин), воронець (*Paeonia tenuifolia*), берізка (*Convolvulus arvensis*), ряст — тому, що ясно цвіте весною? (*Corydalis solida*) то-що.

Взагалі, позичання чужомовних назв, очевидно, йшло в великих розмірах; на це вказують такі приклади, як незабудька, яка має цю назву не тільки в нас, але і в німців і в англійців (*Vergissmeinnicht*, *forget-me-not*), також назва „зозулині черевички“ (*Cypripedium Calceolus*) у нас та „кукушкині башмачки“ (ця ж сама рослина) в Іркутську.

До цієї категорії близько підходить слідуюча група:

Поетичні порівняння без певного змісту:

Незабудька (*Myosotis*; пор. нім. *Vergiessmeinnicht*, англ. *forget-me-not*), доля (*Sempervivum globiferum*), мир-зілля (*Dracocephalum Ruyschiana*, *Geanium sanguineum*), царь-зілля (*Ranunculus sceleratus*, *Delphinium elatum*), чортів хліб (*Nonnea pulla*), гадай-зілля (*Parnassia palustris* P.), люби мене — не покинь (*Orchis Morio*, *Lathyrus silvester*), заячий холодок (*Asparagus*), чоловічий вік (*Heimerocallis fulva*), Акульки (*Scutellaria*), видотки (*Trollius*), миколайці (*Neottia*), миколайчики (*Eryngium planum*), гридики (*Cirsium sanum*), Івасик (*Trifolium* sp. var.) — (скрізь панує поменшуюча форма в цих назвах).

Слідуюча група, це поетичні назви, що ясно зв'язані з повір'ями: Петрові батоги (*Cichorium Intybus*), Адамова голова (*Eryngium campestre*), Адамове ребро (*Peucedanum palustre* P.), Петрів хрест (*Lathraea*), кручені паничі (*Ipomaea*), дівчача краса (*Ajuga genevensis* — Ан.), нечесані панночки (*Nigella damascena*), фастун (*Impatiens*, за пишне безперервне цвітіння), мати-мачуха (*Tussilago*), братки (*Viola tricolor*), сестрики (*Melampyrum nemorosum*), Іван-та-Мар'я (обидві попередні рьохкольборові рослини), забій-круча (*Clematis integrifolia*), сон-трава (*Pulsatilla*; сонних властивостей для неї в літературі не вказано), відьмино зілля (*Circaea*), також чортова борода (*Vincetoxicum*), чортове ребро (*Valeriana officinalis*; *Peucedanum palustre*). В деяких випадках до нас дійшли й відповідні повір'я. Де-які з них подає Рогович: *Viola tricolor* (братки): як розсердивсь брат на сестру, та побіг за нею, надушив її, вона й пожовкла, а він, злякавшись, сам посинів.

Див. ще повір'я про забій-кручу (*Clematis integrifolia* у того ж таки Роговича), та легенду про Петрів-батіг (записана І. Манжуною, див. „Киевскую Старину“ за вересень 1889 р.).

Сюди ще підійдуть назви, що походять від назов тварин, завше в поменшуючій формі: козелець (*Tragopogon*), півники (*Iris*), корівки або коров'як (*Datura*), рачки (*Polygonum Bistorta*), зозульки (різні орхідеї), котики (*Glechoma*, *Trifolium arvense*), собачки (*Linaria genistaefolia*; *Corydalis marschalliana*).

Далі йдуть порівняння з певними предметами по подібності: Павліні очі (*Adonis autumnalis*), козині очі (*Aster Tripolium*), волове око (*A. Amellus*), ведмеже вухо (*Verbascum Thapsus*, *Salvia Aethiopsis*), вовче тіло (*Comarum palustre*), дівоча кров (*Amygdalus nana*, з рясними рожевими квітками), заяча кривця (*Hypericum perforatum*, красить горілку в червоний колір), вовчі серги (*Evonymus europaea*), черевички (*Orobus verus*, *Cypripedium Calceolus*), сокирки (*Delphinium*), гвоздики (*Dianthus*), нагідки (ногітки, *Calendula*), глечики (*Nuphar*), дзвоники (*Campanula*), копитці (*Ararum*), кашка (різні рослини з дрібними квітками), мітлища (різні трави), пшінка (*Ficaria*, *Galium verum*), калачики (*Malva borealis*). Як бачимо, назва й тут завше в поменшуючій формі.

Так саме багато назв указують просто на колір, смак, запах, або на зовнішні ознаки, навіть на біологічні особливості рослини: стокolos (Bromus), переко́ти поле (низка рослин), тонконіг (V. oleria, Poa), горіцвіт (Adonis vernalis), підбіл (Petasites), синяк (Echium vulgare), жовтіло (Anthemis tinctoria), жовточниця (Chrysosplenium), блекота (Hyoscyamus), гірчиця (Brassica), гірчак (Picris), кропива (окріп, Urtica), болиголов, курослін (різні рослини), смілка (Viscaria, Silene — липучі рослини), мед (Nonnea), медяничка (Galium verum), різак (Falcaria), кислиця (Pyrus Malus), дурман (Datura), молочай, собаче мило (Saponaria; Herniaria), шипшина (Rosa), колючки (різні колючі рослини).

Для кожної з цих груп можна підібрати цілу низку цілком аналогічних назв у французькій, німецькій та мабуть і в інших мовах.

Далі, багато рослин одержали свою назву—

По вживанню рослин або по їх шкідливих властивостях: чистотіл (зводить бородавки) грудна травка (Filago), остудник (від остуди), грудниця, чахниця (Lynosiris villosus), золотуха (Thalictrum flavum, Solidago), вовчуг (Ononis hircina) „від вовчих лишаїв“, бородавник (Clematis Vitalba), лихоманник (Gentiana), глістник (Solanum dulcamara), живокість (Symphytum officinale), борщевник (Heracleum, Anthriscus), вередник (Thlaspi), ломонос (покладений в ніс, робить кровотечу — Ан.), вінички (різні рослини — „scoraria“), ранник (Por: Convallaria, Lysimachia vulgaris, Paris quadrifolia, Vincetoxicum, Plantago major, Scrophularia aquatica; Я.: Nonnea, Salvia Aethiopsis; Ан.: Anchusa off. Centaurea Jacea, Succisa, Scorzonera, Tussilago, Thalictrum minus, Echium vulgare); огірочна трава (Trifolium arvense): „баби підкладають під огірки, щоб менше було пустоцвіту, значить, щоб краще родило“ (всі роди Trifolium приваблюють чмелів, що запилюють рослини) (пояснення подано Роговічем; ця ж сама назва з таким же поясненням я чув і від Є. П. Залозної).

Французькі: ivraie плевел (ivre—п'яний); tué-cochon, mort aux vaches (Ranunculus sceleratus), tué-chien (Aprocynum), Domppte-venin (Vincetoxicum) то-що.

По місцезнаходженню або по походженню рослин:

Подснежник, Подсніжник [Galanthus nivalis Por.; Scilla cernua; Pulsatilla patens в Іркутську та в Тамбові (енц.), Hepatica (Виленськ. г.—Зеленцов), Bulbocodium (Катеринослав—Акинф'єв); Crocus reticulatus (Херсонська г.—енц.); Gagea (енц.), Adonis vernalis (Сибирська та Самарська г.—енц.), Corydalis (Орловська г.—енц.), Viola collina (Нижегородськ., енц.)].

* Франц. perce-neige (Galanthus nivalis, Leucojum vernum); піддубравник (Aster Amellus Ан.); підтинник (Scrophularia nodosa); надтинник (Solanum dulcamara), підвишень (гриб Agaricus Prunulus); підлісок (різні Viola); подгайник (Alliaria Ан.—курськ.-українськ.); плавушник (Hottonia); подорожник (Plantago); печериця (Agaricus), солянка, солерос (Salicornia),

солоней (*Statice tomentella*); бор-зілля (*Lycopodium M.*); — франц. *Sylvie* (*Anemone nemorosa*). Гриби по знаходженню: підвишень (*Agaricus Prunulus*), піддубень (*Boletus calopus*), поддубовик (*B. pachypus*), *B. aurantiacus* (подосиновик).

З чужоземних країн: гречка (франц. *sarrasin*, нім. старе *Heidenkorn*); цареградська лоза (*Elaeagnus*); грецький, волоський горіх; татарське зілля (*Acorus Calamus* For; по Визнеру, цю рослину завезли татари, які пили воду тільки з добавкою цих прянощів); цареградська верба (*Elaeagnus*).

Багато рослин має ім'я від порівняння з іншими рослинами. Іноді при цьому додається знаходження рослини: Степовий каміш (*Calamagrostis*, Ан.), Болотна сосонка (*Hippuris*), Польова с. (хвощ), польова або пташина рута (*Fumaria*), П. гречка (*Capsella*), П—ий льон (Turritis), від льону ще: льон, або заячий льон *Linaria vulg.*), жовтий льон (*Linum flavum*), дикий льон (*L. perenne*); степова петрушка *Thalictrum minus*), степний ряс (*Muscari palens*), с. хрін (*Nasturtium austriacum* Я.), лопух водяний (*Nymphaea*), водяний мак (*Nuphar*), в. омер (*Oenanthe*; омер — *Conium*), хмелик польовий (*Trifolium agrarium*), польовий мак (*Paraver Argemone*), польові нагідки (*Anthemis tinctoria* Ан.), Водяна лілія (англ. *waterlily*) (*Nymphaea*), польова кукурудзка (*Linaria Biebersteini*, Я.); на Янатою: мишій подовий (*Setaria glauca*), плавньовий (*Panicum Crusgalli*), степовий (*S. viridis*). — Французьке *Cigué aquatique*, водяна цикута (*Oenanthe aquatica*).

Іноді просто береться назва іншої рослини в поменшуючій або змінній формі: пшеничка (*Zea Mays*), сосонка (хвощ; *Adonis* Ан.), яловець (*Juniperus*), ріпак (*Brassica rapa v. campestris*), мачок (*Paraver Rhoeas*), місюр, берізка, ленок (*Linaria*), рябинка (*Lanacetum*), горошок (*Vicia*, *Lathyrus tub.*), житничка (*Agropyrum prostratum* Я.) (нім. *Buchweizen* гречка — насіння нагадує формою букові плоди; фр. *Liseron* берізка — від *lis*, лілія?). — Що до горошка, то, до речі, його варіанти: горошок красний (*Lathyrus tuberosus*), г. журавлевий (*L. silvester*), г. гороб'їний (*Lotus*, *Vicia ang.*), г. мишиний (*Vicia*), г. заячий (*Astragalus glycyphyllus* Ангустиновіч), г. журавлиний (*Vicia serium* Акінфієв).

Додаються загальні означення:

Хрещатий барвінок (*Vinca minor*, *Trifolium repens*), глуха кропива, жидівські вишні (*Physalis*; порівн. *Vigne de Jud'ée* — *Solanum dulcamara*), дика петрушка (*Thalictrum minus* Акінфієв); дика рябинка (*Tanacetum*), дика маслина (*Elaeagnus*), дикий ландиш (*Polygonatum*), дикий льон (*Linum perenne*), дика ромашка (*Senecio jacobaea* — Я.).

Як бачимо, часто видова назва походить від тварин:

Собача лобода (*Chenopodium album*), с. петрушка (*Aethusa*), с. кропива (*Leonurus Cardiaca*), с. перець (*Polygonum Hydropiper*), с. рожа (*Lavatera*, *Althaea*) с. ромашка (*Maruta Cotula*); заяча капуста, з. розсада (*Sedum*

Telephium), з. салата (Ficaria), з. льон (Linaria vulgaris), з. горох (Onobrychis sativa), з. щавель (Oxalis Acetosella); гороб'їний щ. (Rumex Acetosella), кінський щ. (Rumex confertus Р.; R. stenophyllus Я.; R. crispus Р.), кінський часник (Alliaria, Ан.), кінська м'ята (Lamium amplexicaule, Mentha arvensis), кошача м'ята (Lamium amplexicaule, Mentha arvensis), жаб'яче зілля (Anemone ranunculoides Ан.), гадюча морква (Peucedanum Oreoselinum), г. цибуля (Allium rotundum; згідно Ан., вживається проти гадючого укусу), г. горошок (Vicia Cracca), г. просурень (Bulbocodium; просурень — Crocus); сербське: vucja jabuka (Aristolochia) по Анненкову. — Wolfsthee (Николайфельд — Я.), Raisin de Renard (франц. народн. — Paris quadrifolia), Vigne blanche, V. noire (Bryonia alba, B. dioica) Rave de serpent (Bryonia), Petite scille (Urginea Scilla), rue des chiens (Scrophularia canina).

Цікаво, що цілком аналогічні українським народнім назвам попадаються і серед латинських — ліннеєвських; можливо, що Ліней переніс в ботаничну номенклатуру де-які шведські народні назви. Так, ми маємо: Христове око (Inula Oculus Christi), возулин квіт (Lychnis Flos cuculi), козина нога (Aegoropodium), коровник (Vaccaria), 'в'їтряниця (Anemone), мишачий хвіст (Myosurus), пекучка (Urtica), дзвоник (Campanula).

Нарешті, треба одмитити, що де-які географічні назви зв'язані з рослинами, так, на Полтавщині ми маємо Ромен (Ромни), Комиші (село Зіньк. п.), Комишно (міст. Мирг. п.), Кропивна, Рогозово; в Полтаві струмок Рогізна; Нехвороща (міст. Конградськ. п.), Рясське (с., Конгр. п.), Осоковатий хутір, Очеретовая, Ольховий рог, річка Берестовая, село Липове, Лозова, Липова-Долина (село Гадяч. пов.), Черемховий яр (хут. Ром. пов.), Лозовий яр (с. Пир. п.), хут. Бузова балка, хут. Грабки, с. Вишеньки, х. Граби, х. Глоди, с. Соснова то-що (див. „Список населенных мест Полтавской губ.“).

Висновки:

1) Хоч і не всі рослини мають народню назву — навіть менша їх частина, — але все ж таки дуже значна кількість, майже всі ті рослини, що чим-небудь видатні, або мають будь-яке практичне значіння, отже для практичного вживання чисто народня термінологія по своєму обсягу цілком придатна.

2) Багато з цих назв суть вузько-місцеві, і назви тієї ж самої рослини можуть різнитись в різних місцях, але багато рослин мають і цілком сталу назву, постійну по всій Україні, а як коли, то й по-за межами її.

3) Нарід вживає бінарних — подвійних назв (видово-родових), так само, як це робить і наука, отже для всяких визначників то-що можна без вагання користуватись бінарними українськими назвами.

4) Що до походження назв, то позичання йшло в дуже великих розмірах, і наш нарід широко вживає як цілком засвоєні — назви як східного, так і західного походження — тюркські, грецькі, латинські,

німецькі то-що. Чужомовні назви інколи підганяються під власні — українські пні.

5) По походженню та змісту народні назви рослин можна підвести під цілком певні групи, і ці ж самі групи назв можна знайти і в німецькій, французькій мовах, і навіть в наукових ліннеевських назвах, які, очевидно, підбивають вплив шведських народніх назв. Очевидно, закони, по яким ці назви утворюються, ті ж самі у різних народів.

Полтава, 1918/1927 р.

Додаток І.

Назви рослин у с. Волошиновці Роменського пов.

(записані в 1923 році від студентки Полтавськ. І. Н. О., Є. П. Залозної). (59 рослин).

<i>Anemone silvestris</i> — Білий сон.	<i>Lychnis alba</i> }	Лапавки.
<i>Aquilegia vulgaris</i> — Леванда.	<i>Silene inflata</i> }	
<i>Asparagus officinalis</i> — Холодок.	<i>Lychnis chalcidonica</i> — Червоні	
<i>Borrago officinalis</i> — Огірошник.	зірки.	
<i>Bryonia alba</i> — Пасльон.	<i>Lychnis Flos Cuculi</i> — Смолянка.	
<i>Bupleurum rotundifolium</i> — Ласка-	<i>Lythrum Salicaria</i> — Свиное ухо.	
виця.	<i>Malva silvestris</i> — Дзіндзір.	
<i>Caltha palustris</i> — Латаття.	<i>Melilotus albus</i> — Білий буркун.	
<i>Campanula</i> — Дзвіночки.	<i>Melilotus officinalis</i> — Жовтий бур-	
<i>Centaurea Orientalis</i> }	кун.	
<i>C. Scabiosa</i> }	<i>Nepeta Glechoma</i> — Глуха кропива.	
	<i>Nigella</i> }	Нечесана баришня.
<i>Chelidonium majus</i> — Чистотіл.		Чернушка.
<i>Convallaria majalis</i> — Конвалія.	<i>Nuphar luteum</i> — Кувшинка.	
<i>Corydalis solida</i> — Ряска.	<i>Nymphaea alba</i> — Мак.	
<i>Crataegus oxyacantha</i> — Глід.	<i>Orobancha</i> sp. — Вовчки.	
<i>Datura Stramonium</i> — Коров'як.	<i>Polygonatum</i> sp. — Купина.	
<i>Delphinium Consolida</i> — Сокирки.	<i>Primula officinalis</i> — Божі ручки.	
<i>Equisetum arvense</i> — Кінська сосна.	<i>Pulsatilla pratensis</i> }	Сон.
<i>Euphorbia</i> — Молочайка.	<i>Trollius europaeus</i> }	
<i>Ficaria ranunculoides</i> — Пшінка.	<i>Pyrus Malus</i> (дика яблуня) — Кис-	
<i>Galium verum</i> — Медянка, медяничка.	лиця.	
<i>Geranium</i> — Калачик.	<i>Ribes</i> — Порічки.	
<i>Hypericum perforatum</i> — Заяча	<i>Rumex Acetosa</i> — Квасець.	
кривця.	<i>Rumex Acetosella</i> — Гороб'ячий ква-	
<i>Lappa</i> — Лопух.	сець.	
<i>Lathyrus tuberosus</i> }	<i>Rumex</i> sp. — Щавель.	
<i>Orobis vernus</i> }	<i>Saponaria officinalis</i> — Білі зірки.	
	<i>Scilla</i> sp. — Проліски.	
<i>Lavatera thuringiaca</i> — Собача рож.		
<i>Lupinus</i> — Копіє.		

Sedum maximum — Капуста.
Sorbus aucuparia (рябина) — Грабiна.
Taraxacum officinale — Кульбiба.
Trifolium arvense — Котячий вiник,
 „кладуть в огiрки, щоб багато
 родило“.

Trifolium pratense — Головастик,
 головатий iван.
Typha — Рогоз.
Verbascum — Дивина.
Viola — Черевички.
Zea Mays — Пшеничка.

Записав С. Іллічевський.

Додаток II.

Назви рослин у с. Щаснівці Нiжинської округи, Бобрівського району.

(записанi в 1926 р. вiд селянки Мотрі Степановни Лесенко, 20 лiт. по-над 80 назв.).

Acorus Calamus — Лепешник, (с. Щаснiвка), Лепешняк (с. Осовець, в одній верствi вiд Щаснiвки).
Achillea Millefolium — Дерев'як.
Aegopodium Podagraria — Яглиця.
Agropyrum repens — Пирей.
Agrostemma Githago — Кукуель.
Allium Cepa — Цибуля.
Allium sativum — Часник.
Anagallis arvensis? — Щирець.
Anthriscus silvestris }
Conium maculatum } Свeрби... ¹⁾
Aquilegia vulgaris — Оксiанець.
Artemisia Absinthium — Полин.
Artemisia vulgaris — Жабудьки.
Asparagus officinalis — Холодок.
Aster — Гайстрiв.
Berberis vulgaris — Байбарис.
Brassica alba — Горчиця.
Brassica campestris — Цвирiпа.
Bromus sp. — Сороколiп.
Briza media — Клiшки.
Calendula officinalis — Ягудьки, на-
 гудьки.
Calluna vulgaris — Верiст.
Caltha palustris — Слепотi ²⁾.

Carduus acanthoides — Будяки.
Carex sp. — Осока.
Carum Carvi — Гiнус, дика морква.
Chenopodium album — Краснопiрка,
 краснопiрка.
Chrysanthemum inodorum — Ромашка.
Convolvulus arvensis — Березка.
Coronilla varia — Дика вiка.
Cuscuta sp. — Серухi.
Datura Stramonium — Корiвки.
Delphinium Consolida — Сокирки.
Dianthus — зурьки.
Erythraea pulchella — Польовi зiрки.
Escholtzia cristata — Вонючка, глуха
 кропива.
Duphorbia — Молочак.
Galeopsis — Жабрiй.
Genista tinctoria — Дрок, дрiк,
 друк.
Glechoma hederacea — Кiтики.
Heleocharis palustris — Кагiлочки.
Herniaria glabra — Мильцi.
Hyoscyamus niger — Блiкот.
Juncus sp. — Кишнякi.
Iris Pseudocorus — Пiвники, глухи(й)
 лепешник.

¹⁾ Назва, так би мовити, нецензурна, так що М. С. Лесенко сказала, що вимовить її вона не може, а може тільки написати.

²⁾ Може це скорочення дифтонгу iе: слепота (слепота) замiсть слiпоти.

Lactuca sp. }
 Sonchus } Молочак.
 Taraxacum }
 Laevisticum officinale — Любисток.
 Lappa sp. — Лопух.
 Lavatera thuringiaca — Собака рожа.
 Lemna — Ряска.
 Leucanthemum vulgare — Романи.
 Lilium candidum — Ленія.
 Linaria vulgaris — Молоточки.
 Malva rotundifolia — Калачики.
 Malva silvestris — Дзіндзір.
 Mentha sp. var. — М'ята холодна,
 кучерява, рогата.
 Medicago sativa — Луцерна.
 Мхи різні — му́х.
 Narcissus — Марциз.
 Onobrychis sativa — Спарцет.
 Орхідеї різні — розбите серце.
 Tanacetum vulgare — Пижмо.
 Phaseolus multiflorus — Красо́ля.
 Philadelphus coronarius — Жасмин.
 Phleum pratense — Тимохві́вка.
 Roa, Milium і др. злаки — Метлиця.
 Polygonum Convulvulus — Березка.
 Potentilla Tormentilla — Серпорі́з?
 Plantago major — Подорожник.
 Ribes Grossularia — ягрус (jagrus).

Ribes nigra — Смородина.
 Ribes rubra — Порічки.
 Rubus caesius — Ожина.
 Rumex Acetosa — Людські(й) щавель.
 Rumex confertus — Кінські(й) ща-
 вель.
 Salix acutifolia — Мариканка.
 Salix cinerea — Чорнолоз.
 Salvia pratensis — Шавлія.
 Sambucus nigra — Бузина.
 Setaria verticillata — Липучки.
 Silene inflata — Лускалки.
 Solanum dulcamara — Собака калина.
 Solnaum nigrum — Паслін.
 Tanacetum vulgare — Пижмо.
 Trifolium arvense — Гуро́шники, „кла-
 деться між гурками, бо гурки
 ростимуть“.
 Trifolium sp. var. — Іваньки.
 Trollius europaeus — Розочка.
 Tussilago Farfara — Пудбі́л.
 Typha — Поро́за (с. Щасні́вка),
 гороза́ (с. Осовець).
 Veratrum — Чемериця.
 Veronica Tourneforti — Коти́ки.
 Viola tricolor — Іван да Ма́р'я.
 Zea Mays — Княхи.

Записав С. Іллічевський.

NB. С. Щасні́вка лежить на межі південного й північного говорів, тому тут ми чуємо „пудбі́л“, „пудвода“, „пудбор“, „кукуе́ль“, „друе́к“, а поруч із цим — „дрі́к“, „паслі́н“, „ко́рівки“, „зуе́рки“ й „зі́рки“. Навіть та ж сама людина вживає то ту, то іншу форму. За 15 кілометрів на північ, біля м. Боброви́ця, я чув уже дифтонг „уі:“ сінокв(у)іс, скруйз, стуйльки.

Порівнюючи наведені тут записи назв між собою і також із назвами, що подаються, бачимо, що деякі назви (меншість!) — скрізь відомі, загально-українські (холодок, полинь, конвалія, глід, сокирки), часто в невеличких варіаціях (дерев'як замість деревій, цвірипа замість свиріпа, молочайка;

Nigella — „нечесана баришня“, а Рогович для цієї рослини подає назву „нечесані панночки“).

Але ледве не більшість суто-місцевих, інколи дуже своєрідних і навіть незрозумілих назв. Так, шелюг (*Salix acutifolia*) перехрещений в „мари-канку“, лупин — „кофіє“, чорнобиль — „жабудьки“.

Ось іще де-які порівняння між щаснівськими та волошиновськими назвами:

Літературні назви:	с. Волошиновка:	с. Щаснівка:
орлики, оксамит	левандра	оксáнець
дурман	коров'як	корівки
будра	глуха кропива	котики
квасець	квасець	людськи(й) щавель
кошачий клевер, котики	котячий віник	гурошники
конюшина	головастик, головатий Іван	Іваньки
кукурудза, пшеничка	пшеничка	кияхи

Отже, тут ми ясно бачимо різницю між двома не так уже далекими географічно місцевостями, а з другого боку бачимо скільки при таких записах можна ще найти цікавих назв — і часто ще зовсім невідомих у літературі.

.....

Передрук із видання:

Записки Полтавського інституту народної освіти.

Т. IV за 1926–1927 академічний рік. —

Полтава, 1927. — С. 62–74.

ВПЛИВ СУВОРОЇ ЗИМИ 1927-28 Р. НА АКЛІМАТИЗОВАНІ ДЕРЕВНІ ПОРОДИ В ПОЛТАВІ

Як відомо, минулої зими, а почасті й на-провесні, були дуже великі морози. Зокрема березень — місяць, коли починається рух пасоки в більшості дерев — мав у Полтаві пересічну температуру — 7,6°C, то-б-то побив усі рекорди за 43 роки існування Полтавської С.-Г. Досвідної Станції. Мінімальна температура доходила до — 23,4°C (12. III.) та — 22,4°C (20. III.), — морози, нечувані для цього напів-весняного місяця. Зрозуміло, отже, що ці морози дуже негативно вплинули на акліматизовані рослини теплих країв. У дендрологічному парку ферми Полтавського С.-Г. Політехніку*) (парк кол. Школи Садівництва) зовсім замерз *Fraxinus Ornus*; до коріння вимерзла та дала нові пагони з-під землі *Pterocarya caucasica*; *Liquidambar styraciflua* мала мертвий вигляд до середини червня, коли де-не-де почали пробиватись молоді паросточки та й ті здебільшого з пошкодженим, виродливим листям. *Biota orientalis* теж має дуже сумнівний вигляд; майже зовсім замерз *Taxus baccata*. Дуже пошкоджені: *Quercus Toza* (майже всі гілки замерзли), софора (*Sophora japonica*) та *Abies cephalonica* (розвила лише 10% нормальної кількості шпильок). В *Abies Pinsapo* збереглися тільки найнижчі гілочки, що лежали під товстим шаром снігу. Дуже кволий вигляд мають платани (*Platanus racemosa* та *P. occidentalis*), айлант (*Ailanthus glandulosa*) та пірамідальний дуб (*Quercus pedunculata* v. *fastigiata* h.), які розвили не більше 1/3 нормальної кількості листів, також *Maclura aurantiaca*, *Rhus toxicodendron* та *Ulmus turkestanica* — на останньому дереві, до 14 м. заввишки, зрелі тільки де-кілька гілок із південного боку. Пошкоджені також *Robinia glutinosa* та *Rhus tiphina* (значна частина гілок померзла в обох родів). У *Forsythia suspensa* листя цілком нормальної густини, але квіткові бруньки, що були над снігом, померзли, так що цвілі (й досить ясно!) виключно нижні частини гілок. Густина листя трохи менша за нормальну також у *Castanea vesca*, і можливо, в *Acer dasycarpum* (цвів нормально). Решта дерев перезимувала дуже добре; сюди входять, між иншим, *Ginkgo biloba*, *Abies arizonica*, *Thuja Lobbi* (трохи гірше *Th. occidentalis*), *Carya alba*, *Fagus silvatica* (зелена форма; рослина, що за термічними вимогами близько підходить до *Taxus baccata*, але перезимувала незрівняно краще), американські дуби, *Fontanesia phyllireoides*, *Phellodendron japonicum*, *Staphylea pinnata*, *Celtis occidentalis* та *Halesia tetraptera* (останні три рослини навіть нормально цвіли й зав'язали овочі), — а також низка звичайних на Україні акліматизованих порід (біла акація то-що). Треба зазначити, що значна частина пошкоджених дерев мала вже чималий зріст (про розміри їх див. у моїй, цитованій вище статті); отже, гарно росли протягом багатьох літ, доки трапились ці винятково суворі зима. Відбилась вона й на травах; напр., зовсім зникла однорічна *Sclerachloa dura*, що масово росла на вигонах та по дорогах у Полтаві за всі останні роки.

С. Іллічевський

*) Про нього див. мою статтю „Акліматизовані деревні породи м. Полтави“ (Тр. О. Г. Ботаніки, т. I, в. 4, 1927).

Передрук із видання:
Вісник природознавства.
—1928. — № 5-6. — С. 305.

Наслідки геоботанічного обслідування Прилуччини.

Протягом літа 1928 р. було переведено геоботанічне обслідування Прилуцької округи разом із ґрунтовим обслідуванням, що провадила Експедиція Носівської С.-Г. Досвідної Станції під загальним керівництвом проф. К. К. Гедройца. В ботанічній партії працювали автор цих рядків та його помічника, співробітниця Носівської Досвідної Станції, Г. І. Можайська, Обов'язки були розподілені таким чином, що Г. І. Можайська взяла на себе складання повного гербарія флори Прилуччини та нанесення на карту найголовніших рослинних формацій, а автор статті — визначення зібраного матеріалу, опис рослинних суспільств та загальне геоботанічне районування округи. Наслідки цієї праці мають бути видруковані в виданнях Носівської Станції після відповідної обробки, тут же я даю попередні відомості щодо більш загальних наслідків геоботанічного вивчення Прилуцької округи — краю, що треба додати, досі був майже зовсім незачеплений вивченням з ботанічного боку.

В геоботанічному відношенні Прилуччина більш-менш яскраво поділяється на чотири райони:

- 1) південний степовий,
- 2) західний солонцюватий,
- 3) північний (північно-західний) пісковий та
- 4) (північно) східний лісовий.

Південний степовий район, це рівне плато без усякого сліду лісу, навіть майже без дерев; це — переважно пшеничний район, де найбільше сіється озима пшениця. Сюди заходить ціла низка південних степових рослин — із зареєстрованих мною видів мається не менш 20 специфічних для цього району, що не ростуть в інших районах Прилуччини. Наприклад, *Polycnemum majus* A. Br., *Dianthus capitatus* DC., *D. campestris* MB. var. *steppaceus* Schirjaev, *Sisymbrium junceum* L., *Alyssum minimum* Willd., *Eucladium syriacum* R.

-2-

Br., *Astragalus dasyanthus* Pall., *Hypericum elegans* Stev, *Euphorbia glareosa* MB., *Seseli tortuosum* MB., *Eryngium planum* L., *Salvia nutans* L., *Asperula glauca* Bess, *Jurinaea mollis* Rchb., а також солончакові *Scorzonera parviflora* Jacq. та *Plantago maritima* L. Крім того, для цього району характерна відсутність *Raphanus Raphanistrum* та почасти і *Brassica campestris* L., найзвичайніших польових бур'янів інших частин Прилуччини (проте, *Brassica campestris* L. трапляється подекуди в західній частині цього району, *Raphanus* же немає зовсім). Межу цього району можна провести на північ приблизно до лінії Демки (Фарбоване) — Бирлово — Майорщина — Дейманівка — (Дашенки); деякі рослини йдуть і далі на північ, тоді, як інші (*Dianthus carpitatus* DC, *Asperula glauca* Bess, тощо) ростуть тільки в південному кутку цього району.

2) Од західного солонцюватого району степова частина відділяється переходною смугою, що її дуже важко охарактеризувати певними рослинами. Що правда, в цій смузі я знайшов у трьох пунктах *Sambucus Ebulus* L. та в одному (в Яготині) — *Rosa rubiginosa* L., але перша, можливо, занесена з Київщини чи з Лубенщини. Отже, для цієї смуги більш характерна відсутність як чорноземно-степових рослин першого району, так і виразної заселеності ґрунту на плато, що характеризує другий район. Крім того, в цьому підрайоні трапляються «осолоджені чорноземлі»; здається, з ними зв'язано знаходження *Galeopsis Tetrabit* L. та *Stachys palustris* L., як бур'янів у посівах хлібів. Далі на північ ґрунт різко-засолений; місцевість — таке ж саме рівне плато, але з дуже відмінною рослинністю. Тут майже все заорано; найхарактерніші рослини, це — польові бур'яни, зовсім не ті, що в степовій частині Прилуччини. Характерні для цього району *Bromus secalinus* L., *Ononis hircina* Jacq., *Trifolium hybridum* L., *Melilotus albus* Desr., *Anagallis arvensis* L., *Verbascum Blattaria* L., *Rhinanthus apterus* N. Zing.; всі ці рослини ростуть і в інших районах — в долинах річок тощо, але тільки тут вони ростуть на рівному плато, часто навіть у посівах хлібів. Проте, *Bromus secalinus* L та *Rhinanthus apterus* N. Zing. вперше з'являються лише в цьому районі, — на південь відсіля їх нема. Характерна ще повна відсутність *Melilotus officinalis* Desr, дуже звичайної рослини інших районів — тут її замінює *M. albus* Desr.

– 3 –

Засолений район з геоботанічного боку можна намітити від с. Пасківки майже до самої М.-Дівиці.

3) Од М.-Дівиці на схід тягнеться район пісків, здебільшого вкритих листв'яним лісом. Для цього району характерна відсутність таких видів, як *Adonis vernalis* L., *Stipa capillata* L., *Agropyrum cristatum* P. B., тощо—видів, що розповсюджені скрізь по всій Прилуччині, та присутність низки суто-піскових форм. Крім того, в цьому районі трапляються дві цікавих деревних породи: граб (*Carpinus Betulus* L.) та вид глоду (*Crataegus digyna* Pall), а також низка лісових форм, спільних із другим лісовим районом. В багатьох місцях піски стають вогкими, заболоченими; тоді на них розвивається більш своєрідна рослинність, що не росте ніде поза межами піскового району. В одній із таких низин ми маємо справжнє сфагнове болото — так зване «Клюквене озеро» коло с. Буд: на килимі з білого моху (*Sphagnum*) тут ростуть клюква (*Vaccinium Oxycoccus* L.), росичка (*Drosera rotundifolia* L.), також *Carex filiformis* L., *Eriophorum vaginatum* L. та низка більш звичайних болотяних видів (бобовник *Menvanthes*; очерет тощо) разом із березками (*Betula pubescens* Ehrh). А по окраїнах болота ми бачимо *Lycopodium clavatum* L., *Potentilla Tormentilla* L., веріск *Calluna vulgaris* Salisb., та інші специфічні для піскового району види.

4) Межа між цим районом і другим — східним лісовим тягнеться приблизно по лінії залізниці Прилука — Ічня — Бахмач. В деяких лісах цього району теж багато граба (*Carpinus Betulus* L.), напр. в лісі «Дуброва» біля с. Вільшана та в Шепрунівщині. «Дуброва» біля села Вільшана, це, крім того, єдине місце на Прилуччині, де росте ясень, *Fraxinus excelsior* L. Зазначим ще такі лісові рослини, як *Carex pilosa* Scop., *Azarum europaeum* L., *Viola mirabilis* L. тощо. Характерна ще *Alchemilla vulgaris* L., специфічна для цього району, що досить часто трапляється тут по тальвегам лісових ярів та балок. Характерна й сильна розсіченість цього району численними ярами та балками, на схилах яких ми часто находимо досить багату степову флору; ця ж сама степова флора часто розвивається й по узліссях. В таких місцях ростуть ковили *Stipa Joannis Czelak.*, *Pulsatilla nigricans* Fritsch., *Adonis vernalis* L., *Potentilla alba* L., *P. patula* W. K., *P. opaciformis* Th. Wolff, *Trifolium*

- 4 -

alpestre L., *Echium rubrum* Jacq., *Stachys recta* L., *Veronica prostrata* L., *V. spicata* L., *Anemone silvestris* L., навіть *Hyacinthus leucophaeus* Stev. Але замість *Euphorbia glareosa* MB. степового району тут росте *E. Cyprarissias* L., так само й низка інших південних видів замінені новими формами. Такі степові схили зареєстровані біля с. Переволочної, біля х. Лозових, — в цих пунктах вони займають великі площини, але в меншому ступні степова рослинність розвивається по краях кожного лісу. По таких узліссях, між іншим масово росте степова вишня, *Primus Chamaecerasus* Jacq. В деяких місцях трапляються й неорані могили зі степовою флорою (напр., біля Переволочної), що, видимо, свідчить про недавнє насунання лісу на степовий споконвіку край. Останнім аванпостом такого лісу на південь є ліс під с. Прихідьки (в якому, між іншим, теж є степові схили вищеописаного характеру). В цьому районі трохи відокремлюється крайній схід (Сріблянський р-н тощо), де серед бур'янів масове з'являється *Brassica nigra* C. Koch., а серед лісових рослин — деякі чужі для Прилуччини види.

Щодо рослинних формацій Прилуччини, то я скажу про них коротенько, щоб не перевантажувати своєї статті матеріалом, що повинен піти в докладний відчит. Гарно зберіглася болотяна, лучна, піскова та лісова флора; від степової флори залишилися лише невеличкі рештки. Ще три-чотири роки тому назад Прилуччина мала величезні (тисячі десятин) цілинні степи під Гребінкою та під Савищиною; нині ці степи цілком заорані. Вивчати степову флору доводиться на старих кладовищах та неораних „могилах” (курганах); проте велика кількість їх дає змогу скласти собі приблизне уявлення про степову флору Прилуччини та про геоботанічні райони. Для „могил” (курганів) дуже характерні *Agropyrum cristatum* P. B., *Stipa Capillata* L., *Allium flavescens* Bess., *Astragalus dasyanthus* Pall., *Veronica incana* L. та *V. spicata* L.¹⁾

На лесових кручах трапляються *Stipa capillata* L., *Onobrychis arenaria* DC, *Euphorbia Gerardiana* Jacq., *Veronica spicata* L., *Jurinea mollis* Rchb. та інші.

¹⁾ Неорані могили обслідувані в таких пунктах: ст. Драбово, Майорщина, Байківщина, Гребінка, Олимпіядівка, Антонівка (Городище), Аркадієвка, Погреби, Переволочна, Хортиця та біля Прилуки.

- 5 -

Дуже цікаві ще степові «блюди», які часто залишаються незаораними, бо все одно хліб на них погано родить. В таких низинах постійно трапляються *Alisma arcuatum* Buch., *Glyceria fluitans* R. Br., *Alopecurus geniculatus* L., *Nasturtium silvestre* R. Br., *Lythrum virga-tum* L., *Veronica scutellata* L., *Gnaphalium uliginosum* L., *Beckmannia eruciformis* Host. тощо.

На заливних луках звичайні *Agrostis alba* L., *Festuca arundinacea* Schreb., *F. rubra* L., *Potentilla anserina* L., *Rhinanthus major* Ehrh., *Rh. minor* Ehrh. тощо.

На солонцях — *Atropis distans* Gris. (переважно вдовж стежок), *Carex distans* B., *Trifolium fragiferum* L., *Glaux maritima* L., *Taraxacum bessarabicum* Hand.-Mazz.

Водяна та болотяна флора — *Sagittaria sagittael'olia* L., *Butomus umbellatus* L., *Ranunculus Lingua* L., *Elodea canadensis* Casp., *Nuphar luteum* L., *Nymphaea Candida* Prosl. та інші.

В лісах на піску можна одмити *Anthericum ramosum* L., *Pulsatilla patens* Mill., *Cytisus ruthenicus* Fisch., *Trifolium montanum* L., *T. alpestre* L., *Coronilla varia* L., *Seseli annuum* L., *Peucedanum Oreoselinum* Moench., *Viola canina* L., *Stachys Betonica* L., *Veronica spicata* L.; на вогих місцях рослинність приймає інший характер, про який було вже сказано вище.

Нарешті, для лісів східного району дуже характерні *Anthoxanthum odoratum* L., *Briza media* L., *Melica nutans* L., *Brachipodium silvaticum* R. Br., *Lilium Martagon* L., *Convallaria majalis* L., *Azarum europeum* L., *Clematis recta* L., *Astragalus glycyphyllus* L., *Viola mirabilis* L., *Epilobium montanum* L., *Thonlis Anthriscus* Gartn., *Aegopodium Podagraria* L., *Pulmonaria officinalis* L., *Stachis Betonica* Benth., *Origanum vulgare* L., *Scrophularia nodosa* L., *Digitalis ambigua* Murr., *Melampyrum nemorosum* L., *Campanula persicifolia* L., *Chrysanthemum corymbosum* L., *Lampsana communis* L. та інші.

Про степові схили та узлісся було вже сказано вище; бур'янів я почасти вже торкався, але окремо на них не спинятимусь за браком часу. Варто зазначити тільки силу *Lycium barbarum* L. та *Xanthium spinosum* L., у кожному селі по всіх районах.

-6-

Цікаво ще порівняти рослинність Прилуцької округи з рослинністю Полтавської округи, яка мною вивчалась протягом багатьох років. Справа в тому, що Прилуцька округа в час ділювія уся була вкрита кригою, а Полтавська — за винятком дуже небагатьох пунктів, необслідуваних мною — льодовика не зазнала. З інших боків вони займають майже однакове місце (що до географічної широти, геоботанічних зон тощо); так, і там, і тут південна частина округи має степовий характер, північна — лісо-степовий; ми маємо дуже подібні рослинні формації, ґрунти та кліматичні умови — хоч на Прилуччині це все злегка й посунуто в бік більшої вохкості та північного характеру. Отже, можна вважати, що різниці в рослинності залежать в значній мірі від впливу льодовика. Ось списки специфічних видів кожної округи.

Ростуть виключно	
на Прилуччині:	На Полтавщині:
<i>Briza media</i> L.	<i>Dianthus polymorphus</i> MB. (до Опішні!!)
<i>Dianthus Borbasii</i> Vandas.	<i>Clematis integrifolia</i> L. (до Опішні!!)
<i>Ranunculus Sardous</i> L.	<i>Spiraea crenifolia</i> C.A.M.
<i>Alchemilla vulgaris</i> L.	<i>Melilotus dentatus</i> Pers.
<i>Potentilla alba</i> L.	<i>Peucedanum arenarium</i> W. K.
<i>Hypericum montanum</i> L.	<i>Vinca minor</i> L. (до Опішні!!)
<i>Euphorbia Cyparissias</i> L.	<i>Scutellaria altissima</i> L. (до Опішні!!)
<i>Vaccinium Oxycoccus</i> L.	<i>Stachys germanica</i> L. (до Більська!!)
<i>Digitalis ambigua</i> Murr.	<i>Thymus odoratissimus</i> Led. (до Опішні!!)
<i>Lamium Galeobdolon</i>	<i>Echinops sphaerocephalus</i> L. (до Більська!!)
<i>Gnaphalium silvaticum</i>	<i>Cirsium acaule</i> All. (до Опішні!!).

– 7 –

Деякі з цих специфічних видів Полтавської округи я знаходив і в Опішні, і навіть у Нільському кол. Зіньківськ. повіту, отже вже в глибині лісової частини Полтавщини, де і кліматичні умови мало відрізняються від Прилуцьких. Отже, їх відсутність на Прилучині може бути пояснена виключно впливом льодовика. З другого боку, *Dianthus Borbasii Vandas*, *Ranunculus Sardeus L.*, *Potentilla alba L.* та *Digitalis ambigua Murr.* доходять до Лубень, — місцевости льодовикової, але з кліматом близьким до Полтавського.

Далі, на Полтавщині мається низка видів, що ростуть тільки в південній суто-степовій частині Полтавщини (до Полтави); такі види й тим більше не заходять у Прилучину, бо вимагають більш континентального та сухого степового клімату (напр. *Stipa Lessingiana Trin.*, *Adonis ivolgensis Stev.*, *Caragana frutescens DC.*, *Cirsium serrulatum MB.*— види все дуже звичайні в степовій частині Полтавської округи). Нарешті, багато видів спільних обом округам, але в одній вони дуже звичайні, в другій—трапляються дуже рідко, часто в єдиному місці.

Такі на Прилучині:	На Полтавщині
<i>Anthoxanthum odoratum L.</i>	(в дужках указано, де даний вид знайдено на Прилучині):
<i>Majanthemum bifolium L.</i>	<i>Aconitum Anthora L.</i> (Прихідьки).
<i>Acorus Calamus L.</i>	<i>Ceratocephalus orthoceras DC.</i> (Сокиренці).
<i>Salix Caprea L.</i>	<i>Ranunculus Illyricus L.</i> (Прихідьки).
<i>Trollius europaeus L.</i>	<i>Vicia pisiformis L.</i> (Дьогтяри, Шепрунівщина).
<i>Epilobium montanum L.</i>	<i>Viola ambigua W.K.</i> (ст. Драбово).
<i>Menyanthes trifoliata L.</i>	<i>Fraxinus excelsior L.</i> (Вільшана).
<i>Veronica incana L.</i>	<i>Melampyrum cristatum L.</i> (Сокиренці).
	<i>Veronica austriaca L.</i> (Переволочна).

-8-

	<i>Cardials acanthoides</i> L. (Маціївка). <i>Hieracium virosum</i> W. K. (Дьоттари).
--	---

Цілком зрозуміло, що на Прилуччині види останньої категорії трапляються виключно в різних пунктах східного краю округи (заходять в неї зі сходу). Так саме з півдня в Прилуцьку округу заходять степові — південні види, про які я вже казав вище (але більшість цих степових видів у південному районі дуже звичайна!). З південного заходу на Прилуччину заходить бур'ян хлібів — *Rhinanthus apterus* N. Zing., напешті, з півночі — *Sambucus racemora* L., *Succisa pratensis* Moench. та *Androsace septentrionalis* L.

Наприкінці подаю тут список найбільш цікавих знахідок, оскільки вони вже визначені; при цьому види, цілком нові для колишньої Полтавщини ²⁾, означені мною зірочкою (*); район скорочено означено одною літерою (S — південний степовий, W — західний солонцевий, N — північний пісковий, E — північний лісовий).

Equisetum silvaticum L.—ліс біля с. Буд (N).

* *Potamogeton acutifolius* Lk.—ставок в лісі біля с. Буд (N).

* *Stipa Grafiana* Czern. — цілинний схил біля х. Лозових (E).

Bromus squarrosus F. var. *villosus* Led.—с. Попівка, межа (W).

* *Nardus stricta* L.— поляна біля с. Буд, знайдено Г. І. Можайською (N).

* *Calamagrostis arundinacea* Reth. — ліс біля х. Юровщина (N).

Lolium linicolum A. Br.—скрізь в посівах льону та рижею.

* *Carex digitata* L. — ліс біля с. Переволочної (E).

Galanthus nivalis L. — Переволочна, ліс Носуловщина (E); Лісові Сорочинці (N) — повідомлення К. С. та О. С. Мареги.

Crocus variegatus Hoppe. Кажуть, росте в Савищині (S).

Orchis latifolia L.— лука біля Дейманівки Пирятинського р-ну (S).

² Див. мою працю «Гербарій -Полтавського Державного Музею», Збірник Полтавського Державного Музею, т. 1, 1928. Ця праця дає повний список рослин колишньої Полтавської губернії.

– 9 –

* *Populus tremula* L. var. *villosa* Lang. Молоді листя та гілки густо-сріблясто пухнаті. По лісах північного району, в деяких лісах замінює звичайну зелену форму, а в одному лісі росло в сумішці з останньою, дуже різко відрізняючись од неї кольором та взагалі виглядом.

Atriplex oblongifolium W.K. — біля с. Прихидьки (E).

Chenonodium Botrys L. — с. Ячини, на кручах (E).

* *Spergula linicola* N. Zing. — скрізь в посівах льону та рижею. *Corydalis cava* Schweigg. — ліс „Чернявщина” біля с. Вільшани (E), завше під липами.

Lepidium apetalum Willd. — Капустенці в долині р. Супоя, знайшла Г. Можайська (S).

Crataegus digina Pall. — скрізь у північному (пісковому) районі (N).

Primus spinosa L. var. *typica*? — х. Лозові, схил (E).

* *Alchemilla vulgaris* L. — в лісових ярах північної частини округи (E).

Oxytropis pilosa DC. — Драбівська С.-Г. Досв. станція, межова канава (S).

Oxalis stricta L. Занесена північно-американська рослина: Попівка (W), М.-Дівця (масово, N); Ковтунівщина (E).

Linum flavum L. — ліс Шепрунівщина, лише в одному місці (лесовий схил) (E).

Euphorbia Helioscopia L. — масово на городах та вдовж дороги між Дейманівкою та Шкуратами (S).

E. *Kaleniczenkoi* Czern. (попереднє визначення) — Переводочна, в яру по-над дорогою, масово, знайдено Г. І. Можайською (E).

Elatine Alsinastrum L. — х. Малківка, блюдце (E).

Vaccinium Oxycoccus L. (клюква) — „Клюквенне озеро” біля села Буд (N).

* *Androsace filiformis* Retz. — схили біля х. Лозових (E).

Brunella grandiflora Moench. — с. Дейманівка, «острів», дубовий ліс на піску (S).

— 10 —

Nicandra physaloides Garfen. — (занесено з південної Америки)
— с. Брагинці (E).

Limosella aquatica L.— «блюдце» біля с. Тамаровки, вкупі з
Ranunculus aquatilis L. var. *triphyllus* Schmalh. (W).

* *Rhinanthus apterus* N. Zing. Засмічує посіви хлібів у N та W
районах (Аркадіївка, М.-Дівиця, Буди).

Orobanche alba Stev. Схили ліса «Дуброва» біля Ковтунівщини
(E).

* *O. rubens* Wallr. — Хаєнки, знайдено Г. І. Можайською (N).

* *Sambucus racemosa* L. По-де-куди в північних пунктах
Прилуцької округи: х. Юровщина (N), Ковтунівщина, Лозові
(E).

Можливо, що серед ще не визначеного матеріялу теж
найдуться нові для нашого краю види.

Із цікавих виродств можу відзначити проліфікацію *Plantago*
major L.—замість квіток невеличкі квітонісні колоски; суцвіття —
мітлиčka (х. Стільник, 21 липня 1928 р.).

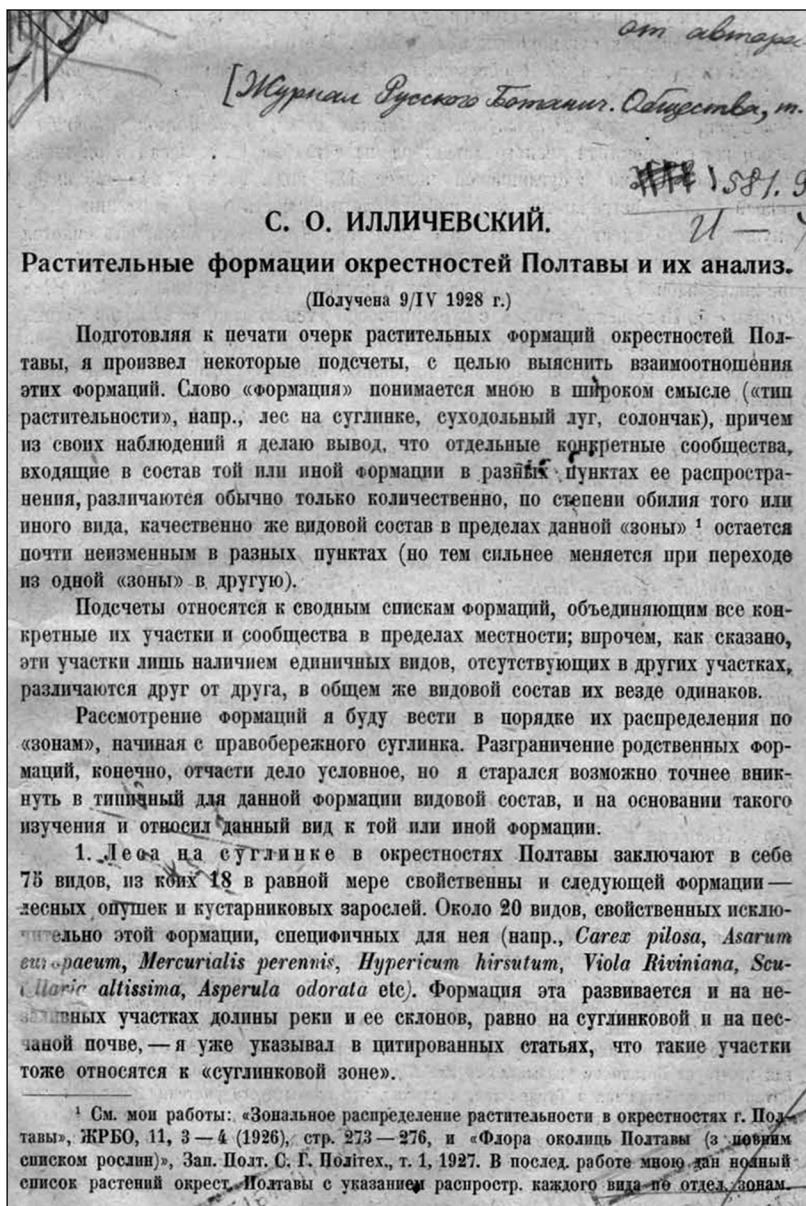
Цікаво також подати де-які статистичні відомості про кількість
видів рослин Прилуччини. Загальна кількість їх зараз ще остаточно
не з'ясована, але кількість рослин по окремих головніших
формаціях з'ясувати можливо вже й зараз. За моїми підрахунками
загальна кількість видів, що властива лісам Прилуччини — 380 видів:
цілнинним схилам та узліссям— 210 видів; на неораних могилах
росте 140 видів. Цих неораних могил обслідувано 12, а всього
знайдено 14 чи 15 неораних могил.

С. Іллічевський.

Передрук із видання:

Бюлетень Прилуцького окружного музею.

— 1929. — № 2. — С. 1–7.

2. Опушки и кустарниковые заросли (отчасти сюда же и рощи на крутых склонах суглинистых и лесовых). Всего 126 видов, из коих 18 являются и лесными, а 22 свойственны только этой формации (напр., *Melica ciliata*, *M. altissima*, *Potentilla recta*, *Vicia dumetorum*, *Lathyrus silvester*, *Orob. niger*, *Geranium divaricatum*, *Dictamnus albus*, *Peucedanum Chabraei*). Всего же сообществам лесного характера на суглинке, т. е. лесам и опушкам вместе свойственно в суглинистой полосе 183 вида, из коих 24—25 видов (около 13,5%) встречаются и в пойме. Растительность этой формации (т. е. опушек) часто имеет резкий степной характер, что, может быть, объясняется нередким переходом ее участков на склоны с выходами лесса. Из 126 опушечных видов 17 (т. е. 13,5%) общих с целинными черноземными травяными степями б. Полтавской губ., а с кустарниковой степью даже до 24 видов общих, т. е. до 18%. Много также сходства с растительностью сухих рощ на левобережных песках второй террасы, имеющих сходные условия освещения и влажности (47 общих видов, т. е. 37,3%).

В виду весьма интересного видового состава этой формации, позволю себе привести списки главнейших ее компонентов для двух участков близ Полтавы. Первый — роща ясени, *Fraxinus excelsior*, на крутом северо-восточном глинистом склоне к р. Ворскле. В травяном покрове этой рощи обильны:

Melica picta, *Brachypodium silvaticum*, *Carex Michellii*, *C. pilosa*, *Aristolochia Clematidis* (чаще в нижней части рощи), *Silene noctiflora*, *Astragalus glycyphyllus*, *Genista tinctoria*, *Orob. niger*, *Vicia pisiiformis*, *V. tetrasperma*, *V. sepium*, *Prunus Chamaecerasus*, *Dictamnus albus*,¹ *Hypericum hirsutum*, *Chaerophyllum temulum*, *Peucedanum alsaticum*, *Lithospermum purpureo-coeruleum*, *Scutellaria altissima*, *Pedicularis comosa*, *Melampyrum cristatum*, *Campanula persicifolia* etc. Выше, над рощей, у ее опушки еще *Trinia Henningii*, *Anthemis tinctoria* и в одном месте *Stipa Joannis*.

Другой лесок в расстоянии около 2 км от первого, на склоне холма под железной дорогой — более или менее обильны *Melica picta*, *M. ciliata*, *Carex Michellii*, *C. tomentosa*, *C. pilosa*, *Iris nudicaulis*, *Clematis recta*, *Silene noctiflora*, *Anemone silvestris* (в одном месте), *Potentilla recta*, *Vicia pisiiformis*, *Orob. albus* (в одном месте), *O. niger*, *Coronilla varia*, *Trifolium apestre*,

¹ *Dictamnus albus*, как и большинство перечисленных здесь растений, относится к представителям «первичной лесостепи» Пачоского, — области, не знавшей после третичной эпохи ни оледенения, ни покрытия морем, и потому богатой третичными реликтами. И действительно, по крайней мере это растение — явный остаток такой третичной эпохи. Его крупные, почти кожистые, богатые железками пахучие листья и крупные соцветия розовых цветов, густо покрытых во всех своих частях обильными железками трех типов, совершенно не вяжутся с нашей современной убогой «лужей» (подобно тому как кто-то из ботаников указывал это для *Rhus Cotinus*, но в еще большей степени). От ботаников, работавших в Туркестане, я слышал, что цветы этого растения даже при случайном соприкосновении с кожей (например, при ходьбе босыми ногами в зарослях его), причиняют очень трудно заживающие нарывы. У полтавского ясени я этого свойства не замечал — вероятно, ядовитость его не одинакова под разными широтами, или же железа его неодинаково легко попадается.

T. montanum, *Sedum maximum*, *Linum nervosum* (в одном месте), *Peucedanum Chabraei*, *P. alsaticum*, *Libanotis montana*, *Pedicularis comosa*, *Melampyrum cristatum*, *Veronica spicata* (на полянках — вместе с *Sedum maximum*, своим всегдашним спутником), *Asperula tinctoria*, *Aster acer* (всюду массово!), *Chrysanthemum corymbosum*, *Serratula coronata*, *Hypochaeris maculata*, вместе с рядом типичных лесных растений. В нижней части рощицы растет еще *Artemisia procera*.

3. Суходольные луга и холмы. Им свойственно 125 видов, из коих 56 общих с черноземными целинными степями Полтавины; если же сюда добавить еще специфические растения крутых лессовых обрывов, то 138 видов, из коих 64 вида (46,3%) общих с целинными степями. Для суходольного луга на суглинке специфичны, напр., *Astragalus Cicer*, *Vicia grandiflora* (лишь в одном месте), *Salvia pratensis*, *Serratula heterophylla*; для холмов, которые обычно связаны с лессовой и глинистой почвой — *Muscari racemosum*, *Polygala podolica*, *Cirsium serrulatum*, *Echinops sphaerocephalus* и т. д.; на лессовых обрывах — *Silene dichotoma*, *Alyssum calycinum* (этот вид и на холмах), *Erysimum canescens* и ряд черноземных растений, как *Agropyrum prostratum*, *Sisymbrium junceum*, *Asperula glauca*, *Campanula sibirica* и т. д.

Список суходольных лугов включает до 56 видов, из коих 58% общих со степью; список холмов — до 125 видов.

Болота на суглинке не настолько развиты, чтобы заслуживать специальных подсчетов; в качестве специфических для этой формации видов можно отметить *Glyceria plicata* и *Juncus glaucus* (овражные ручьи), *Epilobium hirsutum*, *E. parviflorum* и *Veronica Beccabunga*, а затем около 40 видов, общих с болотами поймы.

Остается еще сорная растительность. Полевых сорняков 75—76 видов (отметим *Silene dichotoma*, встречающуюся исключительно в посевах люцерны, иной раз в большом количестве). Отдельно стоят сорняки огородов (*Amarantus retroflexus*, *Datura Stramonium* и др., крайне редкие на полях), садовые сорняки (*Lolium perenne*, *Ranunculus repens*, *Chelidonium majus*, *Artemisia vulgaris*, *Lappa* и другие виды, совершенно несвойственные полям, но обычные под заборами и у домов). Сюда же два сорных кустарника *Sambucus nigra* и *Lycium barbarum*, обычные у дорог и в садах, оба — заносные (также и *Sambucus nigra*, которая никогда не встречается в естественных формациях нашего района). Кстати, это же следует сказать и об *Urtica urens*, растении, совершенно не выходящем за пределы города и явно иноземном. Не буду останавливаться на растительности дорог и выпасов, весьма богатой и обильной, отмечу только *Sclerochloa dura* и *Euclydium Syriacum*, массово разрастающихся в местах, где прогоняют или пасут коров, и повидимому, как-то связанных в своем распространении с этими животными, совершенно не встречаюсь там, где коров не бывает (отчасти тоже и *Cichorium Intybus*, связанный, однако, скорее с лошадьми).

Далее идет заливная долина реки. В ней мы имеем заливные леса под правым берегом и ольшаники под левым; последние весной затопляются главным образом снеговой водой, а не половодьем, и по растительности довольно резко отличаются от первых.

1. Заливні леса і їх опушки (вглубь заливного леса, при его ольшій густоті і теністості ідуть лишнь небагато види, і більшість рослин тут приурочено к опушкам) включають тільки около 57 видів, из них 27 — 28 (49%) общі с лесами і опушками на суглинке, а 6 видів, зустрічаєсь також на суглинке, приурочено там не к лесам, а к овратам. Специфічні для этой формации *Viola elatior*, *Thalictrum angustifolium*, *Ostericum palustre*, *Asperula Aparine*.

2. Для ольшаників мои списки дають около 57 видів, из них 17 (30%) общі с заливними лесами, с лесами на суглинке общіх всего 2 — 3 вида (і то не характерні для суглинкових лесів), і наконец, не более 14 видів зв'язують эту формацию с болотистим лесом на п'ясах второй терраси. Специфічні для ольшаників *Aspidium Thelypteris* і другие папоротники, *Carex Pseudocyperus*, *Cicuta virosa*, *Lysimachia thyrsoflora*, *Hottonia palustris* — все почти види, існуючі в этих районах свою южну границю.

Не буду останавливаться на богатой і різноманітній рослинності заливних лугов, так как ее состав слишком изменчив, чтобы охарактеризовать его вкратце; как я указывал в прежних работах, здесь можно резко различить две подзоны: притеррасную — солончакову, і приусловую — песчаную, несущую даже некоторые черноземно-степні рослини. Затем, вдоль самой реки тянутся берегові зарослі из видов *Salix* і *Populus*, а по береговим откосам — пионеры зарастания, почти исключительно однолетники, развивающиеся в конце лета. Чтобы не повторяться, я не буду также останавливаться на болотно-водной рослинності поймы — краткі сведения об этой группе мною уже были даны в предыдущих статьях, — і прямо перейду к п'ясам второй терраси левого берега.

На п'ясах самой богатой і цікавої формации являются леса:

1. Сухі рощі на п'ясе имеют до 150 видів, из них 16 видів специфіческих для этой формации і 38 видів чисто-песчаных, но встречающихся иногда і вне рощі. Затем, 43 вида (29%) общіх с черноземной целинной степью і еще 5 видів растут і на степи, но в виде особых рас. Далее, 18 — 19 видів (12—13%) общіх с лесами на суглинке, до 40 видів (26%) общіх с сухими опушками на склонах суглинковой зоны и, наконец, 51 вид (34%) общіх с суходольными лугами и холмами. Эти цифры достаточно ярко характеризуют лугово-степной характер этой замечательной формации, где лесные виды растут бок-о-бок со степными, — редких березово-дубово-осиновых рощ с густым травяным покровом. В числе растений этой формации интересно отметить зонтичное *Peucedanum arenarium*: оно содержит млечный сок, который на воздухе застывает в янтарно-желтую смолу.

2. Значительно меньшим распространением в окрестностях Полтавы пользуются сырые і мшистые леса на п'ясе. На участке самого леса мною записано 46 видів, из них только 6 — 7 видів общіх с лесами на сухих п'ясах, і 16 видів, специфіческих для этой формации (*Potentilla Tormetilla*, *Succisa pratensis*, *Antennaria dioica* etc.).

3. Затем идут открытые сухі п'ясы — сыпучие дюны і песчаные поля, покрытые лишайником і песчаной степью. Эти п'ясы дають нам образ-

чики экологических условий пустыни и полупустыни: на дюнах растительность состоит из единичных кустиков *Linaria odora*, реже — *Secale fragile* и других видов; песчаная же степь имеет более связный растительный покров, но и здесь дерновины многолетников (*Koeleria glauca*, *Alsine setacea*, *Thymus odoratissimus*) разделены промежутками, заросшими лишайником и эфемерами (особенно *Draba verna*), как это полагается в условиях полупустыни. В этой формации мы имеем всего 48 видов (большая сухость вызвала особенность флоры), из коих 12 видов (25%) специфических, 16 видов (33%) общих с суходолом на суглинке, и 9 видов общих с черноземной степью (но большую часть мало характерных для нее и играющих на ней второстепенную роль случайных растений). Кроме того, из этих 48 видов 12 имеют в пределах Полтавщины свою северную границу, и лишь один вид (*Scleranthus perennis*), и то попадающийся весьма редко, — южную. Это еще более подчеркивает южный, полупустынный характер этой формации.¹ *Alsine setacea* и *Secale fragile*, обильные в области, смежной с речной долиной, в глубине второй террасы, где сухость воздуха, очевидно, больше, исчезают, сменяясь *Mollugo Cerviana*; однако в искусственных выемках песка (глубиной в 0,5—1 м) на дне их вновь появляется *Alsine setacea*.

4. В глубине второй террасы рельеф становится волнистым, и в многочисленных понижениях развивается моховой покров, а иногда и болотца, окруженные на известной высоте кольцом *Gypsophila muralis*. Последнее растение обильно всоуду на суглинке и на приречных песках, на сухих же песках второй террасы, принадлежащих как бы к полупустынной зоне, встречается только в понижениях. На дне же таких понижений развивается совершенно особая растительность: для случая безводных мшистых низин записано 29 видов, из коих 9 видов специфических и 10 видов общих с поймой (кроме ольшаников). Кроме того, из этого числа 12—13 видов имеют в пределах Полтавщины свою южную границу, наоборот, южных видов нет ни одного, что достаточно ярко подчеркивает полную противоположность сухих и влажных песков второй террасы. Замечательно еще, что среди этих растений очень много карликовых видов: здесь растут *Heleocharis acicularis* и *Centunculus minimus*, похожие на мох и имеющие высоту 1—2 см, мелкие *Sagina procumbens*, *Carex Oederi*, *Radiola linoides* и другие виды; здесь попадаетея *Salix leida*, экземпляры которой начинают цвести уже при высоте в 10—15 см, здесь растут карликовые расы *Bidens tripartita* (var. *pumila* Roth.) и *Epilobium palustre* var., и даже *Gnaphalium luteo-album* достигает здесь только до $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{3}$ той высоты, которую он имеет по берегу реки, словом, здесь собраны самые миниатюрные растения района, что, может быть, связано с бедностью торфянистой почвы таких блюд.

5. При большой глубине понижения в нем может развиваться крупно-кочковое болото. Между кочками, в воде этого болота попадаются *Sparganium minimum* и *Ranunculus Flammula*; на кочках встречается сфагнум. Для такого

¹ Пользуясь случаем отметить любопытное свойство одного из обыкновеннейших растений этой зоны: желтый пигмент цветов *Helichrysum arenarium* весьма быстро экстрагируется холодной водой, окрашивая ее в желтый цвет.

болота записано 25 видів, із яких 14 видів (56%), ростущих також і в поймі; і до 8 видів специфічних (і деякі види общіе з ольшаниками). Из этого числа не менее 8 видов, находящихся у нас свою южную границу, и ни одного — северную.

6. Не буду останавливаться на сорных видах песчаной полосы и скажу еще о солончаках у подножия третьей черноземной террасы. В предыдущих статьях я выделял их в особую «зону», но так как они связаны рядом переходов с заболоченными песками, я считаю теперь правильнее относить их к песчаной зоне, и таким образом достигается почти полное совпадение (гипсометрических) зон или поясов Танфильева и моих — геоботанических, за единственным отступлением: все незаливаемые участки в речной долине и склоны над ней, безразлично, имеют ли они суглинистую, лессовую или песчаную почву, приходится относить в ботаническом отношении к зоне нагорного правобережного суглинка. Естественно также, что суглинок приходится по растительности отделять от правобережного чернозема, хотя «террасно» они обычно плохо разграничены.

Что же касается растительности чернозема, то она слишком плохо сохранилась, чтобы на ней подробно останавливаться; к тому же, первобытной растительности чернозема Полтавщины — растительности целинных степей я посвятил отдельные работы.

В заключение можно сделать следующие выводы:

1. Разные формации можно расположить в непрерывный ряд по изменению влажности с параллельным изменением растительности, причем на разных почвах с одной и той же влажностью будут появляться или одни и те же виды, или их «экологические расы» (по выражению проф. Б. А. Келлера). При этом во влажном конце такого ряда будут преобладать северные — лесные и болотные формы, а в ксерофитном конце — южные, степные или даже полупустынные, как это мы видим на примере песков. Многие растения при этом будут служить индикаторами одинаковой влажности разных почв (как выше указано, напр., *Gypsophila muralis*: сухой суглинок, приречные пески и легкие понижения на второй террасе; *Veronica spicata*: сухие холмы и опушки полустепного характера на суглинке и лёссе — и сухие рожи на песках, с полустепной растительностью; таких примеров можно подобрать целый ряд). Разные формации одного такого ряда нередко характеризуются близкими формами (видами одного ряда и т. д.). Так, на песчаной почве мы имеем (под чертой — виды болот) в окрестностях Полтавы (см. табл. на след. стр.).

Здесь в первом столбце резко преобладают южные, степные виды, в третьем же — виды, имеющие у нас свою южную границу. Суглинок чаще имеет промежуточную между первой и второй группой (столбцом) растительность, лессовые же склоны имеют преобладание первого типа.

2. Благодаря всему этому в одной и той же местности мы имеем типы растительности разных широтных зон, до некоторой степени даже с характерным для каждой широтной зоны растительным составом, ландшафтом, условиями микроклимата и почвы.

Так, в Полтаве, лежачей на самой границе степной и лесостепной полосы, мы имеем не только типичные леса и типичную степь (даже кустарниково-ую, образцы которой — заросли *Caragana frutescens* и *Cytisus austriacus* со

1) Формация	Сухие пески и роши на них	2) Приречные пески и заросли; легкие понижения второй террасы	3) Заболоченные пески и роши на них
<i>Carex</i>	<i>C. Schreberi</i> , <i>C. supina</i>	<i>C. Schreberi</i> / <i>C. vulpina</i> и др.	<i>C. leporina</i> , <i>C. Oederi</i> , <i>C. Buxbaumii</i> и др.
<i>Salix</i>	<i>S. acutifolia</i>	<i>S. acutifolia</i> , <i>S. triandra</i> , <i>S. cinerea</i>	<i>S. repens</i> , <i>S. livida</i> , <i>S. aurita</i>
<i>Ranunculus</i>	<i>R. Illyricus</i>	<i>R. acer</i>	<i>R. Flammula</i>
<i>Potentilla</i>	<i>P. arenaria</i> , <i>P. patula</i>	<i>P. anserina</i> , <i>P. reptans</i> , редко <i>P. arenaria</i>	<i>P. Tormentilla</i> / <i>P. palustris</i>
<i>Viola</i>	<i>V. arenaria</i> , <i>V. hirta</i>	<i>V. elatior</i>	<i>V. canina</i>
<i>Veronica</i>	<i>V. spicata</i> и др. виды	<i>V. longifolia</i>	<i>V. officinalis</i> / <i>V. scutellata</i>
<i>Galium</i>	<i>G. verum</i>	<i>G. verum</i> / <i>G. palustre</i>	<i>G. uliginosum</i> / <i>G. trifidum</i>
<i>Gnaphalium</i>	<i>G. arenarium</i>	<i>G. luteo-album</i> , <i>G. uliginosum</i>	те же два, и <i>G. dioicum</i>

вкрапленными *Adonis wolgensis* и *A. vernalis* я нашел в 1927 г. на черноземе у станции Божков в 20 км к востоку от Полтавы), но и лишайниковую полупустыню с редкими дерновинами многолетников, и пустыню с одиночными кустиками среди сыпучих дюн, и северного типа кочковатое болото со сфагном, *Comarum palustre* и *Galium trifidum*, и отвечающие тундре ковры мха с карликовыми ивами и травянистыми растениями, еле поднимающимися над моховым покровом. Конечно, чем более чужда данная формация нашей местности, тем сильнее она искажена вторжением чуждых ей элементов, и обеднена в отношении своих типичных представителей, но все же и крайние типы сохраняют даже аспект и, без сомнения, и известное почвенное сходство со своими прообразами (так же как сходство экологическое и микроклиматическое).

3. С другой стороны, сравнивая литературные данные с нашими местными условиями, мы видим, как растения меняют типичное для них местобитание под разными широтами, переходя из одной формации в другую. Общеизвестен факт, что растения на северной границе переходят на южные склоны и на почвы южного типа (пески, известняки), но также и обратно — северные растения на юге ищут тени и влажности. Так, *Veronica chamaedrys* на севере считается луговым растением, у нас же никогда не выходит из-под тени деревьев. Ряд растений, свойственных в Архангельской губ. и даже в центральной части СССР лугам и луговым болотам, у нас укрываются в густой тени ольшаников или, по крайней мере, в лесах. Об этом я докладывал на II Всесоюзном ботаническом съезде в Москве. Одним словом, в природе мы

видим то же самое, что и у садоводов, которые воспитывают пальмы в оранжереях даже на севере: каждое растение подбирает для себя наиболее подходящие условия микроклимата, меняя свои экологические требования по мере изменения климата и широты.

Отсюда же следует:

4. Что приспособляемость растения к разным климатам, его выносливость значительно меньше, чем обычно полагают, так как недостаток приспособляемости обычно компенсируется за счет перемены условий обитания (*statio*), и

5. Что границы ареала растения не могут иметь абсолютного значения, так как за пределами своего ареала растение может еще иногда встретить какую-либо неключительную формацию, микроклимат которой, почва и другие условия приближаются к нормальным для данного вида, а поскольку условия микроклимата и почвы могут меняться в очень широких пределах, мы и видим грабовые леса по Мнусу, далеко за пределами сплошного распространения граба к востоку, или ряд южных растений на Галичской горе Орловской губ. Вероятно, этим же объясняется нахождение такого типичного южного степняка, как *Carex supina*, в арктических странах и другие факты. С этой точки зрения, например, степное растение будет иметь три границы:

а) граница его «зонального» распространения на черноземе (сплошного ареал), б) граница его «азонального» распространения по пескам, и в) граница его «синтразонального» распространения на известняках, на крутых южных склонах и т. д. (крайний предел островных обитаний).

Очевидно, эти три границы и соответственные ареалы не равноценны.

Южные границы лесного растения: 1) растение широко распространено, условия для него очень благоприятны, так что оно растет в самых разнообразных условиях, даже на лугах (*Veronica Chamaedrys* на севере); 2) растение не выходит из притенения; будучи весьма обычным, все же придерживается строго определенных условий освещения или влажности и т. д. (*Veronica Chamaedrys* у нас); 3) растение растет в узко-определенных условиях, в густой тени (как в Полтаве *Lysimachia thyrsiflora* или *Paris quadrifolia*) или на болоте известного типа (у нас *Comarum palustre* и *Ranunculus Flammula*) и является в данной местности крайне редким.

Первое дает границу господства данного растения, а одновременно и типичной для него формации (у нас более или менее в таком положении, например, *Galium verum*, из деревьев — дуб); второе — границу благоприятных для него условий — растение обыкновенно или часто; и третье — границу района, где растение вообще может расти, хотя и в неблагоприятных условиях, и встречается лишь редко или случайно.

Полтава, март 1928 г.

S. ILLITCHEVSKY.

Plant associations of the vicinity of Poltava and their analyse.

The author states the relations between several plant associations by means of counting the number of plant species common to each pair of these associations. Thus, for instance, the dry forest edges and shrubberies on hills have 13.5% of species common to the virgin stepp, and 37.3% common with the dry forest on the sand soil: the dry meadows have 58% of steppic plants; the dry forest on the sandy soil contain 29% of steppic plants, 12—13% plants of forest, 26% those of shrubberies, and 34%—of the dry meadows and hills. The arid sands and dawns have 25% of specific plants, 19% of steppic ones and 33% of the dry meadow plants. Moreover, 25% of their flora have their northern limit in the ancient government of Poltava, and only a single—the southern one. On the contrary, the lower places between the dawns have about 40—45% of plants with their southern limit in this region; these plants are commonly dwarfish. The author's conclusions are as follows:

Some various plant associations can be set in a continuous series by their humidity and the percentage of the northern and southern species. Several members of such a series often contain some various species of the same plant genus, so that we may see a certain parallelism in the composition of the vegetation. Further, the vegetation types of several latitude zones can be found in the same locality, each type with its characteristic landscape, aspect, microclimate and soil,—partly at least; thus at Poltava we have not only the (zonal) stepp and forest type of vegetation, but also the lichenous semi-desert and dawning places, as much as the mossy plain and marsh of the northern type.

The plants change their habitual ecologic conditions in several climates and latitudes, so that the changes of the microclimate, among which a plant is growing, compensate the lack of adaptation to stranger conditions of life; therefore the real adaptation of a plant must be less than it is commonly appreciated. The limits of a plant areal cannot have therefore an absolute value, for at an exclusive case the plant can find a station fit for its growth afar from its main areal, because the microclimate and soil conditions can vary very widely. Each areal must have: 1) the limit of the continuous (zonal) spreading of the plant, where the plant has the most favourable conditions for itself, and therefore is very common or dominant everywhere, 2) the limit of points where the conditions become less favourable and therefore the plant becomes capricious as to the ecological conditions of its growth, being still a frequent one, and 3) the limit of the points where the plant can still find conditions fit for its growth, although the unfavourable ones,—on this limit the plant becomes therefore seldom and sporadic.

Poltava, March 1928.

Передрук із видання:

Журнал Русского Ботанического Общества.

— 1929. — Т. XIV, № 1. — С. 69–77.

Сергій Іллічевський

ЦІЛИННІ СТЕПИ ПОЛТАВЩИНИ ТА ЇХ ОХОРОНА.

До війни на Полтавщині були величезні простори цілинних степів. Такі цілини, як Струківка, Карлівські степи, цілина Гамовецького, вимірялись багатьма тисячами десятин споконвічного степу. Після війни значна частина степу була розорана, але ще 1923 року, коли я вперше обслідував цілину Гамовецького, вона мала площу в 800 десятин; рештки Струківської та Карлівської цілин були понад 200 десятин кожна. Але за останні роки степи стали катастрофічно розорювати. Почасти на це вплинуло поліпшення господарства (тракторизація тощо), а почасти — політика Полтавського ОЗВ, що дивився на цілинні степи, як на джерела шкідників, і, виходячи з цього, пускав їх в оборот. Отже, зараз ми маємо на Полтавщині такі цілини (йдучи з півдня на північ)¹⁾:

1. Цілина біля с. В. Бучки (цілинні схили над р. Ореллю). Площа невідома; серед рослинності, за даними М. Ніколаєва, варто відзначити *Ephedra vulgaris* Rich. та ще деякі південні елементи. Проте, це все ж не рівна цілина, а досить крутий схил, що тільки краєм виходить на плято.

2. Струківська цілина, біля х. Огиївки (10 кілометрів на півд. захід від ст. Сахновщини). 60 десятин ковилового степу (*Stipa Lessingiana*, *S. capillata*, з перевагою останньої) в користуванні селян (випас і повільне заорювання).

3. Цілина Гамовецького, біля роз'їзду Вільний. Дуже гарна цілина, вкрита силою бабаковин (горбиків бабаків, які ще на початку ХХ століття водились на Полтавських степах). На превеликий жаль, два роки тому цю цілину було відведено населенню, і нині в її горішній частині, на плято, збудовано хутори; крім того, значна частина її заорана.

¹⁾ Див. мої статті: „Цілинні степи південної Полтавщини“ („Труди С.-Г. Ботаніки“, т. I, в. 3, 1927) та „Обслідування цілинних степів Полтавщини в 1927 р.“ („Вісник Охорони Природи“, т. II — друкується).

4. Цілина Фляге, недалеко від першої. Теж бажановинна цілина, на плято і на схилах до ставка; площа — тільки 5 десятин, але рослинність дуже густа (сила *Salvia nutans*; також *Bulbocodium*, *Astragalus dolichophyllus*, *A. asper*, *Aster Bessarabicus* тощо. До цього часу ця цілина належала Червоноградській Досвідній Станції, що використовувала її, як сінокіс, але поза цим берегла її як цілину, і охороняла її рослинність. На превеликий жаль, нині цю цілину від Досвід. Станції відібрано й передано до Радгосптресту, і остання з типових бабаковинних цілин Полтавщини поставлена, т. ч., під загрозу. Поруч з цією цілиною (межує з нею) лежить велика „цілина Біляєва“, на якій бабаковини теж збереглися, але рослинність знищена (інтенсивний випас).

5. Цілина Ланківської (Чубарівської) Цукроварні, до 70 дес. понад ставками (випас). Не-що-давно площа була далеко більша, але два роки тому був поораний шматок воронцевого степу.

6. Халтуринська Цукроварня, здається, ще має по балках цілину чималої площі, але головну частину цілинного степу (2000 десятин) вона розорала два роки тому.

7. „Академічна цілина“ біля хутора Лип'янки (154 десятини).—т. зв. „Заповідник ВУАН“. З початку під заповідник було виділено 200 дес., але, через відсутність догляду з боку ВУАН, частину розорано, а решта сильно випасується. Всех таки на цій цілині ростуть *Stipa Lessingiana*, *S. joannis*, *S. capillata*, *Linum nervosum*, *Pedicularis comosa*, *Clematis integrifolia* та інші характерні степові рослини.

8. Цілина біля хутора Розумівки, Карлівського району, належить селянам, сильно випасується. Це, здається, єдина цілина на Полтавщині, де ще збереглися невеличкі островці (в декілька десятків квадр. метрів) воронцю, *Paeonia tenuifolia*.

Обминаю цілину в х. Кошманівці, бо я її не бачив і відомостей про неї майже нема.

9. Треба ще сказати про цілиніні шматки біля х. Скаланівки, Зачепилівського району. Тут ми маємо: невеличкий шматочок дуже цікавого піщого степу (належить селянам), де на рівному відкритому місці на піску ростуть *Stipa capillata*. *S. joannis* та низка інших піщових та степових рослин. Крім того, біля х. Скаланівки є величезні площі типових солончаків (у кожному разі, багато сотен десятин!) з *Obionepe-dunculata*, *Salicornia*, *Suaeda*, *Statice*, *Lepidium latifolium*, в кущах іще *Adenophora* та *Leuzea salina*. Над долиною кручі, на яких ростуть *Stipa capillata*, *Teucrium Polium*, *Thymus dimorphus* Klok. et Schost. та *Astragalus subulatus*.

10. Залишається сказати ще про барвистий чагарниковий степ по „Українській Лінії“, біля м. Червонограда, з його дуже багатою своєрідною й різнобарвною флорою (*Dianthus leptopetalus*, *Adonis wolgensis* *Linum nervosum*, *Melampyrum argyrocomum*, *Valeriana tuberosa*, *Statice tatarica* *S. latifolia*, *Astragalus pubiflorus*, *A. austriacus*).

Але, на щастя, нині шматок її віддано Червоноградській Досвідній Станції, і це єдине відрядне явище в справі охорони степів на Полтавщині.

Я хотів би тепер підкреслити деякі моменти, важливі з погляду охорони природи:

1) На Полтавщині ще зовсім недавно були величезні простори цілинних степів, дуже цікаві, як зразки первісної рослинності на північній межі степової смуги, на високогумусній (до 10-12%!) чорноземі.

2) За останні роки дорожочинні забутки, на-жаль, нищаться завдяки низці факторів. Комісія Охорони Природи при НКО не може з цим боротися, оскільки степи є в розпорядженні органів НКЗ, а не НКО, і

оскільки і матеріальні кошти в неї не завжди достатні для охорони цілин. Всеукраїнська Академія Наук, маючи і авторитет, і силу, щоб захистити хоч деякі степи, на жаль, мало цікавиться цією справою.

3) Для того, щоб зберегти ті клаптики наукових цінностей, які чекають остаточного знищення на віки, треба збільшити кошти, а особливо права Комісії Охорони Природи, провівши хоч би і в законодавчому порядку заборону заорювати цілину й навіть передавати її від одного власника другому, без згоди Комісії Охорони Природи. Треба також ввести певні норми для її використання (напр., заміна випасу сінокосом або хоч обов'язкове обмеження випасу¹⁾). Коли це важко здійснити щодо тих цілин, які передані селянству, то це цілком можливо на цілинах різних установ (Цукроварні, Радгосптрести то-що), а на прикладі Халтуринської цукроварні, що заорала 2000 десятин цілинного степу, ми бачимо, що тут є над чим замислитися, бо інакше, коли ми не візьмемо прикладу з Америки (де існує не одна Асканія-Нова, як у нас, а є цілі десятки таких же величезних заповідників), або в Германії, де штрафують за зірвану рідку рослину (і де теж є десятки заповідників), то ми через два три роки розгубимо останні клаптики тієї первісної фльори і фавни, що колись панувала на всій Полтавщині, як і на Українній взагалі. Я підкреслюю, що зараз справа стоїть значно гірше, ніж 5 років тому, коли ще були великі шматки степів, до того ще й не передані селянству; навіть, ніж два роки тому, бо з того часу заорано низку цілинних участків (надзвичайно цікаві, щодо рослинності, цілинні схили в Червонограді, величезна цілина Халтуринської цукроварні, воронцовий степ в Ланній, дуже значна частина цілини Гамовецького, частина Української лінії, один із шматків Струківського степу), а те, що не заорано, якраз за ці роки остаточно розподілено²⁾ й значить теж має всі шанси загинути.

Я підкреслюю, що без енергійних заходів, через два роки, за такого темпу нищення, про наші цілинні степи залишаться тільки спогади, за що майбутні покоління нас, звичайно, не подякують.

4) Як засіб для охорони степів, можна ще рекомендувати передачу їх місцевим науковим установам (Краєві Музеї, С. Г. Досвідні Станції), Виш'ам або Спілді Мисливців).

23 - IV. 1928 р.

¹⁾ Я маю відомості, що Полтавська Спілка Мисливців охоче взяла-б на себе охорону цілинних степів,—а вона ж має змогу реально організувати цю охорону.

ТИРСА *STIPA CAPILLATA* L. У ЧЕРНІГОВІ, В ЗВ'ЯЗКУ З ПИТАННЯМ ПРО НАЛЕЖНІСТЬ ЧЕРНІГОВА ДО ЛІСОВОЇ ЗОНИ

За працею Б. Лавренка — „Рослинність України“¹⁾, м. Чернігів належить до зони Полісся — лежить у глибині Полісся. Згідно з цим і північна межа тирси (*Stipa capillata* L.), що досить точно збігається з південною межею Полісся, повинна мати досить далеко од м. Чернігова. На мапі, що вміщена в названій праці, на стор. 18 збітка, ця межа доходить приблизно до Ніжина, отже, на 80 км не доходить до Чернігова. Між тим, експерсуючи в околицях Чернігова восени 1929 року, я натрапив на малі зарості тирси. Тирса (*Stipa capillata* L.) росте на дуже крутих південних схилах долини р. Десни проти кол. Троїцького монастиря; схили ці почасти піскові, почасти з лесовим чи лесуватим ґрунтом. Тирса рясно оводчує; посідає вона чималу площу по всій довжині чисто-південного схила, на якому по краях росте декілька кущів. Як тільки чисто-південна орієнтація схила змінюється на південно-західну чи південно-східну, на початку і в кінці цих круч — тирса зразу зникає; зникає вона там, де крутий південний схил стає пологий. Такий виразний зв'язок тирси з точно визначеними умовами життя її (лише на дуже крутих чисто-південних схилах, переважно в більш захищеній нижній їхній частині, де вона утворює густі зарості) — видимо свідчує на те, що вона досягає тут останнього крайнього пункту свого розселення напрямі на північ, і що підсоння Чернігова дуже несприятливе для цієї рослини. Можливо навіть — коли припустити існування більш сухої й теплої доби в перші часи льодовика, — що площа, зайнята тирсою, це лише рештки ранішого, більшого її поширення під Черніговом, що ця рослина тут вимирає. Треба ще додати, що на тих же місцях біля Троїцького монастиря під Черніговом росте й низка інших степових рослин, яких несподіваних в умовах „Полісся“: *Agropyrum glaucum* R. et Sch., *Prunus chamaecerasus* Jacq., не кажучи вже про *Allium paniculatum* L. або *Veronica spicata* L.

Крім того, в околицях Чернігова — на пісках у т. зв. Яловщині — рясно росте шповий *Thymus marschallianus* Willd var *citriodora* Illitchevskii — варіант, про його я описав року 1924-го²⁾ і що його без достатніх підстав монографи цього року, М. Клоков та Н. Шостенко переіменували на *Thymus Czernysjevi* Klok. (Schost. Автори цієї монографії вважають цю форму за виключно властиву українському Лісостепу, — отже в Поліссі цій формі рости наче б не личило. А коли всі ці рослини ростуть під Черніговом, то можна гадати, що північну межу Лісостепу треба перенести на північ до Чернігова. Доречі, тут таки на пісках у Яловщині трапляється така південна, порівнюючи, форма, як *Ranunculus Illyricus*, що теж не виходить межі Лісостепу. Та й гаїв природних в околицях Чернігова зовсім немає. Користуюсь нагодою вказати ще одну дуже цікаву рослину для Чернігова: там же — в садібі Троїцького монастиря — трапляється така досить рідка рослина, як *Lunaria rediviva* L.

Чернігів,
2. X. 1929

С. Іллічевський

Передрук із видання:
Вісник природознавства.
— 1931. — № 1–2. — С. 65.

С. Іллічевський

Матеріали до флори околиць м. Чернігова

Чернігівщина досі залишається одною з найменш досліджених ботаничною стороною місцевостей України, а тому я гадаю, що й моє неповне вивчення її флори протягом двох років матиме певне значення. До того ж це короткочасне вивчення дало почасти несподівані наслідки. Так, за картою геоботаничних районів України, виданою С.-Г. Н. К. У., Чернігів має належати до лісової зони — до полісся. Тим часом, досліджуючи флору його околиць, я на прикрих південних схилах над долиною Десни, в околицях кол. Троїцького монастиря та могили М. Коцюбинського, знайшов цілі зарості тирси, *Stipa capillata* L., рослини, що її північна межа майже збігається з північною межею лісостепу, і, за даними Є. Лавренка, повинна була проходити через м. Ніжен, тобто 80 км далі на південь. Основні рослини на цих схилах такі (23 липня 1930 р.):

Stipa capillata L. (cop.)¹,
Phleum Boehmeri Wib. (сухий, sp.),
Allium paniculatum L. (cop.),
Helichrysum arenarium D. C. (sp.),
Centaurea maculosa Lam. (gr. до cop.),

Раніше на цьому схилі цвіла ще *Jurinaea cyanoides* Rchb. А ранньою весною, 17 квітня, 1930 р. на цьому схилі записано:

Carex humilis Leysser. (sp. — cop.),
Gagea pusilla Schult.? (sp.),
Draba verna L. (cop.),
 Подекуди ще *Euphorbia Cyparissias* L. (sp.).

Двома кілометрами далі на схід, на південних схилах Малеевого рову, проти залізниці я знайшов цілу колонію *Ranunculus Illiricus* L.; він же рясно росте і в соснових насадженнях Яловщини. Там же в Яловщині рясно росте й така характерна для лісостепу раса, як *Thymus marschallianus* Willd. var. *citriodora* Illitsch. (С. Іллічевський, „Новые формы *Thymus* и *Salix*“, Ботанич. материалы гербар. Главн. ботан. сада, № 8—9, 1924), до того в дуже типовій формі. Усе це примушує мене вважати, що в Чернігові ми маємо не полісся, а північну межу лісостепу.

Як уже зазначено, найбагатші рештки степової рослинності збереглися в околицях кол. Троїцького монастиря, на прикрих південних (лесових чи сусіпшаних?) схилах над долиною Десни, і почасти на таких самих схилах поблизу Малеевого рову. Крім вищеперелічених, в цих місцях можна зустріти ще деякі степові види (*Agropyrum glaucum* P. B., *Stachys recta* L. тощо). Цікаво, що в цих же місцях можна по ярах знайти й представників лісової флори (*Chaerophyllum aromaticum* L., *Galium*.

¹ Означення за загальноовживаною системою Друде: soc. (sociales) — рослина росте суцільно, cop. (copiosae) — рослина росте рясно, sp. (sparsae) — розкидано, sol. (solitariae) — одиночно, gr. (gregariae) — росте групами або острівцями.

vernum L., *Asperula odorata* L., *Corylus Avellana* L.), тим часом у чернігівських „гаях“ — Яловщині та Подусовці цих і інших лісових рослин нема. Пояснюється це, видима річ, тим, що ці „гаї“, видимо, насаджені й до того ще порівнюючи недавно, отже в ближчих околицях Чернігова ми зовсім не маємо справжнього природного лісу, як і ряду властивих йому рослин (*Corydalis* тощо)¹. Проте, можна ще знайти деякі лісові рослини і в самому місті, збудованому, очевидно, на місці колишнього лісу. Так, у сквері, в самому центрі міста, коло міліції, я знайшов *Astragalus glycyphyllos* L.; в сквері біля ІНО — *Geum strictum* Ait. та *Valeriana officinalis* L. і навіть на одній із центральних вулиць під стіною будинку росла папороть *Asplenium Filix femina* Sw. З бур'янів варто відзначити надзвичайно велику кількість по міських вулицях та садках *Geranium pusillum* L.; дуже часто також трапляються на вулицях *Elsholtzia cristata* Willd. та американські *Oxalis stricta* L. і *Chrysanthemum suaveolens* A. Sch. Нарешті, вражає надзвичайна бідність та одноманітність флори. Це відбилося і в списку рослин: протягом 2 років дослідження мені вдалося занотувати тільки 468 видів рослин — стільки ж, скільки я записав протягом 9 днів у серпні місяці 1927 р. в околицях Опішні на Полтавщині (434 видів), де, до речі, протягом першого екскурсійного дня я занотував 246 видів. Ця бідність чернігівської флори пояснюється почасти одноманітними екологічними умовами й тим, що під Черніговом немає цілого ряду рослинних формацій, як справжній ліс, солончаки, торфові болота, — почасти ж ще й тим, що в околицях Чернігова розвинені переважно формації південного характеру (південні схили та горби, сухі піски тощо) („югоносные“, за термінологією альохінської школи), але ясно, що ці формації на півночі України в Чернігові повинні мати дуже збіднілий флористичний склад, — а північніших формацій тут бракує (ліс, типові болота). Та й ґрунт в околицях Чернігова дуже одноманітний: пісок, або супісок і на плато, і на схилах, і в долині річки. Нарешті, Чернігів лежить у межах колишнього льодовика, що повинно було найбільше відбитись на його флорі, збіднивши її.

Список диких рослин околиць Чернігова

Скорочення:

М. Р. — Малеев рів (супісок чи лес).

Под. — ліс біля Подусовки (на піску).

Тр. — околиці кол. Троїцького монастиря (супісок чи лес).

Ял. — Яловщина (насадження на піску, піщані яри та поля).

I. Cryptogamae vasculares

Cystopteris fragilis Bernh. — по північних схилах ярів: М. Р., Ял.

Aspidium Thelypteris Sw. — вирубаний вільшаник у долині Десни, рясно.

A. Filix mas. Sw. — північні схили ярів: Тр., М. Р., Под.

A. spinulosum Sw. — Под., північні схили яру.

Athyrium Filix femina Sw. — Под., північний схил яру.

Pteris aquilina L. — в ярах: Тр., Под.; в садибах Застриження.

Equisetum arvense L. — поля біля Под.; пляж за Десною; Тр.

var. *nemorosum* A. Br. — Под., північний схил яру.

E. limosum L. — у піймі р. Десни.

¹ Характерний для цих лісів, принаймні для Подусовки, наземний обрісник *Cladonia mitis* Sand. (визначив монограф цього роду, Н. Sandstede, за що я йому глибоко вдячний).

- E. pratense* Ehrh. — Под.; схил яру.
 10. *E. hyemale* L. — північні схили ярка біля цегельні, разом із *Helianthemum vulgare*.
Lycopodium clavatum L. — с. Янівка Черніг. р-ну (М. П. Сорокіна — І).

II. Gymnospermae

- Pinus silvestris* L. — видимо, лише в штучних насадженнях (Под., Ял., Святе).

III. Angiospermae

- Potamogeton perfoliatus* L. — у Десни, часто.
P. pectinatus L. — в Десні.
Alisma Plantago L. — Под., в струмку; пійма р. Десни.
Sagittaria sagittifolia L. — пійма р. Десни.
Butomus umbellatus L. — пійма Десни, перші квітки 21. VI 1930.
Elodea canadensis Casp. — в сагах долини Десни, масово.
Stratiotes aloides L. — в сагах долини Десни.
Panicum glabrum L. — Десна, пляж; Ял., в соснах (з пуп'янками 14. IX 1929 — нове покоління, стрілки до 10—12 см).
 20. *P. Crus galli* L. — скрізь як бур'ян.
Setaria viridis P. B. — Ял., на пісках; при дорогах, рідко (наприклад, на „Валу“).
S. verticillata P. B. — зрідка як бур'ян: біля ІНО; на „Валу“.
S. glauca P. B. — як бур'ян, також у піймі р. Десни.
Anthoxanthum odoratum L. — Под.; також масово вздовж залізниці на Овруч.
Hierochloa odorata Willd. — Под.; вздовж залізниці на Овруч.
Stipa capillata L. — на могилах та прикритих південних схилах над долиною Десни, масово (утворює цілі зарості).
Phalaris arundinacea L. — пійма Десни, часто (цв. 4. VII 1931).
Heleochloa schoenoides Host. — берег Десни.
Phleum pratense L. — в садках; Тр., в низині.
 30. *Ph. Boeheimeri* Wib. — Тр., М. Р.; на горбах біля Тр.
Alopecurus pratensis L. — в яру під бупром; Тр., схили; луки по Десні.
A. geniculatus L. — Ял., в яру вздовж струмка.
Agrostis alba L. — пійма р. Десни.
A. canina L. — пійма Десни.
Calamagrostis epigeios Roth. — Тр.; схил біля М. Р.; пійма Десни (зацв. 22. VI 1930).
Apera Spica venti L. — на полях біля Под.
Beckmannia eruciformis Host. — пійма р. Десни (зацв. 22. VI 1930).
Koeleria glauca D. C. — на пісках: Под., Ял.
K. Delavignei Czern. — Десна, залівні луки, рясно.
 40. *Dactylis glomerata* L. — скрізь як бур'ян.
Poa pratensis L. — скрізь на луках тощо, також по Десні.
P. trivialis L. — як бур'ян біля домів.
P. annua L. — скрізь як бур'ян.
P. bulbosa L. f. *vivipara* Koch. — рясно на пісках; Ял.; Тр., південні схили.
P. nemoralis L. — М. Р.
P. compressa L. — Ял., південний схил яру.
Briza media L. — Тр., в кушах.
Glyceria spectabilis M. et K. — пійма Десни, масово.

- Atropis distans* L. — на вулицях міста, по р. Стрижню.
50. *Festuca rubra* L. v. *arenaria* — на могилах (горбах) перед Тр.
F. elatior L. — на луках та по дворах (зацв. 15. VI 1930).
F. gigantea Vill. — Тр., в лісовім яру; в ямці серед соснових та без-
резових насаджень.
Bromus inermis Leyss. — Тр.; М. Р.; луки по Десні (зацв. 21. VI 1930).
B. tectorum L. — як бур'ян, часто (Тр. тощо).
B. mollis L. — як бур'ян, часто.
Lolium perenne L. — подекуди на вулицях та по дворах (зацв. 15. VI 1930).
Agropyrum glaucum R. et Sch. v. *trichophorum* Lk. — Тр., могили та пів-
денні схили горбів; південний схил біля М. Р. (цв. 4. VII 1931).
A. repens L. (пирій звичайний) — як бур'ян, часто; також у піймі.
Cyperus fuscus L. — пляж за Десною.
60. *Scirpus lacustris* L. — саги в долині Десни.
S. Michellianus L. — пляж, берег Десни.
Heleocharis palustris R. Br. — в долині Десни на вологих місцях.
H. acicularis R. Br. — пляж, в кущах, рідко.
Carex vulpina L. — пійма Десни.
C. contigua Horre — Біля Тр.; зрідка навіть на вулицях.
C. Schreberi Schrk. — Тр., схили; Под., сосновий ліс; пляж.
C. leporina L. — Ял., в яру.
C. caespitosa L. — пійма р. Десни (зацв. 27. IV 1930).
C. acuta L. — заливні луки по Десні (Телячий острів).
70. *C. vulgaris* Fr. — Ял., в яру.
C. humilis Leyss. — Тр., південні схили (цв. 17. IV 1930).
C. caryophyllacea Latour. — Тр., на сухих луках та в соснових на-
садженнях; М. Р. — південні схили (зацв. 25. IV 1930).
C. pallescens L. — Под., північний схил яру.
C. hirta L. — Ял., в яру; над Десною за Тр.; береги р. Білоуса; двір ІНО.
Acorus Calamus L. — пійма р. Десни.
Lemna polyrrhiza L. — пійма Десни.
L. minor L. — р. Стрижень.
Juncus bufonius L. — пляж; берега р. Стрижня.
J. Gerardi Loisel. — пійма р. Десни.
80. *J. effusus* L. — Под., струмок у балці.
J. conglomeratus L. — Под., в ярку.
J. atratus Krock. — луки за Десною.
Luzula palescens Bess. — по ярах: М. Р., Ял.
— *Gagea pratensis* Schult.? — М. Р., південний схил; Тр.
G. erubescens Ker-Gawl. — Тр., схили (зацв. 12. IV 1929 півден-
ний схил).
G. minima Ker-Gawl. — Тр.; міський садок.
Allium acutangulum Schrad. — на заливних луках по Десні, масово;
(зацв. 1. VII 1931; перші стиглі плоди 3. VIII 1931).
A. paniculatum L. — Тр., південні схили та горби.
Asparagus officinalis L. — Тр., південні схили; також по Десні.
— *Galanthus nivalis* L. — за деякими відомостями росте в околицях
Чернігова; також у с. Количовці.
Iris Pseudacorus L. — болота по Десні.
90. *I. sibirica* L. — луки по Десні.
Orchis coriophora L. — Тр.; в кущах; схили перед М. Р. (зацв. 9. VI 1931).
Populus alba L. — кущики по берегах р. Десни.
P. tremula L. var. *villosa* Lang. — в ярах біля Тр.
P. nigra L. — в чагарниках по Десні, часто.
Salix fragilis L. — кручі за Тр. (цв. 27. IV 1930); по Десні.

- Sagina procumbens* L. — в ярах (Ял., Под.); внизу під Тр.
Cerastium arvense Lk. — біля Под.; схили під Тр., внизу.
C. triviale Lk. — як бур'ян в околицях Тр. (зацв. 10.V 1931).
C. semidecandrum L. — Под.; Тр., південні схили (зацв. 9.V 1931).
Stellaria graminea L. — скрізь на горбах тощо.
150. *S. glauca* With. — зрубаний вільшатник у піймі Десни, саме листя.
S. media L. — скрізь як бур'ян на вулицях та садках.
Malachium aquaticum Scop. — по берегах Стрижня; Под., в ярах; зрідка на вулицях.
Saponaria officinalis L. — на березі р. Білоуса; Под., в ярку; в яру біля Тр.
Dianthus deltoides L. — в заростях перед Тр. (зацв. 19. VI 1929).
D. Seguieri Vill. — Тр., на схилах та горбах; М. Р.
D. Borbasii Vandas. — Ял., на пісках (зацв. 26. VI 1929 та 4. VI 1931).
Gypsophila muralis L. — Ял., на пісках.
Lychnis alba Mill. — часто як бур'ян по садках тощо.
L. Flos cuculi L. — на зливних луках по Десні (зацв. 1.VI 1930).
160. *L. Viscaria* L. — Тр. в кущах (зацв. 3. VI 1931).
Silene parviflora Pers. — на пісках: Ял., Под.
S. tatarica Pers. — пляж по Десні.
S. nutans L. — в насадженнях біля Тр.
S. chlorantha Ehrh. — Под., край лісу.
S. inflata Sm. — подекуди по дворах у місті.
Nuphar luteum Sm. — в сагах Десни.
Nymphaea candida Presl. — в сагах долини Десни.
Caltha palustris L. — в піймі Десни.
Delphinium Consolida L. — як бур'ян на полях (Тр. тощо).
170. *Anemone silvestris* L. — північні схили горбів перед Тр.
Clematis recta L. — в заростях біля Тр. (зацв. 19. VI); Под., в яру.
Myosurus minimus L. — на схилах Тр., М. Р., рясно в 1930 р.
Ranunculus Ficaria L. — міський садок; на схилах під Тр.
R. Flammula L. — Ял., в яру; Под., в балці серед моху вздовж струмка.
R. Illyricus L. — в соснах на піску; М. Р., південні схили.
R. auricomus L. — в насадженнях біля Тр. та в долині Десни під Тр.
R. acer L. — часто на вологих луках тощо (наприклад, по Десні).
R. polyanthemus L. — схили за Тр., М. Р. (зацв. 16.V 1930); луки по Десні, рідко.
R. repens L. — в рівчаках по вулицях; в долині р. Десни; Ял., в яру.
180. *R. Scordus* L. — зливні луки по Десні.
R. sceleratus L. — берег Стрижня (цв. 9.X 1930); пляж, дуже рідко.
Thalictrum minus L. — схили горбів (Тр., М. Р.), часто.
Th. angustifolium Jacq. — зливні луки по Десні (зацв. 22.VI 1930).
Th. flavum L. (саме листя) — зрубаний вільшатник в долині Десни.
Berberis vulgaris L. — в заростях біля Тр.
Chelidonium majus L. — як бур'ян в садках, на вулицях тощо (зацв. 12.V 1931).
Lepidium ruderalis L. — як бур'ян на вулицях.
Sisymbrium Sophia L. — як бур'ян на вулицях.
S. officinale Scop. — скрізь на вулицях масово як бур'ян (зацв. 16.VI 1931).
190. *S. Loeselii* L. (густоволохата форма) — на південних схилах „Валу“, рясно.
S. Pannonicum L. — на пісках зрідка; пляж (зацв. 6. VI 1930).
S. Thalianum Gay. et Mon. — Ял., на схилах (Тр., М. Р.), на полях.
Brassica campestris L. — як бур'ян, часто; (зацв. 16. VI 1931).

- Brassica Sinapistrum* L. — як бур'ян, зрідка¹.
Raphanistrum innocuum Medik. — як бур'ян на полях; Ял., на піску; пляж.
Nasturtium amphibium R. Br. — заливні луки по Десні.
N. Armoracia Fr. — пляж по р. Десні; в долині р. Стрижня.
N. brachycarpum C. A. M. — пійма р. Десни.
N. silvestre R. Br. — як бур'ян біля хат; також у піймі (зацв. 8. VI 1931).
 200. *Cardamine pratensis* L. — луки в долині Десни за Тр.
Turritis glabra L. — Тр., М. Р.
Capsella bursa pastoris Moench. — скрізь як бур'ян.
Draba nemorosa L. — Тр., Под.
D. verna L. — Тр., Под., Ял.
Erysimum cheiranthoides L. — пляж за Десною; іноді й на вулицях як бур'ян.
Berterja incana D. C. — як бур'ян скрізь, дуже часто.
Bunias orientalis L. — в садибі ІНО.
Sedum maximum Suter. — пляж за Десною; Под.; схили під Тр.
S. acre L. — на схилах за Тр.; на пісках за Ял. (зацв. 4. VI 1931).
 210. *Sempervivum soboliferum* Sims. — зібрано студенткою ЧІНО Є. Іващенко в м. Седневі Чернігівської окр. (І).
Pyrus communis L. (груша) — подекуди в лісах (Под.).
P. Aucuparia Gärtn. (горобина) — по лісах, зрідка (Под.).
Crataegus monogyna Jacq. (глід) — на пісках за Десною (пляж) за Тр.
C. digyna Pall. — Тр., М. Р.
Rubus saxatilis L. — М. Р., північний схил яру.
R. Idaeus L. — (малина) зрідка по лісах (Под.), надто в ярах.
R. suberectus Anders. (ожина) — в кущах та гаях (Тр., М. Р., Под.).
R. caesius L. — Десна, пляж (перевірити).
Fragaria collina Ehrh. — схили горбів (Тр.).
 220. *Potentilla alba* L. — Под., рідко.
P. anserina L. — на заливних луках по Десні, скрізь (зацв. 28. V 1929 та 22. V 1931).
P. supina L. — біля ІНО на вулиці під парканом.
P. reptans L. — у зрубаному вільшатнику в долині Десни.
P. silvestris Neck. — Под., в ярах (вздовж струмка та по північних схилах).
P. canescens Bess. — Ял.
P. argentea L. — Тр.
P. arenaria Borckh. — Под., на дюнах та горбах.
P. opaca L. — Под., зрідка (det. Є. Лавренко); Тр., суха лука.
Geum urbanum L. — Тр., в садах у місті (зацв. 2. VI 1929).
 230. *G. strictum* Ait. — бульвар перед ЧІНО, часто (зацв. 20. VI 1929).
Filipendula hexapetala Gilib. — схили горбів за Тр., М. Р. (зацв. 3. VI 1931).
F. Ulmaria Maxim. — заливні луки по Десні (зацв. 3. VII 1931).
Agrimonia Eupatoria L. — в заростях перед Тр.
Rosa glauca Vill. — М. Р.
R. pomifera Herm. — М. Р.; Под., в долині Білоуса (зацв. 11. VI 1931).
Prunus spinosa L. — зарості біля Тр.; пляж за Десною (зацв. 9. V 1931) (Тр.).
P. Chamaecerasus Jacq. — горби та зарості перед Тр.

¹ У моїй замітці „Тирса *Stipa capillata* L. в Чернігові в зв'язку з питанням про належність Чернігова до лісостепової зони“ („Вісник природознавства“, № 1–3, 1931) я наводив для Чернігова ще *Lupinus redivivus* L. Це помилка: рослина ця росте в Чернігові не дико, а її вирощують як декоративну.

- Genista tinctoria* L. (дрік) — Ял., Под., М. Р. (зацв. 11. VI 1931).
Cytisus ruthenicus Fisch. — Ял., Под., Тр., М. Р. (зацв. 10. V. 1931)
240. *Ononis hircina* Jacq. — Тр., дно яру; біля „Святого“ в долині Десни.
Anthyllis Vulneraria L. — схили за Тр. (зацв. 11. VI 1931).
Medicago lupulina L. — як бур'ян скрізь (зацв. 5. VI 1929).
M. falcata L. — південні схили від Тр. до М. Р., (зацв. 19. VI 1929); на майдані проти собору (зацв. 15. VI 1930). Здається, є й var. *procumbens* Bess. (М. Р.).
Melilotus officinalis Pers. — як рідкий бур'ян (на базарі; біля цегельні в яру).
M. albus Desr. — Тр. біля дороги та по кручах.
Trifolium agrarium L. — північні схили ярів (Ял., Под.); сухі луки (Тр.); (зацв. 26. VI 1929).
T. procumbens L. — заливні луки по Десні; зрідка й на вулицях.
T. hybridum L. — Ял.; внизу під Тр.; пійма р. Десни (зацв. 19. VI 1929 та 21. VI 1930).
T. repens L. — як бур'ян, скрізь масово.
250. *T. montanum* L. — Тр., кручі; Ял.; пляж.
T. fragiferum L. — заливні луки по Десні; берег Стрижня; Под., вздовж струмка в яру.
T. arvense L. — Тр.; на горбах; Под.; на полях як бур'ян.
T. pratense L. — скрізь на луках та як бур'ян.
T. medium L. — південні схили за Тр. (зацв. 19. VI 1929); пійма Десни (зацв. 22. VI 1930).
T. alpestre L. — М. Р., південні схили (зацв. 19. VI 1929).
Lotus corniculatus L. — на луках, тощо (Тр., Ял.; зацв. 19. VI); також на заливних луках Десни (зацв. 21. VI 1930).
Astragalus glycyphyllos L. — в гаях, рідко (Тр., Под.); також у місті на бульварі.
A. Cicer L. — Тр., в яру; в садибах Застриження.
Vicia sepium L. — Тр., М. Р.
260. *V. Cracca* L. — пляж за р. Десною (зацв. 6. VI 1930).
V. hirsuta Koch. — берег р. Десни.
V. tetrasperma Moench. — Тр., в чагарнику (зацв. 11. VI 1931); південні схили від Тр. до М. Р.; заливні луки по Десні (зацв. 10. VI 1930).
Lathyrus silvester L. — в кущах та гаях, рідко (М. Р., Под.).
L. pratensis L. — в кущах долини р. Десни.
L. paluster L. — заливні луки за Десною (зацв. 3. VII 1931).
Orobis niger L. — піадеийий схил біля М. Р.; Тр.; (зацв. 9. VI 1931).
Coronilla varia L. — південні схили від Тр. до М. Р. (зацв. 19. VI 1929 та 9. VI 1931 р.
Geranium pratense L. — по краях долини Десни під Тр. (цв. 14. X 1930).
G. pusillum L. — скрізь масово у місті: найзвичайніший бур'ян по садках та під парканами; також Тр.; (масово сходить квіткі 8. X 1929).
270. *G. sanguineum* L. — схили за Тр. (зацв. 11. VI 1931).
G. divaricatum Ehrh. — схили за Тр.
G. Robertianum L. — М. Р., північний схил яру.
Erodium cicutarium L'Hérit. — Ял., на пісках; часто як бур'ян на полях, городах та в садках (зацв. 16. V 1930).
Oxalis stricta L. (чужоземна рослина, занесена з північної Америки і здичавіла) — часто по садках та в кущах (також Тр.) і навіть під парканами.
Polygala vulgaris L. — схили за Тр.
Euphorbia palustris L. — заливні луки по Десні („Телячий острів“).

- Euforbia procera* M. B. — Тр., М. Р. (схил балки).
E. Cyparissias L. — на пісках (Под., Ял.); схили біля Тр. (зацв. 12. VI 1929 на півд. схилі).
E. virgata W. K. — як бур'ян, скрізь.
280. *E. Peplus* L. — у подвір'ї кол. семінарії, досить багато.}
E. lucida W. K. — заливні луки по Десні (наприклад, „Телячий острів“), заростями.
Evonymus europaеа L. — в кущах перед Тр.
F. verrucosa L. — в кущах перед Тр.; також М. Р. тощо.
Acer platanoides L. — Тр., в гайках.
Rhamnus cathartica L. — Тр., в кущах.
Rh. Frangula L. — Тр., в кущах; Ял.
Tilia parvifolia L. — М. Р.
Lavatera thuringiaca L. — схили за Тр.; подекуди й на вулицях.
Althaea officinalis L. — пійма Десни; також під Тр. над долиною Десни.
290. *Malva neglecta* Wallr. — як бур'ян, скрізь на вулицях.
Hypericum perforatum L. — по схилах за Тр.; М. Р., Ял. (зацв. 19. VI 1929 та 11. VI 1931).
Helianthemum vulgare Gärtn. — північні схили ярів (Тр.; біля цегельні за Ял.) (зацв. 6. VI 1931).
Viola hirta L. — Тр.; міський садок.
V. ambigua W. K.? — Тр.
V. canina L. v. *lucorum* Rchb. — Под., в ярах.
V. tricolor L. var. *vulgaris* Koch. — Тр., Под., Ял; по садках як бур'ян.
„ „ „ var. *arvensis* Koch. — Ял.; на полях за Тр.
Lythrum Salicaria L. — пійма Десни.
L. virgatum L. — луки в долині Десни („Телячий острів“) (зацв. 21. VI 1930 та 3. VII 1931).
Epilobium montanum L. — скрізь по лісових ярах (Ял., М. Р., Тр., Под.).
300. *E. roseum* Schreb. — по берегу р. Стрижня.
Oenothera biennis L. (американська рослина, що здичавіла в нас) — на пісках (Под., Тр., Ял.).
Eryngium planum L. — Тр., яри та схили; Под.
Chaerophyllum aromaticum L. — на північних схилах та в глибоких ярах: Тр., М. Р.
Anthriscus silvestris Hoffm. — скрізь по кущах тощо.
Thorilis Anthriscus Gärtn. — Тр., в кущах рясно.
Conium maculatum L. — на засмічених місцях часто (Тр., Лісковиця).
Falcaria Rivini Host. — М. Р., південний схил (1 екз.).
Carum Carvi L. — як бур'ян часто.
Pimpinella Saxifraga L. — по схилах та горбах: Тр., Ял.
310. *Aegopodium Podagraria* L. — в кущах та гайках біля Тр., (зацв. 11. VI 1931).
Sium latifolium L. — по рівчакках та сагах у піймі Десни.
Seseli annuum L. — Тр., по схилах та кручах, Под.; схили ярів.
Oenanthe aquatica L. — коло води в піймі Десни.
Peucedanum Oreoselinum Moench. — в кущах та по схилах часто (Ял., Тр.).
Daucus Carota L. — як бур'ян часто (на пісках та в кущах).
Cornus sanguinea L. (свидина) — М. Р., по північному схилу в яру.
Pirola umbellata L. — Под., в соснових насадженнях рідко.
P. secunda L. — Под., масово на північних схилах балок, зрідка також у соснових насадженнях.
Primula officinalis L. — в чагарниках (Тр.).
320. *Lysimachia vulgaris* L. — по ярах (Ял., Под.); зрубаний вільшатник у піймі Десни.

- Lysimachia Nummularia* L. — за Тр. часто (зацв. 19. VI 1929 та 11. VI 1931).
- Erythraea Centaurium* L. — Под., північний схил яру.
- E. pulchella* Fr. — на луках пійми р. Десни (починає цвісти 28. VI 1930).
- Vincetoxicum officinale* Moench. — в кушах (Тр., М.Р.) (зацв. 28. V).
- Asclepias Cornuti* Deschn. — знайдено на вулиці М. Кибальчицею!
- Convolvulus arvensis* L. — скрізь як бур'ян (зацв. 8. VI 1931).
- Calystegia sepium* L. — пійма р. Десни, у зрубаному вільшатнику (листя).
- Cuscuta lupuliformis* Krock. — на шелюгах „Телячого острова“ у піймі Десни.
- Synoglossum officinale* L. — як бур'ян скрізь біля доріг.
330. *Echinopspermum Lappula* Lehm. — як бур'ян на південних схилах та на греблі.
- Asperugo procumbens* L. — як бур'ян по вулицях; берег Стрижня, над Десною. З півтами й плодами біля Стрижня 9 жовтня 1929!
- Symphytum officinale* L. — пійма р. Десни.
- Achusa officinalis* L. — Тр., схили; Ял., на піску; біля броварні (зацв. 19. VI 1929).
- Lycopsis arvensis* L. — на гатці по соші на Київ, група (зацв. 1. VI 1930).
- Pulmonaria officinalis* L. — Под.; Тр.; в ярах (М.Р., Тр.).
- *P. angustifolia* L. — Тр.?
- Myosotis palustris* Roth. — пійма Десни, скрізь багато (зацв. 19. VI 1929).
- M. sparsiflora* Mikap. — скрізь по садках та в кушах.
- M. intermedia* Lk. — Тр., схили, часто.
- M. arenaria* Schrad. — Тр., південні схили; М.Р.
340. *Lithospermum arvense* L. — як бур'ян, часто.
- L. officinale* L. — 1 екз. на південному схилі біля М.Р.
- Echium vulgare* L. — Ял., вздовж дороги рясно; М.Р.; подекуди на вулицях міста (зацв. 11. VI 1931).
- Ajuga genevensis* L. — Ял.; Тр.; (зацв. 28. V 1929, 16. V 1930 та 8. VI 1931).
- Teucrium Scordium* L. — береги Десни, в кушах („Телячий острів“).
- Scutellaria galericulata* L. — зрубаний вільшатник в долині Десни.
- S. hastaeifolia* L. — затливі луки та чагарники за Десною („Телячий острів“ (зацв. 21. VI 1930).
- Brunella vulgaris* L. — в піймі Десни; в ярах (Ял.); (зацв. 11. VI 1931).
- Galeopsis Ladanum* L. — на полях, як бур'ян (Под., Тр.).
- Lamium purpureum* L. — як бур'ян (зацв. 9. V 1931).
350. *Leonurus Marrubiastrum* L. — пійма Десни.
- L. Cardiaca* L. — скрізь як бур'ян.
- Ballota nigra* L. — скрізь як бур'ян.
- Stachys Betonica* Benth. — в кушах та в гаях; Под.; Тр., в яру.
- S. silvatica* L. — внизу під Тр.
- S. palustris* L. — рівчак у піймі р. Десни.
- S. recta* L. — на схилах (Тр., М.Р.) (зацв. 19. VI 1929).
- Salvia pratensis* L. — на схилах від Тр. до М.Р.; на плато перед Тр.; Под., узлісся (зацв. 28. V 1929 та 3. VI 1931).
- Calamintha Acinos* Clairv. — Под., в гаях; Тр., схили; Ял., на пісках (зацв. 4. VI 1931).
- C. Clinopodium* Sprenger. — Тр., в кушах та в ярах, часто.
360. *Origanum vulgare* L. — Тр. — в кушах та по ярах.
- Thymus Chamaedrys* L. — скрізь в кушах та в гаях (Тр., Под., Ял.).
- Th. Marshallianus* Willd. v. *sabulicola* Illitschevski (= var. *citriodora*) — на пісках: Ял., Под.; (зацв. 8. VI 1929 і 4. VI 1931) Ціком типова форма (опис див. „Ботанические материалы гербария Главного

- ботанич. сада", № 8—9, 1924 та „Гербарій Полтавського держ. музею“, Полтава, 1928).
- Lycopus europaeus* L. — пляж за Десною.
- L. exaltatus* L. — на зливних луках („Телячий острів“).
- Mentha verticillata* L. — пійма Десни, скрізь; берег Стрижня; Под., вздовж струмка.
- Elsholtzia cristata* Willd. — скрізь як бур'ян (вулиці, садки, дороги).
- Lycium barbarum* L. — заростями по кручах (здивавіле з Малої Азії).
- Solanum nigrum* L. — скрізь як бур'ян.
- S. dulcamara* L. — берег Десни; схили за Тр., внизу (зацв. 19. VI 1930).
370. *Hyoscyamus niger* L. — скрізь як бур'ян.
- Datura Stramonium* L. — часто як бур'ян, надто по городах.
- Verbascum thapsiforme* Schrad. — на піску під М.Р.
- V. Lychnitis* L. — на схилах між Тр. та М.Р.; Ял. (зацв. 19. VI 1929).
- Linaria vulgaris* Mill. — скрізь як бур'ян.
- L. genistifolia* Mill. — на пісках (Под., Ял.), рясно (зацв. 26. VI 1929).
- Scrophularia nodosa* L. — Тр., в кущах (зацв. 19. VI 1929).
- Gratiola officinalis* L. — Ял., в яру; зливні луки по Десні (зацв. 19. VI 1929).
- Veronica spicata* L. — на пісках: Ял., Под. (зацв. 26. VI 1929); Тр., південні схили (зацв. 19. VI 1929).
- V. incana* L. — на схилах ярків біля цегельні (перші квітки 24. VII 1930).
380. *V. longifolia* L. — пійма Десни; пляж.
- V. serpyllifolia* L. — Под.; Тр., схили над долиною Десни (зацв. 16. V 1930).
- V. verna* L. — Тр. — М.Р., південні схили.
- V. campestris* Schmalh. — на пісках: Под., Ял.
- V. polita* Fr. — міський садок; на „Валу“.
- V. Tournefortii* Gmel. — вздовж стежки за Архівом, ціла колонія.
- V. Anagallis* L. — берег р. Стрижня.
- V. scutellata* L. — пляж за Десною.
- V. officinalis* L. — часто в кущах, гайках та на північних схилах ярів (Тр., Под., Ял.).
- V. Chamaedrys* L. — скрізь по кущах (Тр., Под., Ял.).
390. *V. Teucrium* L. — М.Р.
- Euphrasia officinalis* L. s. l. — Ял.
- Rhinanthus major* Ehrh. — зливні луки по Десні.
- Plantago major* L. — як бур'ян на вулицях.
- P. media* L. — на луках.
- P. lanceolata* L. — Тр., Ял.
- P. arenaria* W.K. — на пісках: Под., Ял.; поля за Тр. (зацв. 4. VII 1931).
- Asperula tinctoria* L. — Тр., північні схили (зацв. 3. VI 1931).
- A. odorata* L. — М.Р., північний схил.
- Galium verum* L. — на схилах Тр.; М.Р.; на пісках (Ял.); в садку ЧІСВ.
- var. *albescens* m. — південні схили.
400. *G. Mollugo* L. — Тр., схили.
- G. palustre* L. — Ял., в яру; схили під Тр.
- G. rubroides* L. — зливні луки по Десні (масово цвіте 14. IX 1929); Тр., схили (зацв. 25. V 1931).
- G. vernum* L. — М.Р., верхів'я яру (зацв. 28. V 1929).
- Valeriana exaltata* Mikap. — зрубаний вільшатник в долині Десни; бульвар проти ЧІСВ.
- V. angustifolia* Tausch. — М.Р., на схилі (зацв. 11. VI 1931).
- Knautia arvensis* Coult. — в кущах та гаях від Тр. до М.Р. (зацв. 19. VI 1929 та 8. VI 1931).
- Scabiosa ochroleuca* L. — Тр. (схили, кручі та горби).

- Succisa pratensis* Moench. — Под., північні схили ярів.
Bryonia alba L. — в кущах та по тинах, досить часто.
410. *Campanula sibirica* L. — Тр., схили (зацв. 11.VI 1931) (S).
C. rapunculoides L. — Тр., в кущах; М. Р.
C. rotundifolia L. — скрізь по гаях та кущах (Тр., Под., Ял.).
C. glomerata L. — заливні луки по Десні за пляжем (зацв. 4.VII 1931)
Jasione montana L. — на пісках: Под., Ял. (зацв. 26.VI 1929).
Solidago virga aurea L. — Ял.
Erigeron canadensis L. — скрізь як бур'ян (занесено з північної Америки та здичавіле).
E. acer L. — Ял., на пісках; на схилах Тр., М. Р.
Gnaphalium dioicum L. — Под., часто.
G. silvaticum L. — Под., в сосняку, часто.
420. *G. uliginosum* L. — пійма Десни, пляж, часто.
G. arenarium L. — на пісках: Ял., Под., на схилах (Тр.).
Inula britannica L. — пляж та заливні луки по Десні (зацв. 3–4.VII 1931).
Pulicaria vulgaris Gärtn. — заливні луки по Десні, скрізь масово.
Xanthium Strumarium L. — подекуди на піску.
X. spinosum L. — як бур'ян скрізь.
Bidens tripartita L. — Ял., в яру; пійма Десни.
B. cernua L. — по Десні й по Стрижню (var. *radiata* та var. *discoidea*).
Galinsoga parviflora Cav. — під парканами на Пушкінській вулиці (занесена південно-американська рослина).
Achillea Millefolium L. — скрізь часто: на луках, по садках, в кущах.
430. *Ptar mica cartilaginea* Led. — по берегах Десни та Стрижня, зрідка й на вулицях у місті.
Chrysanthemum inodorum L. — як бур'ян на полях тощо.
Ch. Chamomilla L. — під парканом на вулиці.
Ch. suaveolens Asch. — скрізь на вулицях як бур'ян (занесене з північної Америки та здичавіле).
Ch. corymbosum L. — М. Р., схили (зацв. 11.VI 1931) (S).
Ch. Leucanthemum L. — Тр., в садку; Под., в яру.
Ch. Tanacetum Korsch. — Тр., в кущах, часто.
Artemisia Absinthium L. — як бур'ян скрізь.
A. campestris L. — як бур'ян у місті; Ял., на пісках.
A. procera Willd. — в чагарниках у піймі Десни.
440. *A. vulgaris* L. — часто як бур'ян.
A. scoparia W. K. — подекуди на вулицях як бур'ян.
Tussilago farfara L. — Тр., в яру.
Senecio vulgaris L. — як звичайний бур'ян на вулицях тощо (зацв. 9.VI 1931).
S. Jacobaea L. — на пісках (Ял., Под.); на схилах горбів (Тр., М. Р.).
S. paludosus L. var. *auratus* D. C. — пійма Десни („Телячий острів“).
Carlina vulgaris L. — в ярах, переважно по північних схилах (Тр., Под.).
Lappa tomentosa L. — як бур'ян скрізь (вулиці, дороги).
L. major Gärtn. — як бур'ян подекуди на вулицях, на пісках.
Garduus crispus L. — скрізь як бур'ян (вулиці, дороги).
450. *C. nutans* L. — на греблі.
Cirsium lanceolatum Scop. — як бур'ян скрізь (вулиці, дороги).
C. arvense Scop.
 v. setosum Koch. } обидві форми скрізь по вулицях та біля доріг,
 v. horridum Koch. } як дуже звичайні бур'яни.
Onopordon Acanthium L. — як бур'ян біля доріг.
Jurinea cynoides Rchb. — на пісках: Ял., Под., (зацв. 26.VI 1929); Тр., на південних схилах.

- Centaurea Jacea* L. — М. Р.; Тр., в кушах; подекуди в місті (на вулицях, в садку ЧІНО).
C. Cyanus L. — як бур'ян на полях (зацв. 11. VI 1931).
C. Scabiosa L. — Тр., південні схили.
C. maculosa Lam. — на кручах та південних схилах (Тр., Ял., М. Р.).
C. arenaria M. B. (var. *genuina* Schmalh.) — на пісках (Под.).
460. *Cichorium Intybus* L. — як бур'ян часто.
Leontodon autumnalis L. — на заливних луках по Десні; масово; Тр., як бур'ян у місті, часто.
Leontodon hastilis L.
 v. hispidus L.
 v. glabratus Koch. } Под. в лісовому яру; Тр., в яру.
Picris hieracioides L. — Тр., горби.
Tragopogon pratensis L. v. *orientalis* L. — Тр., на схилах.
T. brevirostris D. C. — на пісках (Ял., Под.).
Taraxacum vulgare Schk. — як бур'ян скрізь.
Chondrilla juncea L. — Ял., Под.
Crepis tectorum L. — скрізь як бур'ян (Ял., Тр., М. Р.; садок ЧІНО etc.).
Hieracium pilosella L. — Тр., Ял., Под.
470. *H. praecaltum* Vill. v. *Bauhini* Bess. — Ял., Тр., М. Р.
H. umbellatum L. — в кушах та в гаях: Тр., Под., Ял.; також заливні луки.
Sonchus oleraceus L. — крізь як бур'ян, під парканами тощо.
S. arvensis L. — як бур'ян по вулицях; берег р. Білоуса.
474. *Lactuca Scariola* L. — як бур'ян по вулицях біля доріг.

Чернігів,
15 жовтня 1930 р.

S. Illichevsky

Contributions to the Flora of Chernigov

Summary

Chernigov is one of the most northern localities of the Ukraine (51° 30' N). As it was till now supposed, it must belong to the forest zone. But the author has found in the vicinity of Chernigov a series of southern loess-slopes covered in some spots by a steppe vegetation, as *Stipa capillata* L., *Agropyrum glaucum* P. B., *Carex humilis* Leysser, *Ranunculus Illyricus* L., *Prunus Chamaecerasus* Jacq. This southern vegetation which hardly could be expected so far northwards, can be an evidence of the situation of this locality at the northern border of the transitive forest-steppe zone. Contrarily the northern vegetation is here very poorly represented; the absence of turfmosses and of natural forests at Chernigov must be one of the reasons thereof. The flora is comparatively poor; many common plants (of forest etc.) are absent at Chernigov. The list of 474 vascular plants, wildly growing in the vicinity of Chernigov, is added to the paper.

Chernigov,
October 11, 1930.

Передрук із видання:

Вестник Киевского ботанического сада.

— 1933. — Вып. XVI. — С. 17–29.

проф. Т. Іллічівський Советские краеведение. - 1934. - №9. - с. 28-40

Цветение растений окрестностей г. Полтавы в связи с температурой

Начиная с 1917 г. я вел фенологические наблюдения над цветением большого числа растений в окрестностях Полтавы. Всего мои наблюдения охватывают зацветание свыше 700 видов, из которых около половины (свыше 360 видов) наблюдалось в течение ряда лет, что дало возможность вывести для них многолетние средние. Выводы из моих наблюдений я опубликовал в ряде работ, наблюдения же оставались до сих пор неопубликованными, кроме наблюдений над вторичным осенним цветением, которые опубликованы в работе „Две аномалии в цветении растений“ (Журнал Русского ботанического о-ва т. 16, 1931 г.)

Мои наблюдения в 1917 и 1918 гг. носили еще ориентировочный характер и были очень неполны, особенно в 1917 г.; с другой стороны, в последние годы (1929–1933, особенно же 1932 и 1933 гг.) я бывал в Полтаве лишь наездами и вел отрывочные наблюдения. Однако эти пробелы мне частично удалось пополнить, используя фенологические записки и отчеты Полтавского с.-х. опытной станции (и Полтавской школы садоводства) за годы 1915–1922, а также наблюдения доктора Полтавского плодоягодного института И. И. Опищенко за 1932 и 1933 гг., которому я очень признателен за сообщение наблюдений. В 1934 г. я имел возможность лично провести подробные фенологические наблюдения в Полтаве. Таким образом, получилось сплошной 20-летний цикл наблюдений. Кроме того я использовал фенологические наблюдения за период 1886–1898 г., опубликованные в отчетах Полтавского опытного поля (позднее с.-х. опытной станции, ныне Института кормов), и рукописные данные за 1899–1900 гг. т. е. еще за 15 лет. Таким образом всего получилось тридцать пять лет фенологических наблюдений.

Надо сказать, что наблюдения, например на Опытном поле, велись постоянно сменявшимися наблюдателями, часто мало знакомыми с флорой. При обработке этих наблюдений я выбросил все флористические неверные указания, а также и фенологически неверные данные старых наблюдателей, т. е. те даты, для которых при вычислении сумм температур получалась слишком большая величина (превышающая мои пределы), иначе—запоздалые отметки. Отброшены были и чрезмерно ранние отметки—явные „переводники“ (сумма температур меньше минимальной суммы температур в моих наблюдениях). Ввиду того, что вопрос о переводах и о том, у каких растений переводки встречаются, совершенно не разработан, я ниже приведу список переводчиков, обнаруженных мною при обработке этих материалов.

Надо заметить, что для многих растений все же получается значительная разница в средних суммах температур по моим данным и по данным прошлого столетия. Так, конский каштан по данным Опытного поля зацветает при более низкой сумме температур, сирень и белая акация при более высокой (для сирени разница довольно большая), *Delphinium consolida*—при более низкой. Для последнего растения, как можно предположить, опытные наблюдатели Опытного поля отмечали не вполне раскрытые цветки; конский каштан, как известно, отличается большими индивидуальными колебаниями, что и могло быть причиной различия двух рядов наблюдений; для си-

рени, возможно, старые наблюдатели пропустили появление первых цветков, фиксация которых требовала большой внимательности; для акации причиной могли быть местоположение (аллея Опытного поля на закрытом месте, я же наблюдал в защищенных местах) и разница в возрасте (я отмечал большее цветение молодых деревьев). Кроме того местоположение растения по старым отчетам не всегда можно установить. С другой стороны, выбрасывать из этого 15-летний ряд наблюдений тоже не имело смысла, поэтому для ряда видов я в таблице дал полусерию средних—за XX столетие и во второй строке—за все время (включая и данные периода 1886–1900 гг.), причем последние отмечались авеологиче-

И свои и чужие данные я снабдил суммами средних суточных температур считая только положительные температуры по дню наблюдения данного растения исключительно. Против метода сумм температур делались не раз возражения. Мои наблюдения говорят в его пользу за вычетом ранее введенных растений. О малой пригодности равновесных растений для выводов метеорологического характера я уже говорил в своих прежних работах, а мену тем, к крайнему сожалению, большинство фенологов толку эти растения и наблюдал. И действительно, сумма температур при зацветании этих растений в год колеблется чрезвычайно сильно (*Scilla sibirica*—204%, *Corydalis solida*—14%, *Aethione pinnuloides*—104% (см. таблицу). Совсем другие результаты получаются, если мы возьмем летние температуры: тут сумма температур, несмотря на все ее недостатки ее определения (температура в метеорологической будке не тождественна с температурой воздуха, окружающего цветущее растение, и с температурой почвы, влияющей на работу корней; температура выше оптимальной для растения бесплодна или вредна, как и температура ниже минимальной, а эти точки для большинства растений неизвестны и не могут учитываться), оказывается устойчивой, подчас даже замечательно постоянной (изменчивость сумм температур при зацветании *Tagetes major*—5,3%; *Rhinanthus major*—5,2%; *Nerium hirsutum*—6,8% и т. д.). Даты цветения оказываются гораздо более непостоянными. Это подтверждает вывод крупнейшего фенолога Европы, проф. Эгона Инге „Meteorologisches und phenologisches Verhalten gehen parallel“, который под meteorologisches Verhalten понимает среднюю температуру весны (пропорциональную в конечном счете сумме температур весеннего периода) для шести разных пунктов Западной Европы за тридцатилетний период времени.

Сошлюсь наконец на А. Молозеву—„О влиянии температуры и света на сроки зацветания растений“—Труды по прикладной ботанике, т. 22, № 1, 1929 г., который на стр. 358 этой статьи говорит: „Становится понятным, почему многие фенологи так горячо отстаивали и до сих пор отстаивают метод суммирования температур. Постоянство тепловых сумм факт неоспоримый: обходить его молчаливо нельзя“.

Для большинства растений, по моим наблюдениям, главным фактором, определяющим наступление цветения в пределах одной и той же местности—в дан-

Знову прочим доказується тем, що у більшості рослин сумми температур при зацвітаннях мають більшу усталість із гола в год, чим відповідні дати во времени. Різке виключення з цього відношення представляють, почасти, ранньовесні рослини, приче же лиш в и-ключительних випадках. Чобы показати усталість сумм температур сравнительно с датами зацвітання, я применил два способа: по одному вычисляется процент колебаний (амплитуды) сумм температур для данного года из года в год по отношению к средней многолетней сумме температур, а также процент колебаний дат зацвітання в днях по отношению к средней многолетней дате зацвітання, отсчитанной от даты зацвітання первого цветка — «поснежняка» (Scilla scilla). Другой способ более сложен: высчитывается средняя суточная температура по многолетним (соркалетним!) данным за этот период, в пределах которого варьирует дата зацвітання; на эту среднюю температуру делится фактическая амплитуда сумм температур наблюдавшихся при зацвітаннях растения за разные годы. Полученная величина, очевидно, представляет размах колебаний сумм температур. Переведенный на время, выраженный в сутках соответственно многолетним средним суточным температурам. Затем фактическая амплитуда дат делится на этот вычисленный размах колебаний. Это давало возможно те сравнить изменчивость сумм температур с изменчивостью дат зацвітання. По этому методу полученный коэффициент равен единице для некоторых из ранне-весенних растений (Scilla scilla — 0,6) и, что особенно замечательно, почти для всех сорняков (для Brassica campestris — 0,6; для других выше, но все же меньше единицы) и для нескольких растений конца лета (Aconitum Anthora — 0,4, Gentiana pneumonanthe — 0,8 и др.). Это указывает, что для этих растений сумма температур не является главным фактором, регулирующим их цветение (для растений конца лета таким фактором является, по-видимому, влажность, так как такие виды как Gentiana pneumonanthe и Aconitum Anthora зацветают раньше в дождливые, прохладные годы; для сорняков, возможно, время появления цветов зависит от весенней температуры, а не от суммы температур).

Ниже я даю таблицу изменчивости температур и дат зацвітання, вычисленных по обоим методам для тех растений для которых получились наилучшие результаты (см. таблицу 1).

Таким образом для этих, а также и для ряда других растений сумма температур изменяется по годам в несколько раз менее, чем дата зацвітання, от чего следует, что дата зацвітання в этих растений зависит главным образом от суммы температур. В этом отношении еще более показательна усталость сумм температур для некоторых растений, выраженных в процентах амплитуды колебаний сумм температур от средней суммы температур. Наибольшая усталость у таких растений (указаны лишь те, для которых имеется не менее 5 лет наблюдений, а в скобках число лет наблюдений): Artemisia absinthium — 6,5% (5), Lysimachia Nummularia — 6,8% (6), Peucedanum arenarium — 7,3% (5), Cirsium serrulatum — 7,4% (5), Cirsium esculentum — 9% (6), Hieracium umbellatum — 9% (7), Odontites rubra — 9% (7).

Данные брались из «Очерк климатических условий Полтавской с.-х. опытной станции за 49 лет» (1886—1900 гг.) «Труды Полтавской с.-х. опытной станции» № 52, 1926.

Название растения	I метод (непереведенное сравнение изменчивости)		II метод (сравнение изменчивости вычислений)	Число лет наблюд.
	Сумма температур	Дата зацвітання		
Stachys germanica	6,5	9,2	4	
Fumaria Schleicheri	4,0	9,1	4	
Centaurea Cyanus	5,0	4,3	19	
Caragana arborescens	3,4	5,3	9	
Hypericum hirsutum	3,4	4,5	7	
Saponaria officinalis	3,0	4,9	6	
Lysimachia Nummularia	3,4	5,1	5	
Lysimachia thyriflora	2,5	4,1	4	
Senecio vernalis	2,9	4,4	6	
Phlox tuberosa	2,8	4,2	9	
Cirsium serrulatum	3,0	2,2	5	
Lavatera thuringiaca	2,2	3,2	11	
Lepidium latifolium	2,2	3,0	8	

Еще один наглядный пример: даты зацвітання белой акации колеблются в пределах целого месяца (10 мая—7 июня) тогда как суммы температур при ее зацвітаннях варьируют только на 144°, что при многолетней средней температуре для зацвітання 17,7° соответствует 8 дням, т. е. сумма температур в 31,4 раза более постоянна, чем даты зацвітання. В 1934 г. белая акация зацвела 10 мая—на 13 дней раньше многолетней средней даты, но все же при нормальной сумме температур — 634° против многолетней (одинацати градусной) средней 636°.

От разницы в температурах зависит также и ускорение зацвітання на южных склонах сравнительно с ровными лугами, например:

Таблица 2

Название растения	На южном склоне	На ровном лугу
Ficaria ranunculoides	31/III 1934	5/IV 1934
Draba verna	11/IV 1927	27/IV 1927
Erodium cicutarium	4/V 1927	24/V 1927
(и массово зацвев)		
Hieracium pilosella	12/V 1927	
Potentilla argentea	11/V 1934	15/V 1934
Salvia silvestris	11/V 1934	(15)16/V 1934
Trifolium montanum	27/V 1927	6/VI 1927
Silene Otites	27/V 1927	29/V 1927
	29/V 1926	1/VI 1926

Особенно велики разницы в холодную ясную погоду (весной), когда тепло в минимуме. Забор или кусты, защищающие растение с севера, также сильно способствуют прогрессу, а значит и ускорению цветения: *Tanacetum vulgare* в 1925 г. с юга перед кустами зацвела 8/VI, на открытом лугу — только 13/VI; *Agropyrum repens* у черного каменного фундамента дома зацвела в 1926 г. 10 июня и только

рядом в лесу только 26/VI.

Так как почва сильнее прогревается, чем воздух, то ветви растения, прижатые к земле, зацветают гораздо раньше прочих. Так, у *Knaulia arvensis* горизонтально лежащий стебель зацвел в 1926 г. 16 июня, а прямостоящий стебель — лишь 22 июня. *Tanacetum vulgare*: лежащий стебель зацвел в 1926 г. 7 июня, а вертикальный — только 22 июня.

Centaurea scabiosa: прижатая к земле веточка зацвела в 1926 г. 10 июня, а верхушечный цветок 25 июня, нормально же у этого растения цветение начинается с верхушки соцветия. От разницы в температурных условиях зависит и то, что растения заливного луга по мере приближения к реке все более и более запаздывают в своем развитии вследствие охлаждения их водой. У *Althaea officinalis* разница в зацветании приречных и удаленных от реки экземпляров может, по видимому, достигать двух-трех недель.

От разницы температурного режима зависят и различия времени зацветания растений разных почв. Дюнные пески например прогреваются гораздо сильнее, чем прибрежные пески или суглинки, поэтому на песках растения зацветают значительно ранее, а в заливной долине — всего позднее, обычно:

Таблица 3

Название растения	На песках	На суглинках
<i>Achillea lanata</i>	1/VI 1926	9/VI 1926
<i>Gypsophila muralis</i>	1/VI 1926	9/VI 1926
<i>Trifolium alpestre</i>	1/VI 1926	8/VI 1926
<i>Veronica prostrata</i>	5/V 1927	12/V 1927
<i>Taraxacum serotinum</i>	17/VII 1924	21/VII 1924
<i>Galium verum</i>	22/VI 1919	4/VII 1919
" "	11/VI 1924	16/VI 1924
" "	(начало цветения пропущено)	
" "	19/VI 1926	24/VI 1926

на участках в большом количестве влаги: мне приходилось наблюдать, что при полуденных дождях зацветал раньше на участках, полных дождем, чем на участках, оставшихся сухими.

Мне думается, что наши советские фенологи могли бы собрать интереснейший материал по вопросу о влиянии склонов, почвы, полуденных дождей и утреннего половодья на зацветание растений. Стоит этим заняться!

Необходимо отметить, что за начало зацветания я считаю появление высунувшихся тычинок у сложноцветных типа ромашки — высунувшихся раскрытые трубчатые цветы у края корзинки (горные пестики), у лилейных — пыление тычинок, у ирисов, цветущих серезками (вербы, дуб, береза, липина) — выделение пыльца серезками при прикосновении и раскрытие или выдвигание рылец, у модичей — выделение меда „железками“ (железки начинают блеснуть).

Важно еще точное описание стадий цветения, связанное с их точной формулировкой. Я различаю следующие основные стадии цветения:

1-е зацветание — появление одного или немногих раскрытых цветков на одном или немногих экземплярах из массы растений данного вида.

Начало зацветания — много начинающих цвести экземпляров, но далеко не все (не более 50%) цветут и число цветков на одном экземпляре невелико.

Зацветание — все или почти все экземпляры растения начинают цвести.

Расцвет — обильное цветение, причем на средних и сильных экземплярах ответных цветков примерно столько же, сколько и нераскрытых бутонов, и даже самые слабые экземпляры уже в цвету.

Доцветает. При ведении наблюдений надо иметь в виду, что травянистые растения зацветают тем раньше, чем крупнее и сильнее экземпляр: наоборот, низенькие и молодые деревца зацветают раньше высоких (и зацветание отдельных ветвей начинается от корня дерева к вершине, по ходу соколов). То же относится и к облиственности и к созреванию плодов.

Начальные фазы цветения (1-е зацветание, начало зацветания, зацветание) обычно отстоят друг от друга на

Таблица 3а

Название растения	На песках	На суглинке	В пойме
<i>Prunus spinosa</i>	21/IV 1934 (298°)	23/IV 1934 (320°)	28/IV 1934 (400°)
<i>Carex Schreberi</i>	—	23/IV 1934 (320°)	29/IV 1934 (418°)
<i>Crataegus monogyna</i>	—	5/V 1934 (536°)	7/V 1934 (576°)

Таблица 4

Название растения	Дюнные пески		Прибрежные пески		Луга на суглинке	
	зацветание	за сколько лет	зацветание	за сколько лет	зацветание	за сколько лет
<i>Galium verum</i>	11/VI (990°)	5	23/VI (1168°)	4	24/VI (1183°)	5
<i>Cichorium Inthybus</i>	—	—	20/VI (1084°)	4	23/VI (1194°)	7
<i>Echium vulgare</i>	3/IV (822°)	4	—	—	7–8/VI (848°)	6
<i>Prunus spinosa</i>	27/IV (272,5°)	5	—	—	29/IV	—

ности бывает более или менее одновременно, конечно если одинаковы экологические условия и с поправкой на вышеуказанную неодновременность зацветания экземпляров в разной мощности и возраста. Например, если на ровном лугу сегодня зацвели одуванчики в одном пункте, то можно быть уверенным, что одновременно они зацвели и на других лугах с той же почвой, расположенных в пяти и в десятки километрах от первого. Индивидуальные уклонения вне указанных оговорок у растений очень редки, за исключением конского каштана, у которого аллея одновозрастных деревьев зацветает обычно очень недружно. И не говорю здесь о биологических расах (например, зимний и летний дуб), ибо они все же известны у немногих растений (дуб, черемуха; зимние и яровые сорняки, "сезонные формы" у топчан, у Melampyrum, Euphrasia, Rhinanthus; впрочем, сезонные формы несколько раздичаются и морфологически).

Но бывают и исключения, когда один или несколько экземпляров данного растения зацветают значительно (иногда на месяц и более) раньше остальных, находящихся в тех же условиях, — это так называемые "переводники", впервые подмеченные русским флористом В. Потенполем. Изявление переводников, объясняемое заигравшем переименованием под снегом бутонов, еще почти совершенно не изучено: можно только сказать, что некоторые виды (напр. Capsella bursa-pastoris, Berteroa incana, Lotus corniculatus) склонны давать переводники почти ежегодно, другим же видам это явление совершенно несвойственно — так же как и явление второго цветения, наблюдающееся тоже у многих, но не у всех видов. Поэтому очень желательно собрание наблюдений по данному вопросу. В своих статьях "Новые пути в фенологии" ¹ и особенно "Две аномалии в цветении растений" я опубликовал списки наблюдавшихся лично мною переводников, здесь же я приведу списки переводников, выделенных мною (средством метода сумм температур) при обработке данных б. Полтавского опытного поля. В скобках даны собственные суммы температур, а в последнем столбце — наименьшая сумма температур из наблюдавшихся мною при нормальном зацветании (см. таблицу 5).

Для полноты списка добавлю еще, что в гербарии Полтавского музея есть растения с цветами, представляющие собою, судя по датам этикеток, несомненные переводники:

Erodium cicutarium 8/V 1915 (цветок и плоды, Полтава).

Erodium cicutarium 29/IV 1915 (цветы, б. Переяславский уезд Полтавской губ.).

Erodium cicutarium 2/V 1921 (цветы и плоды, б. Хорольский уезд).

Pimpinella Saxifraga 10/VI 1921 (Полтава). Это последнее растение по-настоящему зацвело в 1921 г. 21 июля.

Наконец, вот еще несколько неопубликованных случаев переводников, наблюдавшихся мною:

Nasturtium austriacum 13/V 1923 (380°; Полтава). Наименьшая сумма температур при нормальном зацветании 647°.

Medicago lupulina 17/V 1918 (сумма температур 437°; Полтава).

Medicago lupulina 8/V 1922 (380°; Полтава). Наименьшая сумма температур при нормальном зацветании этого растения — 719°.

Chrysanthemum inodorum 13/V 1923 (379°; Полтава).

¹ "Красноцветие", № 3, 1924.

В	Дата переводников	Наименьшая сумма температур
<i>Chenopodium album</i> . . .	3 /V 1890 (632°)	825°
<i>Delphinium consolida</i> . .	15/V 1887 (410°)	873°
"	21/V 1890 (763°)	873°
<i>Trifolium repens</i>	30/IV 1890 (418°)	558°
"	7/V 1894 (341°)	558°
"	16/V 1895 (413°)	558°
"	10/V 1900 (352°)	558°
<i>Ajuga genevensis</i>	15/V 1896 (285°)	386°
<i>Phlomis tuberosa</i>	16/V 1890 (682°)	811°
<i>Chrysanthemum inodorum</i>	9/IV 1888 (163,5°)	672°
<i>Chrysanthemum inodorum</i>	31/III 1890 (106,5°)	672°
<i>Centaurea Cyanus</i>	26/IV 1890 (359°)	556°
	(цветет лишь один экземпляр)	
<i>Senecio vernalis</i>	13/IV 1890 (205°)	320°
<i>Taraxacum officinale</i> . .	25/III 1890 (52°)	167°

тата). Наименьшая нормальная сумма температур — 625°.

Aster Tripolium 5/VI 1933 (Низовье Днепра) — один куст в полном расцвете; есть и отцветшие головки. Нормальное цветение этого растения в данном районе началось около 10 августа.

Erigeron canadense 3/VI 1933 (Низовье Днепра, один экземпляр в цвету).

Привожу и несколько новых дат второго цветения, записанных мною за последние годы:

Pulsatilla nigricans 12/IX 1920 (Полтава).

Ampelopsis quinquefolia 7/X 1931, зацвело у южной стороны забора в Чернигове.

Ricinus communis 17/X 1931, второе цветение в Чернигове.

Мне не хотелось бы обойти молчанием еще одно явление, тесно связанное с метеорологическими факторами, главным образом, очевидно, с влажностью, — это явление "волн жизни", массового развития и цветения некоторых растений, исчезающих или крайне редких в другие годы. Разумеется, это чаще всего однолетние и двулетние растения, более зависящие от характера данного и предыдущего лета, чем многолетники. Так, *Valerianella Olitoria* появлялась массово в 1919, 1923 и 1924 гг. — в годы с дождливой весной, и совершенно исчезала в сухие годы. То же самое и *Raphanus raphanistrum* (желтоцветный), частый в 1918 и 1927 гг., и совсем не встреченный мною в другие годы (в Полтаве сорняк этот вообще

¹ Исправляю попутно несколько досадных опечаток в списке второго цветения в моей статье "Две аномалии в цветении растений": для *Rhynchos Fragula* — 1/IV 1927, *Galium rubioides* — 14/IV 1923 и *Centaurea Marschalliana* — 15/IV 1918 апрель месяц (IV) надо во всех трех случаях исправить на сентябрь (IX), а вместо *Caltha palustris* на странице 39 надо читать *Calla palustris*. Для *Asperula glauca* вместо 1/VII 1925, надо 1/VIII 1925.

весной (за апрель месяц вышло всего 0,2 мм осадков), почти исчезли даже такие обыкновенные у нас виды, как *Sisymbrium Alliaris*, *Lithospermum arvense* и *Veronica verna*.

Интересно сравнить зацветание растений в Полтаве и в более северных и южных пунктах, не очень отличающихся по долготе. Я использовал многолетние данные о зацветании вишни и желтой акации, взявши эти данные из фенологического обзора в № 3 „Мироведения“ за 1929 г. (по Аскания Нова данные взяты из обзора в № 1 за 1926 г.). Получается следующая таблица:

Таблица 6

Пункт	Разность по широте сравнительно с Полтавой	Разница в зацветании вишни в сутках		Разница в зацветании желтой акации в сутках	
		абсолютная	на 1° широты	абсолютная	на 1° широты
Аскания Нова . . .	— 3° 08'	— 3	1	— 7	2,3
Севск	+ 2° 34'	+ 3	3,0	+ 11	4,3
Козельск	+ 4° 25'	+ 14	3	+ 11	5
Белый	+ 6° 15'	+ 17	2,7	+ 16	5
Москва	+ 6° 15'	+ 15	2,3	+ 9	1,5
Новгород	+ 9° 0'	+ 18	2	—	—
Ленинград (Лесной)	+ 10° 25'	+ 25	2,4	+ 21	2

Интересно также сравнить полтавские данные за двадцатилетний период времени (1915–1934) с теми же ранее опубликованными средними за первые годы наблюдений (1917–1923). Сравняются многолетние средние суммы температур; в скобках—фактическое число лет наблюдений (см. табл. 7).

Таким образом во многих случаях средние обоих рядов различаются лишь на небольшое число градусов (например *Caragana arborescens*, *Evolvulus europaea*, *Robinia Pseudoacacia*, *Filipendula hexapetala*, *Livastera thuringiaca*), хотя средние первого ряда выведены из 3–4–5 лет наблюдений, причем первые годы наблюдений отличались малой точностью. Между тем от зацветания более ранних экземпляров до общего зацветания данного вида проходит всегда несколько дней (иногда даже много дней), что в переводе на суммы температур дает несколько десятков градусов разницы. Отсюда следует, что уже 3–4 года наблюдений часто достаточно для установления с возможной точностью суммы температур, нужной для зацветания растений.

Многолетний календарь цветения растений окрестностей Полтавы, приложенный в конце настоящей работы, дает многолетние средние примерно для 360 видов растений, расположенных в порядке их зацветания, с указанием также многолетних средних сумм температур в день зацветания. Координаты района наблюдений: широта 49°32'–49°35', долгот.

Название растения

Название растения	I. Период 1917–1923 г. г.	II. Период 1915–1934 г. г.
	123°(5)	91°(1)
<i>Anemone ranunculoides</i>	123°(5)	91°(1)
<i>Acer platanoides</i>	209°(3)	218°(1)
<i>Ribes aurea</i>	323°(4)	333°(3)
<i>Syringa vulgaris</i>	364°(3)	382°(1)
<i>Caragana arborescens</i>	401°(3)	402°(3)
<i>Evolvulus europaea</i>	442°(5)	435°(1)
<i>Ranunculus acer</i>	523°(5)	511°(3)
<i>Robinia pseudoacacia</i>	627°(5)	63°(1)
<i>Iris Pseudocorus</i>	674°(3)	638°(3)
<i>Gladiolus imbricatus</i>	748°(4)	803°(3)
<i>Filipendula hexapetala</i>	814°(1)	818°(1)
<i>Butomus umbellatus</i>	860°(7)	840°(1)
<i>Lotus corniculatus</i>	1019°(5)	923°(1)
<i>Cichorium litybus</i>	1118°(7)	1170°(1)
<i>Verbascum lychnitis</i>	1180°(5)	959°(3)
<i>Lavatera thuringiaca</i>	1164°(5)	1176°(1)
<i>Lythrum salicaria</i>	1249°(6)	1231°(1)

та—34°34'—34°38' Е. Гр. в зависимости от пункта (пески и отчасти поймы расположены на южной восточной окраине района, запяи же на суше, соответствуют центральной, северной и западным частям). Высота над уровнем моря колеблется в общем от 80 до 150 м. Как я уже указывал выше, представлялось необходимым во многих случаях дать по дня ряда наблюдений: новые за последние годы—почти исключительно мои личные наблюдения и сведения, включающие, кроме новых, также и наблюдения прошлого столетия (1886—1900). Последний ряд наблюдений отмечался звездочкой, так я уже указывал, наблюдения других лиц включались в том только случае, если по суммам температур они не противоречили моим данным.

Первый столбец дает порядковый номер и название растения, второй—экологическое условие, в котором растение наблюдалось, причем С обозначает прибрежный суглинок (а также лесовые склоны), Р—заливную долину реки, П—пески второй террасы левого берега. В третьем столбце указывается многолетняя средняя дата зацветания, четвертый столбец дает порядковый номер дня зацветания, считая от начала весны—от многолетней средней даты зацветания подснежника *Scilla cernua* (29 марта); эта на 90 дней отличается от принятого в западной европейской работе отсчета от начала года. Дневные даты означают, что средняя дата падает на среднюю между двумя числами. Пятый столбец дает многолетнюю среднюю сумму положительных сумм температур на день зацветания, шестой столбец—число лет наблюдений, седьмой—крайние даты цветения (самую раннюю и самую позднюю), восьмой столбец—крайние суммы температур при зацветании (наибольшую и наименьшую), девятый—амплитуду сумм температур и десятый—величину этой амплитуды в процентах от средней суммы температур (т. е. изменчивость суммы температур).

¹ Данные за период 1917–1923 гг. были опубликованы в книге Д. Святского Фенология в агрономическом труде, Ленинград 1923, стр. 33.

Название растения	Место-нахождение	Дата	Номер д.	Сумма температур	Число наблюдений	Крайние даты	суммы температур (°)	Амплитуда (°)	% зиме
А. Древесные породы									
1. <i>Corylus Avellana</i> (лещина)	леса—С	4/IV	6	74	4	9/III—16/IV	42—99	58	
2. <i>Ulmus effusa</i> (яза)—расцвет	берег реки	18/IV	20	158	8	10—28/IV	137—183	47	
3. <i>Cornus Mas</i> (кизил)	сады—С	23/IV	25	180	4				
4. <i>Salix acutifolia</i> (шелюга)	пески дюнные	19/IV	21	146	4				
5. <i>Betula verrucosa</i> (береза)	С	23½/IV	25½	223	6	17—29/IV	149—370	222	100
6. <i>Ulmus campestris</i> (берест)	улицы горо- да—куль- турные (С)	24½/IV	26½	169	5	15—30/IV	122—200	79	
7. <i>Prunus Armeniaca</i> (абрикос)	сады (С)	19/V	51	651	6	12—31/V	577—734	158	
8. <i>Acer platanoides</i> (клен)	улицы (С)	25½/IV	27½	268	7	20/IV—8/V	243—299	57	21,5
9. <i>Prunus spinosa</i> (терн)	суглинок (С)	2/V	34	271	19	19/IV—19/V	204—320	117	
10. <i>Prunus Cerasus</i> (вишня)	пески (П)	26/IV	28	218	11	18 IV—3/V	190—249	60	27,5
11. <i>Pirus communis</i> (груша)	сады (С)	29/IV	31	286	10	22/IV—9/V	176—320	145	54
12. <i>Ribes aurea</i> (американск. смородина)	пески (П)	5/V	37	297	22	22/IV—18/V	176—343	168	
13. <i>Prunus domestica</i> (слива)	сады (С)	27/IV	29	272,5	5				
14. <i>Amygdalus nana</i> (бобовник)	пески (П)	1½/V	33½	315	12	25/IV—9/V	264—254	91	
15. <i>Ribes rubrum</i> (красная смородина)	пески (П)	3/V	35	332,5	25	25/IV—14/V	208—370	163	
16. <i>Syringa vulgaris</i> (сирень)	пески (П)	2/V	34	318	11	23/IV—9/V	292—338	47	15
17. <i>Prunus Padus</i> L. (черемуха)	пески (П)	4½/V	36½	324	22				
18. <i>Cytisus ruthenicus</i> (яшноват)	пески (П)	2/V	34	333	8	25/IV—14/V	264—370	106	32
19. <i>Caragana arborescens</i> (желтая акация)	пески (П)	3/V	35	335	11	25/IV—24/V	246—377	132	
20. <i>Caragana arborescens</i> (желтая акация)	пески (П)	2½/V	34½	312	6	25/IV—9/V	273—350	78	22
21. <i>Evonymus europaea</i> (бересклет)	пески (П)	4½/V	36½	308,5	14	18/IV—17/V	263—387	125	
22. <i>Aesculus Hippocastanum</i> (конский каштан)	пески (П)	5/V	37	382	10	28/IV—14/V	323—410	89	40
23. <i>Crataegus monogyna</i> (боярышник)	пески (П)	11½/V	43½	433,5	25	28/IV—24/V	323—481	159	
24. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	7/V	39	297	8	25/IV—10/V	273—354	72	24
25. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	5½/V	37½	310,6	20	25/IV—16/V	272—358	87	
26. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	8/V	40	382	5	2—14/V	299—478	180	
27. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	8/V	40	402	9	28/IV—14/V	336—487	152	
28. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	12/V	44	427,5	26	28/IV—28/V	339—497	159	
29. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	9/V	41	406	6	28/IV—16/V	309—462	154	13
30. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	10½/V	42½	391	17	27/IV—26/V	309—462	154	
31. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	12/V	44	429	5	30/IV—18/V	420—442	23	5,3
32. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	13/V	45	453,6	14	1—21/V	366—584	219	71
33. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	13½/V	45½	471,5	27	27/IV—26/V	366—584	219	
34. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	16/V	48	577	8	5—22/V	436—571	136	23
35. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	23/V	55	636	11	10/V—7/VI	545—687	144	
36. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	27/V	59	674,5	29	10/V—13/VI	545—735	191	
37. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	27/V	59	702	12	7/V—3/VI	542—767	226	
38. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	31/V	63	807	9	16/V—11/VI	741—861	121	15
39. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	31/V	63	820	5	19/V—11/VI	751—892		
40. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	25/V	57	780	5	17/V—6/VI	738—850		
41. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	27/V	59	757	5	19/V—5/VI	679—834		
42. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	29/V	61	814	4	20/V—6/VI	766—850		
43. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	31/V	63	810	6	19/V—7/VI	728—850		
44. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	5/VI	68	882	5	23/V—7/VI	808—931		
45. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	3/VI	66	804	11	19/V—13/VI	702—879	179	16
46. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	7/VI	70	875	6	19/V—19/VI	812—938	127	14
47. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	6/VI	69	877	11				
48. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	15½/VI	78½	1052	5	1—23/IV	787—938	152	
49. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	21/VI	84	1169	6	11/VI—4/VII	938—1133	194	
50. <i>Robinia pseudoacacia</i> (белая акация)	пески (П)	21½/VI	84½	1157	12		1087—1234	248	

Название растения	Место-нахождение	Дата	Номер дня	Сумма тем-ператур (в °)	Число лет наблюдений	Крайние даты	Крайние суммы температур (в °)	Амплитуда сумм (в °)	% изолонг.
Б. Травянистые растения									
Scilla cernua	леса—С	29 III	0	28	10	19/III— 4/IV	5— 59	55	201
* Pulmonaria officinalis	" "	1/IV	3	23	24	19 III—10/IV	5— 59	55	
" "	" "	31 ¹ / ₂ III	21 ¹ / ₂	48	7	10 III—10/IV	25— 88	54	106
" "	" "	2/IV	4	47	16	10/III—13/IV	6— 88	83	
Corydalis solida	" "	4	6	57	12	24/III—15/IV	15—119	105	184
" "	" "	8	10	64	25	24/III—22/IV	15—166	152	
Viola suavis	" "	4	6	56	6				
Gagea pusilla	холмы—С	7 ¹ / ₂	9 ¹ / ₂	67	8	26/III—18/IV	15—121	105	
Pulsatilla patens	рощи на песке	9	11	102	6	1—18/IV	54—168	115	
Ficaria ranunculoides	кусты—С	9	11	75	9	(2—20 IV)	(15—19)		
" "	" "	9	11	71,5	25	25/III—20/V	6—169	164	
Anemone ranunculoides	кусты, {	10	12	91,4	11	2—18 IV	53—147	95	104
" "	леса—С {	14 ¹ / ₂	16 ¹ / ₂	110,5	21	31/III—24/IV	63—162	110	
Gagea lutea	леса—С	13	15	94	8	3—20/IV	58—168	111	118
" "	" "	14	16	64	19	1—27/IV	58—168	111	
Tussilago Farfara	овраги	15	17	77	5				
Veronica polita	холмы—С	16	18	139	7	2/IV—1/V	25—230	206	160
Stellaria media	сорное—С	16	18	114	5	8—27/IV	49—161	113	
Gagea minima	кусты—С	16	18	116	7	8—23/IV	71—163	83	
Adonis vernalis	чирнозем	17	19	187	4				
Pot. ntila arenaria	пески—П	17	19	164	9	7—21/IV	58—230	173	114
Pulsatilla nigricans	рощи на песке	17	19	168	9	1—22 IV	96—173	78	58
Capsella bursa pastoris	сорное—С	18	20	134	8	30/III—6/V	15—257	243	
Ceratocephalus orthoceras	холмы—С	18	20	151	7	5/IV—3/V	73—236	164	
Gagea erubescens	кусты—С	19	21	147	4				
Caltha palustris	болота	20	22	173	9	13—30/IV	58—297	240	
Viola odorata	леса—С	20	22	124	4				
Draba verna	дюнные по-ски—П	21	23	172	5				
Thlaspi arvense	сорное—С	22	24	192	9	17—30 IV	84—243	160	
" "	" "	23	25	204	15	7/IV—8/V	84—325		
Omphalodes scorpioides	леса—С	22	24	219	7	20—27/IV	143—270	127	
Adoxa moschatellina	леса на песке	22 ¹ / ₂	24 ¹ / ₂	223,5	4	16—27/IV	166—299	235	
Primula officinalis	леса—С	22 ¹ / ₂	24 ¹ / ₂	209	7	19—25/IV	168—253	87	41
" "	" "	24	26	227	17	17 IV— 7 V	168—272	105	
Glechoma hederacea	кусты—С	23 ¹ / ₂	25 ¹ / ₂	203	10	8 IV— 6/V	152—257	105	
" "	" "	25	27	205	15	8, IV— 6/V	152—257		
Orobis vernus	леса—С	24 ¹ / ₂	26 ¹ / ₂	226	7	21/IV— 6/V	152—265	131	
Nonnea pulia	сорное—С	25	27	238	9	20, IV— 5/V	190—288	99	
" "	" "	26	28	226	21	20/IV— 6/V	174—288	115	
Myosotis sparsiflora	кусты	25 ¹ / ₂	27 ¹ / ₂	234	8	22 IV— 2/V	176—288	113	
Taraxacum vulgare	южные скло-вы—С	25 ¹ / ₂	27	216	10	18/IV— 5/V	127—245	119	
" "	в разн. услов.	27	29	220	18	18/IV—11/V	127—284	158	
Sisymbrium Thalianum	южн. склоны	27	29	230	5				
Lamium maculatum	леса	27 ¹ / ₂	29 ¹ / ₂	242	9	19/IV— 9/V	176(8)—300	125	53
Androsace elongata	сорное—лу-га—С	28	30	231	5				
Viola tricolor arvensis	пески—П	28	30	270	5	21/IV— 1/V	237—299	63	
Lithospermum arvense	южные скло-ны (С)	29	31	256	5				
Potentilla patula	рощи на песке	29	31	289	6	21/IV— 5/V	209—366	158	
Chorispora tenella	холмы—С	29	31	301	4				
Fritillaria ruthenica	рощи на пе-ске—П	30	32	251	5	21/IV— 6/V	225—297	73	
Ranunculus auricomus	лес на песке	30	32	285	6	24/IV— 6/V	235—350	116	40
Carex S heberi	холмы—С	30	32	307	6	23/IV— 6/V	282—351	70	
Pedicularis lacta	заливы, луга	30	32	320	6	26/IV— 6/V	253—383	130	

ВИБРАНЕ З НАУКОВОГО ДОРОБКУ С. О. ІЛЛІЧЕВСЬКОГО...

Название растения	Местонахождение	Дата	Номер дт	Сумма температур	Число наблюдений	Крайние даты	суммы температур (в °)	Амплитуда сумм (°)
<i>Stellaria Holostea</i>	леса	май						
<i>Vinca minor</i>	культурн.—С	1	33	275	9	21/IV—7/V	178—310	133
"	культурн.—С	1	33	258	6	27/IV—9/V	143—318	176
"	культурн. и лесн.	3	35	279	15	18/IV—19/V	143—439	297
<i>Barbarea vulgaris</i>	заливн. дуга	1½	33½	308	8	24/IV—7/V	254—371	118
<i>Veronica verna</i>	"	2	34	323	7	"	"	"
<i>Hierochloa odorata</i>	пески	2½	34½	338	9	18/IV—16/V	180—448	269
<i>Chelidonium majus</i>	сорное—С	3	35	325	12	22 IV—13/V	223—340	118
"	"	6	38	342	22	22/IV—16/V	223—406	184
<i>Lamium amplexicaule</i>	"	3	35	357	6	28 IV—12/V	178—517	340
<i>Asperugo procumbens</i>	"	4½	36½	334	7	26/IV—14/V	273—410	128
<i>Heleocharis palustris</i>	заливн. дуга	5	37	413	5	"	"	"
<i>Alopecurus pratensis</i>	дуга—С	6	38	403	4	2—14/V	306—427	122
"	"	9½	41½	401	21	27/IV—23/V	362—469	108
<i>Carex vulpina</i>	заливн. дуга	6	38	429	5	"	"	"
<i>Euphorbia virgata</i>	южн. склоны	6½	38½	438	5	3—26/V	318—576	234
"	"	10	42	431	14	25/IV—20/V	312—487	"
<i>Triglochin maritimum</i>	заливн. дуга	6½	38½	383	5	29, IV—14/V	299—419	121
<i>Veronica Chamaedrys</i>	кусты—С	7	39	406	6	29/IV—14/V	306—533	228
<i>Urtica arenaria</i>	рощи на песке	7½	39½	398	5	1—16/V	330—614	185
<i>Sisymbrium Sophia</i>	сорное	8	40	413	7	27/IV—4/V	339—497	159
<i>Fragaria collina</i>	холмы—С	8	40	435	6	30/IV—23/V	279—566	288
<i>Senecio campestris</i>	рощи на песке	9	41	414	6	2—19/V	340—478	139
<i>Polygala comosa</i>	дуга—С	10	42	477	4	3—17/V	338—571	234
"	дуга	12	44	449	12	2—27/V	338—571	234
<i>Stellaria graminea</i>	дуга—С	10½	42½	464	8	4—25/V	331—625	295
<i>Hyoscyamus niger</i>	сорное—С	10½	42½	487	4	5—16/V	427—636	111
<i>Senecio vernalis</i>	"	11	43	433	6	2—17/V	382—438	57
"	"	10	42	405	10	26, IV—24/V	320—438	119
<i>Alga genevensis</i>	дуга—С	11	43	450	11	30/IV—17/V	378—542	165
"	"	11½	43½	439	20	28, IV—17/V	378—542	165
<i>Trifolium pratense</i>	дуга	11½	43½	471	9	4—20/V	380—571	192
"	"	15½	47½	440	21	23/IV—2/VI	321—586	266
<i>Berteroa incana</i>	сорное	12	44	592	8	10/IV—9/VI	95—927	"
<i>Plantago media</i>	дуга—С	12½	44½	468	10	7—18/V	338—576	"
"	"	14	46	463	15	3—26/V	338—576	"
<i>Ranunculus acer</i>	заливн. дуга	13	45	511	8	6—20/V	437—571	136
<i>Lepidium rudemale</i>	сорное	14	46	431	6	2—26/V	127—625	"
<i>Cynoglossum officinale</i>	сорное—С	14	46	502	9	5—17/V	436—580	145
<i>Anthriscus silvestris</i>	кусты, леса	14	46	507	9	4—23/V	419—648	230
<i>Arenaria graminifolia</i>	дуга—С	14	46	535	6	4—27/V	458—630	174
<i>Veronica serpyllifolia</i>	дуга	15	47	490	8	6—21/V	423—586	164
<i>Lepidium Draba</i>	сорное—С	15	47	503,5	7	3—28/V	380—679	300
<i>Vicia sepium</i>	кусты	15	47	533	7	7—24/V	447—683	237
<i>Symphytum officinale</i>	заливн. дуга	15½	47½	483	4	"	"	"
<i>Ranunculus repens</i>	дуга	17	49	510	8	4—22/V	445—601	157
<i>R. polyanthemus</i>	дуга—С	17	49	548	8	4—30/V	445—647	203
<i>Salvia pratensis</i>	"	17½	49½	597	9	5—25/V	509—679	171
"	"	19	51	579	15	4—29/V	509—679	171
<i>Malachium aquaticum</i>	"	18	50	532	6	14—23/V	509—566	58
<i>Arenaria serpyllifolia</i>	"	19	51	515	4	"	"	"
<i>Primaria Schleicheri</i>	сорное—С	19	51	542	4	10—23/V	516—553	38
"	"	17½	49½	514	16	8—28/V	430—563	134
<i>Carum Carvi</i>	дуга—С	19	51	593	6	"	"	"
<i>Sisymbrium Loeselii</i>	сорное—С	20	52	573	10	28, IV—25/V	318—644	327
<i>Taraxis glabra</i>	кусты—С	20	52	596	8	10—27/V	447—685	239
"	"	21	53	553	12	20/V—1/VI	"	"
<i>Anthemis arvensis</i>	сорное—С	20	52	632	4	"	"	"
<i>Potentilla anserina</i>	заливн. дуга	20	52	615	8	12—31/V	381—739	342
<i>Urtica Pseudacorus</i>	река, пойма	20	52	638	8	12—28/V	564—687	124

Название растения	Местонахождение	Дата	Номер д.	Сумма температур (°C)	Число наблюдений	Крайние даты	Крайние суммы температур (°C)	Амплитуда
<i>Aristolochia Clematidis</i> . . .	берег реки	май 20	52	691	5	12–26/V	447–685	
<i>Echinosperrum Lappula</i> . . .	сорное—С	20½	52½	568	5	12–26/V	439–643	
<i>Ranunculus Illyricus</i> . . .	холмы—С	20½	52½	562	11	13–27/V	436–659	
" " " " " " " " " " " "	" "	20½	52½	577	15	11/V–1/VI	436–682	
<i>R. secleratus</i>	болота	20½	52½	632	6	13–28/V	571–679	
<i>Silene nutans</i>	луга—С	21	53	604	6	9–31/V	571–667	
<i>Potentilla argentea</i>	" "	21	53	671	7	13–28/V	603–758	
<i>Bunias orientalis</i>	сорное—С	21	53	678	8	13/V–17/VI	577–869	
<i>Lychnis Flos cuculi</i>	заливные луга	21½	53½	628	8	13–31/V	484–687	
<i>Scorzonera laciniata</i>	луга	21½	53½	645	4			
<i>Galium Aparine</i>	кусты	22	54	547	4			
<i>Geum urbanum</i>	кусты, леса	22	54	615	10	9/V–5/VI	447–728	
<i>Thesium ramosum</i>	холмы—С	22	54	622	7	4/V–7/VI	517–692	
<i>Vicia tenuifolia</i>	кусты—С	22	54	658	10	14–30/V	592–798	
<i>Rumex crispus</i>	сорное	22	54	680	6	7/V–1/VI	484–888	
<i>Poa pratensis</i>	луга—С	22½	54½	652, 6	6	11–29/V	606–706	
<i>Tragopogon major</i>	холмы—С	23	55	674	6	12/V–2/VI	624–847	
<i>Verbascum phoeniceum</i>	" "	23	55½	597	6	16–27/V	447–778	
" " " " " " " " " " " "	" "	20	52	599	15	10/V–8/VI		
<i>Hieracium Pilosella</i>	луга—С	23½	55½	626	8	12/V–5/VI	550–727	
" " " " " " " " " " " "	рощи на песке	1½/VI	55½	798	4			
<i>Camelina sativa</i>	сорное	май 24	56	648	4			
<i>Veronica austriaca</i>	луга—С	24	56	658	9	10/V–7/VI	606–778	
<i>Brassica Sinapistrum</i>	сорное—С	24	56	671	8	17–29/V	542–784	
<i>Matricaria inodora</i>	сорное	24	56	712	4			
<i>Valeriana angustifolia</i>	кусты—С	24	56	753	4	15–30/V	686–824	
<i>Sinapis alba</i>	сорное—С	25	57	647	5	21–29/V	542–747	
<i>Vicia villosa</i>	" "	25	57	641	5	16–27/V	603–665	
<i>Trifolium repens</i>	луга	25	57	677	7	15/V–7/VI	558–824	
" " " " " " " " " " " "	" "	18	50	553	15	30/IV–7/VI	341–824	
<i>Scirpus lacustris</i>	болота—Р	25	57	726	4	18–30/V	651–826	
<i>Gratiola officinalis</i>	заливные луга	25	57	846	6	27/V–17/VI	757–906	
<i>Lychnis alba</i>	сорное—С	26	58	665, 5	10	12/V–9/VI	427–780	
<i>Plantago lanceolata</i>	луга	26	58	666	8	13/V–7/VI	445–735	
<i>Trifolium montanum</i>	луга—С	26	58	698	8	15/V–7/VI	659–758	
" " " " " " " " " " " "	" "	24	56	684	14	13/V–7/VI	659–758	
<i>Brassica campestris</i>	сорное—С	26	58	711	6	18–31/V	(379)754–866	
<i>Koeleria gracilis</i>	луга—С	26	58	720	8	15/V–1/VI	678–824	
<i>Juncus Gerardi</i>	заливные луга	26	58	727	8	18/V–10/VI	651–810	
<i>Centaurea Cyanus</i>	сорное—С	26½	58½	677	6	17–30/V	644–709	
" " " " " " " " " " " "	" "	27	59	649	19	17/V–13/VI	556–735	
<i>Rhinanthus major</i>	заливные луга	27	59	713	6	18/V–9/VI	577–919	
<i>Dictamnus albus</i>	кусты—С	27	59	717	5	26/V–4 VI	685–766	
<i>Dactylis glomerata</i>	" "	27	59	737	8	20/V–9/VI	643–888	
" " " " " " " " " " " "	" "	29	61	743	12		643–888	
<i>Nasturtium austriacum</i>	заливные луга	27	59	755	5	18/V–9/VI	709–798	
" " " " " " " " " " " "	луга—С	27	59	708	4	22–30/V	647–842	
<i>Scirpus maritimus</i>	берега реки	27	59	763	5	18/V–3/VI	700–798	
<i>Orobis niger</i>	кусты—С	27½	59½	734	4			

Название растения	Местонахождение	Дата	Номер дня	Сумма температур (в °C)	Число лет наблюдения	Крайние даты	Амплитуда дат	Крайние суммы температур (в °C)
<i>Festuca sulcata</i>	луга—С	май	28	703	5	23/V—1/VI	10	678—741
<i>Silene inflata</i>	кусты	28	60	717	6	15/V—12/VI	29	575—798
<i>Glyceria fluitans</i>	луга—Р	28	60	728	5	22—31/V	10	665—766
<i>Nuphar luteum</i>	река	28	60	746	10	18/V—9/VI	23	577—861
<i>Linaria odora</i>	пески	28	60	788	4	24/V—4/VI	12	661—892
<i>Asperula glauca</i>	луга—С	28	60	791	7	19/V—7/VI	20	697—873
<i>Stachys recta</i>	кусты—С	28	60	797	7	19/V—7/VI	±0	697—873
"	рощи на песке	июнь	2	800	5	18/V—9/VI	23	757—813
<i>Chaerophyllum temulum</i>	леса	28—29	60½	729	4	18/V—4/VI	18	686—798
<i>Clematis recta</i>	южный склон	29	61	773	5	22/V—5/VI	15	686—834
<i>Scutellaria altissima</i>	леса	29	61	760	9	20/V—9/VI	21	650—856
<i>Secale fragile</i>	дюнные пески	29	61	803	5	18/V—6/VI	20	722—857
<i>Rumex confertus</i>	сорное	30	62	719	7	25/V—9/VI	16	625—780
<i>Potamogeton perfoliatus</i>	река	30	62	795	4			
<i>Eutomus umbellatus</i>	берег реки	30	62	821	8	21/V—9/VI	20	709—869
<i>Galium boreale</i>	пойма	30	62	867	5			
<i>Scrophularia nodosa</i>	леса	30	62	821	5	15/V—18/VI	35	798—922
<i>Lychnis Viscaria</i>	кусты	31	63	720	5			
<i>Achillea Millefolium s. l.</i>	луга	31	63	794	19	23/V—9/VI	19	665—905
<i>A. crustacea</i>	"	31	63	802	6	24/V—19/VI		665—958
<i>Vincetoxicum officinale</i>	кусты—С	31	63	781	8	15/V—18/VI	35	664—873
<i>Gladiolus imbricatus</i>	заливные луга	31	63	803	9	22/V—10/VI	20	714—905
<i>Silene multiflora</i>	"	31	63	806	7	20/V—9/VI	21	709—888
<i>Silene Otites densiflora</i>	луга—С	31 май—	63½	815	10	20/V—6/VI	16	764—893
"	1 июнь							
<i>Solanum Dulcamara</i>	берег реки	1 "	63½	792,5	8	18/V—12/VI	26	685—692
<i>Silpendula hexapetala</i>	луга—С	1 "	63½	818	10	22/V—13/VI	23	739—875
<i>Thymus Marschallianus</i>	"	1 "	64	807	8	22/V—18/VI	28	669—875
"	"	31 мая—	63	769	15	20/V—18/VI	30	632—919
"	1 июнь							
<i>Salvia silvestris</i>	холмы	1	64	809	8	19/V—12/VI	25	751—891
<i>Convolvulus arvensis</i>	сорное—С	1—2	64½	808	12	18/V—15/VI	29	645—890
"	"	2	65	787	20	16/V—18/VI	31	645—890
<i>Trifolium alpestre</i>	кусты—С	2	65	839	5	26/V—8/VI	14	707—931
"	рощи на песке	2	65	824	7	26/V—9/VI	15	709—955
<i>Veronica scutellata</i>	заливные луга	2	65	832	4	26/V—9/VI	15	757—892
<i>Leucanthemum vulgare</i>	луга	2	65	745	7	23/V—9/VI	18	665—790
<i>Nymphaea candida</i>	река	2	65	750	9	17/V—9/VI	25	577—866
<i>Aegopodium Podagraria</i>	леса	2	65	832	6	18/V—9/VI	23	757—932
<i>Geranium sanguineum</i>	рощи на песке	2—3		800	7	18/V—12/VI	29	517—866
<i>Avena pubescens</i>	"	3	66	759	4			
<i>Festuca pratensis</i>	луга	3	66	850	4			
<i>Lysimachia thyrsoiflora</i>	ольшаник	3	66	764	4			
<i>Lampsana communis</i>	леса	3	66	847	4			
<i>Pedum vulgare</i>	пески	3	66	822	4	28/V—9/VI	20	756—932
"	сорное—С	9	72	892	7	1—17/VI	17	761—1172
<i>Galium palustre</i>	пойма	3	66	852	5	27/V—19/VI	24	757—955
<i>Ochsis laxiflora</i>	"	4	67	774	5	26/V—19/VI	16	692—816
<i>Campanula sibirica</i>	холмы—С	4	67	820	6	30/V—12/VI	14	845—1103
<i>Bismbrian n officinale</i>	сорное—С	4	67	904	9	23/V—19/VI	28	666—1165
<i>Synestia angustifolia</i>	пески	4—5	67½	746	6	21/V—12/VI	23	541—892
<i>Sedum acre</i>	"	4—5	67½	799	5	28/V—12/VI	16	722—932
"	холмы—С	5—6	68½	799	7	31/V—13/VI	14	727—927
<i>Medicago lupulina</i>	сорное—С	5	68	891	5	30/V—15/VI	16	719—1266
<i>Melilotus officinalis</i>	"	5	68	874	9	19/V—21/VI	34	741—970
<i>Alia na Plantag.</i>	болота	5½	68½	936	5			
<i>Lysimachia Nummularia</i>	кусты—С	5	68	888	5	27/V—13/VI	18	849—910
<i>Hypochaeris maculata</i>	рощи на песке	6	69	816	5	30/V—19/VI	21	709—938
<i>Rhizom tuberosa</i>	луга—С	6	69	870	9	22/V—18/VI	28	803—922
<i>Urtica dioica</i>	сорное—С	6	69	862	5	25/V—12/VI	9	625—1190
<i>Gypsophila muralis</i>	"	6	69	800	10	13/V—20/VI	39	644—1135
"	пески	29 мая	61	859	4			

Название растения	Местонахождение	Дата	Номер дня	Сумма температур (°C)	Число лет наблюдения	Крайние даты	Амплитуда, град	Крайние суммы температур (°C)
<i>Geranium colinum</i>	заливные луга	7	70	903	8	22/V—22/VI	33	758
<i>Knaulia arvensis</i>	луга	7	70	906	10	27/V—13/VI	18	744
<i>Brunella vulgaris</i>		7	70	884	10	27/V—9/VI	24	576
<i>Calamintha Acanthos</i>	рощи на песке	7—8	70½	832	4	1—19/VI	19	757
<i>Medicago falcata</i>	луга—C	7—8	70½	865	9	31/V—18/VI	19	741
* <i>Lotus corniculatus</i>	луга	7—8	70½	923	10	17/V—26/VI	41	719
* <i>Veronica Teucrium</i>	кусты—C	8	71	905	9	26/V—21/VI	41	719
<i>Lathyrus tuberosus</i>	луга—C	8—9	71½	936	10	30/V—20/VI	27	719
<i>Galium verum</i>	рощи на песке	8—9	71½	960	6	28/V—19/VI	23	810
(см. также 23 июня — суглинок)								
<i>Sisymbrium Pannonicum</i>	берег реки	8—9	71½	994	4	28/V—19/VI	23	894
<i>Stratiotes aloides</i>	луга—C	9	72	905	5	25/V—24/VI	31	747
<i>Serratula heterophylla</i>	луга—C	9	72	920	5	30/V—21/VI	23	757
<i>Allium rotundum</i>	южные склоны холмов—C	9	72	959	6	24/V—26/VI	34	909
* <i>Spergula arvensis</i>	пески	6	69	1082	12	24/V—26/VI	34	909
		9—10	72½	921	5	28/V—22/VI	26	812
<i>Scutellaria hastataefolia</i>	пойма	10	73	912	4	24/V—19/VI	27	894
<i>Jasione montana</i>	рощи на песке	10—11	73½	975	4	1—19/VI	19	866
<i>Melampyrum nemorosum</i>	рощи	11	74	899	4	4—19/VI	16	812
<i>Veronica Anagallis</i>	пойма	11	74	903	4			
<i>Melampyrum cristatum</i>	рощи на песке	11	74	917	4			
<i>Scabiosa ochroleuca</i>	луга—C	11	74	1022	5	5—24/VI	20	909
<i>Delphinium Consolida</i>	поля—C	11	74	965	9	23/V—20/VI	25	873
"	"	10	73	920,5	21	23/V—21/VI	26	773
<i>Agropyrum repens</i>	сорное—C	12	75	1020	6	7—20/VI	14	909
"	C	14	77	1057	11	7—22/VI	16	909
<i>Potentilla reptans</i>	луга—C	13	76	1006	4	5—20 VI	16	869
<i>Hypericum perforatum</i>	кусты—C	13	76	1043	9	3—19/VI	17	905
"	"	16	78	1051,6	16	3—18, VI		
<i>Plantago major</i>	сорное—C	13—14	76½	1044	5	4—24/VI	21	812
<i>Leonurus Cardiacae</i>		13—14	76½	1014	11	23/V—30/VI	39	903
<i>Bromus inermis</i>	луга—C	14	77	958	6	26/VI—1/VI	19	719
<i>Chenopodium album</i>	сорное—C	14	77	1055	6	29/V—26/VI	29	825
<i>Oenanthe aquatica</i>	пойма	14	77	1118	6	5—21/VI	17	1011
<i>Cuscuta europaea</i>	C	14	77	1094	5	9—25/VI	17	922
<i>Coronilla varia</i>	луга—C	14—15	77½	1046	12	29/V—25/VI	28	919
<i>Verbascum Lychnitis</i>	сорное—C	15	78	958,7	9	31/V—4/VII	35	909
<i>Lathyrus pratensis</i>	пойма	15	78	1142	9	26, V—24/VI	30	766
<i>Carduus nutans</i>	сорное—C	15	78	1068	5	7—20/VI	14	970
<i>Beckmannia eruciformis</i>	пойма (луга)	15	78	1087	8	5—24/VI	20	1011
<i>Linaria vulgaris</i>	сорное—C	15	78	1095	6	10/VI—3/VII	24	1173
"	"	13	76	995	14			
<i>Vicia pisiformis</i>	кусты—C	16	79	1036	4			
<i>Chrysanthemum corymbosum</i>		16	79	1081	6	3/VI—3/VII	28	873
<i>Campanula persicifolia</i>	рощи на песке	16	79	1089	6	1/VI—5/VII	35	812
<i>Astragalus glycyphylus</i>	кусты—C	16	79	1175	4			
<i>Lolium perenne</i>	сорное—C	17	80	1089	4			
<i>Achillea nobilis</i> L.	"	17	80	1146	5	7—26/VI	20	1057
<i>Nepeta nuda</i>	"	17	80	1117	5			
<i>Jurinea cyanoides</i>	рощи на песке	17	80	1144	7	1/VI—3/VII	33	819
<i>Carduus acanthoides</i>		17	80	1098	8			
<i>Calamagrostis Epigeios</i>	берег реки	17	80	1161	5	8—26/VI	19	1170
<i>Bryonia alba</i>	сорное—C	17—18	81½	1055	7	7—26/VI	20	850
<i>Campanula rotundifolia</i>	рощи на песке	18	81	1110	8	1/VI—3/VII	33	860
<i>Alsiue setacea</i>	пески	18	81	773	4			
<i>Sagittaria sagittaeifolia</i>	река	18	81	1173	7	5—28/VI	24	1071

38

Название растения	местона- хождение	Дата	Номер	Сума ператур	Число наблюд.	даты	Ампл. дг	температур (в °)
<i>Sonchus arvensis</i>	сорное - С	июнь 18	81	1183	6	10-25/V	16	1110-1244
<i>Oenothera biennis</i>	берег реки	18	81	1157	5			
	пески	20-21	81½	1134	7	13/VI-1/VII	19	960-1342
<i>Astragalus Cicer</i>	луга	19	82	1077	5	9-24/VI	16	894-1196
<i>Potentilla recta</i> L.	кусты - С	19	82	1113	5	14-24/VI	11	1028-1167
<i>Chaerophyllum bulbosum</i>	" "	20	83	1137	5	5/VI-3/VII	29	1072-1210
<i>Verbascum phlomoides</i>	" "	20	83	1220	5	19-22/VI	4	1046-1372
<i>Cichorium intybus</i>	песок	20	83	1084,5	4	14-27/VI	14	1011-1156
	берег реки	20	83	1198	5	9/VI-6/VII	28	1072-1269
	сорное - С	22	85	1198	17	6/VI-7/VII	32	1003-1269
<i>Cichorium intybus</i>	" "	23	86	1170	6	1-22/VI	22	1029-1278
<i>Veronica spicata</i>	рощи - П	20	83	1149	6	18/VI-3/VII	15	1094-1476
	луга - С	24	87	1207	5			
<i>Campanula Trachelium</i>	леса	20-21	83½	1144,5	9	9 VI-1/VII	23	938-1268
<i>Malva borealis</i>	сорное - С	21	84	1104,5	5	12/VI-3/VII	22	956-1182
<i>Saponaria officinalis</i>	берег реки	21	84	1158	4	8/VI-3/VII	23	1130-1232
<i>Juncus lamprocarpus</i>	" "	21	84	1180	4			
<i>Thalictrum angustifolium</i>	пойма - Р	21	84	1197	8	5/VI-4/VII	30	1123-1297
<i>Chenopodium hybridum</i>	сорное - С	21	84	1215	6	24/V-14/VII	52	728-1744
<i>Lepidium latifolium</i>	луга	21	84	1222	8	7-30 VI	24	1133-1285
<i>Senecio Jacobaea</i>	луга - С	21	84	1263	5	5/VI-10/VII	36	1129-1440
	рощи на песке	28	91	1337,5	6	1/VI-14/VII	34	1029-1528
<i>Hydrocharis Morsus ranae</i>	река	22	85	1003	5	9/VI-12/VII	34	865-1515
<i>Melilotus albus</i>	сорное - С	22	85	1116	8	10-30 VI	21	1014-1215
<i>Sonchus oleraceus</i>	" "	22	85	1197	5	7/VI-5/VII	21	932-1398
<i>C. nium maculatum</i>	" "	22	85	1181,5	7	17/VI-2/VII	16	1046-1440
<i>Agrimonia Eupatoria</i>	кусты - С	22	85	1218	10	15/VI-2/VII	18	1057-1371
<i>Lactuca sagittata</i>	" "	22-23	85½	1242,5	4	20-27/VII	8	1133-1374
<i>Galium verum</i>	луга - С	23	86	1201	6	16/VI-4/VII	19	1113-1297
	берег реки	23	86	1168	4	9-27/VI	19	1123-1198
(см. также 8-9 июня - на песках)								
<i>Lavatera thuringiaca</i>	кусты - С	23	86	1181	11	7/VI-4/VII	28	1087-1266
<i>Hypericum hirsutum</i>	леса - С	23	86	1205	7	9/VI-3/VII	25	1164-1266
<i>Hemerocallis fulva</i>	культурное	23	86	1218	5			
<i>Onopordon Acanthium</i>	сорное - С	23	86	1276	8	17/VI-3/VII	7	1087-1457
<i>Yeronica longifolia</i>	берег реки	23-24	86½	1215	7	7/VI-4/VII	28	1123-1297
<i>Cirsium arvense</i>	сорное - С	23-24	86½	1218	8	20-27/VI	8	1094-1357
	" "	23	86	1225	13	17/VI-2/VII	16	1009-1348
<i>Agrastemma Githago</i>	" "	23	86	1139	5	19-20/VI	2	1056-1353
<i>Anthemis tinctoria</i>	склоны (С)	24	87	1193	4	9-22/VI	13	1164-1244
<i>Amarantus retroflexus</i>	сорное - С	24	87	1218	4			1183-1292
<i>Agropyrum glaucum</i>	луга - С	24	87	1250	4	20/VI-1/VII	12	1134-1323
<i>Asperula cynanchica</i>	" "	24	87	1211,5	7	16/VI-6/VII	21	1113-1353
<i>Plantago arenaria</i>	пески	24	87	1382	4	20/VI-14/VII	25	1299-1424
<i>Linaria genistaeifolia</i>	рощи на песке	25	88	1298	5	22/VI-3/VII	12	1268-1495
<i>Lilium candidum</i>	культурное	25	88	1130	7	15/VI-3/VII	20	1071-1307
<i>Stachys palustris</i>	болота	26	89	1194	4	13/VI-5/VII	16	1071-1255
<i>Falcaria Rovini</i>	сорное - С	26	89	1197	9	21/VI-18/VII	28	1057-1497
<i>Anthericum ramosum</i>	рощи на песках	26	89	1228,5	8	16/VI-3/VII	18	1113-1412
<i>Galium Mollugo</i>	кусты - С	26	88	1232	7	21/VI-1/VII	11	1118-1440
<i>Salvia verticillata</i>	сорное - С	26	89	1274	7	17-30/VI	14	1123-1358
<i>Hieracium echinoides</i>	рощи на песке	26	89	1350,5	5	22/VI-3/VII	12	1268-1495
<i>Ononis hircina</i>	пойма	26-27	89½	1189	5	19/VI-4/VII	6	1071-1297
<i>Thymus odoratissimus</i>	дюнные пески	26-27	89½	1314	6	20/VI-5/VII	16	1255-1393
<i>Stachys Betonica</i>	кусты - С	26-27	89½	1342	5	22/VI-1/VII	10	1273-1437
<i>Trifolium fragiferum</i>	заливные луга	27	90	1255	4			
<i>Centauarea arenaria</i>	берег реки	27	90	1285	4	17/VI-18/VII	32	1130-1492
<i>Centauarea jacea</i>	заливные луга	27	90	1334	6	9/VI-10/VII	32	1.06-1583
<i>Lythrum Salicaria</i>	пойма	27-28	90½	1253	6	12/VI-7/VII	27	1122-1349
<i>Inula salicina</i>	кусты - С	28	91	1232	5	20/VI-17/VII	28	1167-1490
	пойма	27	90	1098	4	16/VI-18/VII	33	1258-1493

Название растения	Местонахождение	Дата	Номер дня	Сумма температур (в °C)	Число лет наблюдений	Крайние даты	Амплитуда (в °C)	Крайние температуры (в °C)	О. В. Халимон
июнь									
<i>Lysimachia vulgaris</i> . . .	лесные болота	28	91	1295	6	21/VI – 3/VII	13	1198–1416	
<i>Solanum nigrum</i> . . .	сорное—С	28	91	1333	8	19–30/VI	12	1139–1463	
<i>Centaurea arenaria</i> . . .	пески	28–29	91½	1300	6	19/VI–14/VII	27	1133–1424	
<i>Filipendula Ulmaria</i> . . .	лесные болота	29	92	1317	7	20/VI – 3/VII	14	1198–1604	
июль									
<i>Plantago maritima</i> . . .		29	92	1406	4				
<i>Vaccaria parviflora</i> . . .	сорное—С	30	93	1296	6	19/VI–11/VII	23	1146–1374	
<i>Trifolium arvense</i> . . .	пески	40	93	1253	6	19/VI–16/VII	28	1046–1473	
<i>Ballota nigra</i> . . .	сорное—С	30	93	1319	9	10/VI–18/VII	38	1172–1494	
<i>Althaea officinalis</i> . . .	пойма	30	93	1364	9	24/VI–16/VII	23	1212–1473	
<i>Nepeta Cataria</i> . . .	сорное—С	30	93	1392	5	19/VI–16/VII	28	1259–1495	
<i>Chondrilla juncea</i> . . .	пески	30	93	1450	4	19/VI – 9/VII	21	1371–1505	
август									
<i>Carduus eriopus</i> . . .	сорное—С	1	94	1177	4	27/VI–25/VII	29	982–1638	
<i>Lactuca Scariola</i> . . .	" "	1	94	1377	7	25/VI – 6/VII	12	1340–1440	
<i>Althaea officinalis</i> . . .	пойма	2	95	1340	7				
<i>Heracleum sibiricum</i> . . .	сорное	2	95	1345	6	9/VI – 6/VII	28	1094–1431	
<i>Setaria glauca</i> . . .	сорное—С	2	95	1374	4				
<i>Helichrysum arenarium</i> . . .	пески	3	96	1450	4	30/VI – 9/VII	10	1299–1604	
<i>Erythraea pulchella</i> . . .	заливные дуга	3	96	1464	5	16/VI – 22/VII	37	1285–1753	
<i>Panicum Crus galli</i> . . .	сорное—С	4	97	1427	5	27/VI – 9/VII	13	1335–1517	
<i>Sium latifolium</i> . . .	река	4	97	1427	7	23/VI – 14/VII	22	1297–1604	
<i>Campanula rapunculoides</i> . . .	кусты—С	4	97	1498	6	22/VI–18/VII	27	1437–1576	
<i>Stachys germanica</i> . . .	" "	5	98	1362	4	25/VI–11/VII	17	1340–1377	
<i>Silene parviflora</i> . . .	рощи на песке	5	98	1455	5	17/VI – 25/VII	35	1342–1604	
<i>Atriplex laciniatum</i> . . .	сорное—С	5	98	1483	6				
<i>Centaurea maculosa</i> . . .	холмы—С	5	98	1572	4	26/VI–10/VII	23	1358–1722	
<i>Thouilla Anthriscus</i> . . .	кусты—С	5–6	98½	1389	4	29/VI – 14/VII	16	1277–1443	
<i>Origanum vulgare</i> . . .	" "	6	99	1397	7	30/VI–11/VII	12	1243–1558	
<i>Daucus Carota</i> . . .	сорное—С	6	99	1440	8	26/VI – 21/VII	26	1323–1633	
<i>Peucedanum Oreoselinum</i> . . .	рощи на песке	6	99	1444	6	27/VI – 14/VII	18	1299–1532	
<i>Erigeron canadense</i> . . .	сорное—С	6	99	1455	6	23/VI – 15/VII	24	1110–1810	
<i>Leontodon autumnalis</i> . . .	заливные дуга	7	100	1297	4	19/VI–18/VII	30	1046–1765	
<i>Sium lancifolium</i> . . .	пойма	8	101	1437	6	26/VI – 18/VII	23	1267–1804	
<i>Inula britannica</i> . . .	сорное—С	8	101	1517	8	30/VI–15/VII	16	1377–1663	
<i>Dianthus campestris</i> . . .	рощи на песке	8	101	1552	8	2–21/VII	20	1424–1663	
<i>Achillea Ptarmica</i> . . .	пойма	9	102	1485	6	1–17/VII	17	1246–1794	
<i>Peucedanum alsaticum</i> . . .	кусты—С	9	102	1565	6	8–17/VII	10	1583–1734	
<i>Allium sphaerocephalum</i> . . .	рощи на песке	9–10	102½	1451	6	3–16/VII	14	1349–1528	
<i>Peucedanum arenarium</i> . . .	" "	9–10	102½	1520	6	6–14/VII	9	1424–1703	
<i>Tanacetum vulgare</i> . . .	берег реки	10	103	1493	5	25/VI – 18/VII	20	1456–1547	
<i>Pieris hieracioides</i> . . .	сорное—С	10	103	1513	7	27/VI – 18/VII	22	1374–1577	
<i>Lappa tomentosa</i> . . .	" "	11	104	1537	5	27/VI – 18/VII	22	1374–1722	
<i>Artemisia vulgaris</i> . . .	пойма	11	104	1625	5	2/VI – 14/VII	43	1065	
<i>Eupatorium cannabinum</i> . . .	сорное—С	12	105	1563	5	6–25/VII	20	1469–1684	
<i>Artemisia Absinthium</i> . . .	" "	14	107	1656	6	23/VI – 26/VII	34	1130–1964	
<i>Taraxacum serotinum</i> . . .	" "	14	107	1676	5	4–24/VII	19	1439–1868	
<i>Pimpinella Saxifraga</i> . . .	дуга—С	14	107	1674	6	25/VI – 22/VII	28	1177–1960	
<i>Seseli tortuosum</i> . . .	рощи на песке	15	108	1666	4	9–21/VII	13	1528–1794	
сентябрь									
<i>Cirsium lanceolatum</i> . . .	сорное—С	17	110	1713	5	10–21/VII	364	1503–1868	21
<i>C. canum</i> . . .	заливн. дуга	20½	113½	1720	4	18–22/VII	395	1492–1836	30
<i>Echinops sphaerocephalus</i> . . .	холмы—С	21	114	1738	6	14/VII – 5/VIII	263	1606–1868	16
<i>Artemisia Absinthium</i> . . .	сорное—С	22	115	1755	8	20–26/VII	327	1638–1964	
октябрь									
<i>Dipsacus pilosus</i> . . .	сорное—С	22	115	1760	8				
<i>Humulus Lupulus</i> . . .	кусты	24	117	1827	6	12/VII – 5/VIII	344	1562–1905	13
<i>Cirsium serrulatum</i> . . .	сорное—С	24	117	1804	5	16–31/VII	353	1648–2000	19
<i>Solidago virga aurea</i> . . .	рощи на песке	24	117	1801	8	20/VII – 2/VIII	135	1752–1886	7
<i>Mentha arvensis</i> . . .	берега реки	24	117	1844	6	9/VII – 8/VIII	521	1528–2051	
<i>Aster acer</i> . . .	кусты—жон- ный склон	25½	118½	1799	4	6/VII – 1/VIII	343	1668–2019	18
ноябрь									
<i>Sempervivum ruthenicum</i> . . .	рощи на песке	30½	123½	1974	6	17/VII – 8/VIII	573	1685–2257	
<i>Artemisia campestris</i> . . .	" "	30½	123½	1978	5	28/VII – 3/VIII	184	1869–2031	11
<i>Cirsium esculentum</i> . . .	заливн. дуга	31	124	2023	6	28/VII – 3/VIII	911	1869–2059	9

ВИБРАНЕ З НАУКОВОГО ДОРОБКУ С. О. ІЛЛІЧЕВСЬКОГО...

Название растения	Местонахождение	Дата	Номер дня	Сумма температур (в °C)	Число лет наблюдений	Крайние даты	Крайние суммы температур (в °C)	Амплитуда	% изменений
		август							
Seseli annuum	рощи на песке	1	125	1960	7	25/VII— 6/VIII	1638—2557	620	32
Hieracium umbellatum	" " "	2	126	1977	7	21/VII—14/VIII	1863—2059	191	9
Odontites rubra	" луга "	4	128	1985	8	3./VII—14/VIII	1946—2059	114	5,7
Cnidium venosum	сырые пески	4	128	2119	5				
Gentiana Pneumonanthe	" "	11½	136½	2217	6	3—22/VIII	2051—2546	496	22
Sedum maximum	рощи на песке	13	137	2160	6	6—25/VIII	2005—2362	357	16,5
Aster Amellus	" " "	16	140						
Succisa pratensis	сырые пески	18	142	2370	5	6—22/VIII	2107—2546	439	20
Artemisia austriaca	холмы—С	24	148	2378	4				
Aconitum Anthora	рощи на песке	25	149	2434	7	20/VIII—1/IX	2261—2729	596	23
В. Сельскохозяйственные культуры									
Озимая рожь		27/V	59	666	12	18/V— 6/VI	618— 716		
Озимая пшеница		6/VI	69	869	12	23/V—14/VI	793— 970		
Люцерна	} культурная и одичалая	2 VI	65	761	5	26/V—11/VI	659— 852		
"		29/V	61	673,5	16	15/V—11/VI	590— 852		

Передрук із видання:
Советское краеведение.
— 1934. — № 9. — С. 28—41.

ОБ УЧРЕЖДЕНИИ ГРУППЫ ЗАПОВЕДНИКОВ В ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ УССР

В западной части б. Харьковской области УССР (некогда юго-восток б. Полтавской губ.) есть целый ряд весьма интересных и ценных в естественно-историческом отношении участков, заслуживающих выделения и охраны в качестве заповедников. Часть из них является заповедниками и в настоящее время, но эти заповедники находятся в ведении различных учреждений и ничем не объединены, что не только затрудняет всякую научную работу на них, но ставит под постоянную угрозу вопрос об их существовании, так как в отношении подобных мелких единиц, при отсутствии общего управления ими, часто возникает вопрос об их уничтожении и ликвидации, как это было, напр., с лесом „Гетманщина“. Между тем объединение всех этих участков дало бы полный комплекс, отражающий все разнообразие природы лесостепи. Здесь имеется: 1) целинная степь (150 га), принадлежащая Всеукраинской Академии Наук; 2) кустарниковая степь (*Amygdalus nana* + *Caragana*) на так наз. „Украинской линии“, представляющей собой не только очень интересный ботанический объект, но и исторический памятник; 3) непаханные курганы; 4) обширные солончаки при впадении р. Берестовой в р. Орель; 5) несколько участков целинных степей с байбаковинами (близ Сахновщины и у хутора Вольного), возможно, впрочем, уже распаханых; 6) вековые дубово-грабовые леса в Диканьке, описанные в свое время проф. Красновым¹ и лежащие на восточной границе ареала граба, – заповедник „Парасоцкое“; 7) около 100 га заповедного соснового леса „Гетманщина“ с лесной фауной (козули, куницы, горностай, барсук); 8) смешанные леса на левобережных песках у г. Полтавы („Трибы“) с чрезвычайно богатой и разнообразной

¹ А. Краснов. Материалы для флоры Полтавской губернии, Харьков, 1891; его же Ботанико-географический очерк Полтавской губернии (материалы к оценке земель Полтавской губ., т. XVI, 1894).

растительностью; 9) в глубине этих лесов болото с северной флорой (*Sphagnum*, *Molinia coerulea*, *Carex lasiocarpa*, *Comarum palustre*, *Galium trifidum*, *Gentiana pneumonanthe*, *Succisa pratensis* etc.).

О целине Всеукраинской Академии Наук, лежащей в 15 км от ст. Карловка Южн. ж. д. и в 8 км от ст. Орлик на горювом черном грунте вокруг прудов у дер. Липянки, я подробнее говорить не буду, так как она уже является заповедником. Она описана мною в работе „Обследования Цилинных степей Полтавщины в 1927 г.“ (Охорона Природи на Україні, т. II, 1928, Харьков).

„Украинская линия“ (см. Энциклопедический словарь Брокгауза—Ефрона на это слово)—вал и ров, сооруженные для защиты от татар двести лет тому назад и тянущаяся на сотни километров, причем через каждые 7 км на Украинской линии находится сторожевой курган, а через 30 км—крепость с земляными валами. Растительность ее в большинстве пунктов сильно выбита, но, напр., к западу от г. Краснограда она еще хорошо сохранилась; основу ее составляет кустарниковая степь (*Caragana frutescens*, *Amygdalus nana*, *Gytisus austriacus*, местами еще *Prunus chamaecerasus* и *P. spinosa*) с очень богатой травянистой растительностью, причем многие виды находят здесь свою северную границу: *Stipa Lessingiana* (северная граница), *Bulbocodium ruthenicum*, *Gagea bulbifera* (северная граница), *Hyacinthus ciliatus*, *Iris pumila*, *Crocus reticulatus*, *Adonis wolgensis*, *Glematis integrifolia*, *Allium Paetzoskianum*, *A. decipiens* var. *longepedunculatum* (северная граница), *Dianthus leptopetalus* (северная граница), *Linum tenuifolium* (северная граница), *L. ucrainicum*, *Salvia austriaca*, *Statice tatarica*, *S. latifolia*, *Melampyrum argyrocomum*, *Inula germanica* etc.

К Украинской линии места и примыкают целинные склоны, на которых растет тоже много редких растений; на таких склонах к востоку от г. Краснограда мною были найдены *Hyacinthus ciliatus*, *Polygala hybrida*, *Linum ucrainicum*, *L. tenuifolium*, *Teucrium polium*, *Inula ensifolia* (см. об Украинской линии и об этих склонах мои работы „Цилинні, степи південної Полтавщини“. Труды Сільськогосподарської Ботаніки, т. I, вып. 3, 1927, Харьков; „Обследования, цилинных степей в Полтавщини в 1927 г.“. Охорона природи на Україні, т. II, 1928; „Целинные степи Полтавского края“ (с ксеро). Природа № 5, 1931). Отмечу кстати, что к востоку от г. Краснограда к Украинской линии спускается дубовый лес (байрак, так наз. „Полтавский лес“, редкий случай нахождения леса на горювом черноземе, и самый южный нагорный лес (байрак, тянущийся по оврагу и частью вокруг него) на данном меридиане. В этом лесу много *Aconitum anthora*, *A. lycocotum*, а по опушкам степные виды (*Adonis wolgensis*, *Clematis integrifolia* etc.).

Что касается непашанных курганов, то, кроме расположенных на Украинской линии мне были известны еще непашанные курганы вблизи ст. Абазовка (15 км от Полтавы на Киев), Миновка (13 км от Полтавы на Лозовую) и к западу от г. Краснограда, в 3 км от города—группа курганов.

В 30 км к юго-западу отсюда, у дер. Скалоновка имеются тоже курганы и крутые целинные лессовые склоны, примыкающие к Украинской линии; на этих склонах я нашел, между прочим, *Astragalus subulatus* и *Thymus dimorphus* Klok.; оба растения находят здесь свою северную границу.

Возле той же дер. Скалоновки (близ ст. Зачепиловка) в долине р. Берестовой, близ ее впадения в р. Орель, находятся обширные и чрезвычайно типичные солончаки, на которых сотни гектаров заняты *Plantago maritima* с пятнами *Obione pedunculata*, *Camphorosma annuum*, *Lepidium crassifolium*, *Peucedanum latifolium*, *Statice tomentella* Boiss., *Scorzonera parviflora*. Ближе к реке в зарослях попадается еще несколько редких растений; *Adenophora liliifolia*, редкая белоцветная раса *Symphytum officinale* и похожая на испанский василек *Leuzea salina*, тоже находящая здесь свою северную границу (см. мою работу „Солончаки и пески юго-востока Полтавщины“, Юбилейный сборник им. акад. Б. А. Келлера, 1931).

О лесах близ Диканьки (заповедник „Парасоцьке“, находящийся в ведении Полтавского музея им. Короленко) я говорить подробнее не буду; леса эти когда-то были описаны проф. Красновым; здесь проходит восточная граница граба. Также не буду я останавливаться и на сосновом лесу „Гетманщина“, поскольку здесь тоже уже имеется заповедник, ведомственный тоже Полтавскому музею, а личного знакомства с растительностью этого леса я не имею.

Остановлюсь еще на лесах окрестностей г. Полтавы (за вокзалом Южн. ж. д. урочище „Трибы“). Внизу лес, переходящий в ольшатник, где растут *Aspidium sp. nulosum*, *Asplenium filix femina* и другие папоротники, *Paris quadrifolia*, *Corydalis Marshalliana* и *Dentaria quinquefolia*, а также *Ornithogalum nutans*. Лес этот был вырублен в 1919 г., но успел уже отчасти восстановиться. На крутых склонах второй песчаной террасы обычная лесная растительность (*Ficaria*, *Anemone*, *Scilla*, *Campanula* etc.), но как только кончается подъем и начинается песчаное „плато“—растительность сразу резко меняется: все лесные виды исчезают, а взамен являются степные и лесостепные: *Stipa Joannis*, *Avena pubescens*, *Carex supina*, *C. ericetorum* (южная граница!), *Fritillaria ruthenica* (северная граница!), *Iris arenaria*, *I. furcata*, *Arenaria graminifolia*, *Sempervivum ruthenicum*, *Spiraea crenata*, *Prunus chamaecerasus*, *Potentilla patulx*, *Aconitum anthera*, *Pulsatilla nigricans* (и *P. patens*), *Anemone silvestris*, *Peucedanum arenarium*, *Seseli tortuosum*, *Echium rubrum*, *Pulmonaria angustifolia*, *Thymus odoratissimus*, *Th. citridoroides* mihi (locus classicus¹), *Teucrium chamaedrys*, *Dracocephalum Rugschiana*, *Veronica austriaca*, *Melampyrum cristatum*, *Asperula tinctoria*, *Pedicularis comosa*, *Aster amellus*, *Centaurea Marshalliana*. Из древесных пород—дуб, осина, береза, *Acer tataricum*, *Evonymus verrucosus*, *Genista*, *Cytisus*, *Spiraea*. Вся эта пестрая смесь здесь собрана вместе—растительность здесь чрезвычайно богатая и красочная. На открытых песчаных пространствах здесь также имеются интересные виды: *Alsine setacea*, *Linaria odora*, *Thymus odoratissimus*.

В глубине песков второй террасы в этом направлении начинаются понижения, понемногу переходящие в болота с типичной северной флорой (*Sphagnum*, * *Lycopodium clavatum*, * *L. inundatum*, *Molinia coerulea*, * *Carex Buxbaumi*, * *C. lasiocarpa*, *Ranunculus flammula* *, *Potentilla tormentilla*, * *Comarum palustre*, * *Galium trifidum*, *Gentiana pneumonanthe*, * *Succisa pratensis*, * *Antennaria dioica*). Те из перечисленных видов, которые отмечены звездочкой, находят здесь южную границу своего более или менее сплошного распространения. К сожалению, одно из наиболее интересных болот в этом месте недавно запаханно, несмотря даже на сильную кочковатость, и возможно, что *Galium trifidum* уничтожен при этом окончательно. Невдалеке, на дюнах у железнодорожного переезда, проходит северная граница *Achillea Gerberi*, растущего здесь в небольшом количестве; в нескольких километрах к югу отсюда он растет массово, севернее же этого пункта исчезает вовсе. Надо еще отметить, что в долине р. Колемака, прилегающей к этим пескам, у подножья второй террасы, растет тоже немало интересных растений (как раз у урочища „Трибы“) — *Fritillaria meleagris*, *Orchis laxiflora*, *Salix purpurea*, *Rosa rubiginosa* (необычный случай нахождения этого шиповника в пойме!), *Statice tomentella* (северная граница!), *Pedicularis laeta* (северная граница!), *Plantago maritima*, *Cirsium esculentum* (западная граница!). К сожалению, сейчас этот интереснейший участок тоже начал распахиваться. Местность эта интересна еще тем, что тут чрезвычайно резко выражено различие растительности поймы, незаливной части речной долины и песков второй террасы — чрезвычайно резкие смены растительности можно наблюдать на протяжении немногих десятков метров.² Вне всякого сомнения, эти места могут оказаться интересными и в других отношениях (витомонологическом, орнитологическом etc.).

Помимо чисто научного интереса, выделение и объединение этих заповедников могло бы иметь значение и для прохождения ботаники, зоологии etc. в полтавских (и харьковских) ВУЗах, а в настоящее время в Полтаве имеется пять институтов, в том числе педагогический и сельскохозяйственный. С другой стороны, мною недавно опубликована сводка фенологических наблюдений по Полтаве за 35 лет (см. „Советское Краеведение“ № 9 за 1934 г.), что выдвинуло Полтаву в число первоклассных опорных пунктов фенологической сети Союза, поэтому наличие длинных рядов фенологических наблюдений в Полтаве требует их продолжения в полном объеме (т. е. не только над культурой, но и над дикой растительностью), и мне известно, что Центрального бюро краеведения по этой причине чрезвычайно интересуется

¹ С. Иллчевский. Новые формы *Thymus* и *Salix*. Мат. герб. Гл. бот. сада № 8—9, 1924. Как раз из этого места мною и был впервые описан этот вид.

² Целина ВУАН в 5—55 км к юго-востоку от Полтавы, Украинская линия под Красноградом в 75—78 км к юго-востоку, солончаки в Скалоновке — в 90 или 100 км по железной дороге, леса в Диканьке в 25 км к северу, а другие намечаемые участки в 5—10—15 км вокруг Полтавы.

установлением преемственности в фенологических наблюдениях в Полтаве и их продолжением, учреждение же комплекса заповедников, сгруппированных в этом районе, обеспечило бы ведение таких фенонаблюдений.

Все перечисленные выше участки расположены на сравнительно небольших расстояниях от Полтавы, и все связаны с ней железной дорогой или автобусным сообщением, поэтому управление этими заповедниками целесообразно сосредоточить в одном пункте и всего удобнее — в Полтаве как географическом и научном центре района.

Укажу попутно еще несколько интересных местностей к северу и западу от Полтавы, не ставя вопроса следует ли и эти пункты объявить заповедными. Так, в Опощне (45 км к северу от Полтавы) на крутых лессовых склонах у так наз. „Байрака“ имеются целые колонии степных видов, в том числе находящие здесь свою северную границу *Iris pumila*, *Clematis integrifolia*, *Cytisus austriacus*, *Euphorbia glareosa*, и *Phyteuma canescens*. Кроме этих видов, которые дальше Опощни на север не идут, на этих обрывах много и других степных растений (*Iris furcata*, *Adonis vernalis*, *Stipa Joannis*, *Agropyrum glaucum*, *Salvia nutans*, *Melampyrum cristatum*). А на высоких дюнах в долине реки в Опощне растет еще несколько находящихся здесь северную границу видов: *Secale fragile*, *Dianthus polymorphus* (севернее сменяется *D. Borbasii*), *Euphorbia Gerardiana*, *Thymus odoratissimus*.

Затем следует отметить лессовые холмы по дороге из г. Лубен к с. Мгар. На этих холмах я нашел в июле 1920 г. массовое количество *Andropogon ischaemum* и ряд видов, находящихся здесь свою северную границу: *Dianthus pseudarmeria*, *Cytisus austriacus* (севернее встречается *C. ruthenicus*), *Teucrium chamaedrys*, *Taraxacum serotinum* etc. (местность эта лежит в 160 км к северо-западу от Полтавы).

Наконец, в 1928 г. я обследовал тогдашний Прилукский округ. Здесь можно отметить: сфагновое болото, так наз. „Клюквенное озеро“ к северо-западу от г. Прилук, у с. Буды (сфагнум, клюква, *Drosera*, *Eriophorum vaginatum*, *Sparganium minimum* и т. д.; по краям болота *Calluna*, *Lycopodium*); ряд непаханных (в то время) курганов; типичный байрак у с. Приходьки близ г. Пирятина, в котором, между прочим, растут *Aconitum anthora* и *Teucrium chamaedrys* (последний находит здесь свою северную границу и в 1928 г. совершенно не цвел), грабовый лес у с. Ольшана (вероятно уже вырубленный), наконец, лесные опушки и склоны оврага у с. Переволочна (к северо-востоку от г. Прилук), на которых массово растут *Adonis vernalis*, *Pulsatilla nigricans*, *Veronica prostrata*, *Hgacanthus leucophaeus*, *Stipa Joannis*, *Potentilla patula*, *P. opaciformis* и другие степные растения (см. мою предварительную заметку „Наслідки геоботанічного обслідування Прилуччина“. Бюлетень Прилукського окр. музею № 2, 1929).

В заключение упомяну еще о лессовых обрывах близ б. Троицкого монастыря у Чернигова; здесь растет *Stipa capillata* (северная граница!), *Carex humilis*, *Euphorbia cyparissias* etc. (С. Іллічевський. Матеріали до флори околиць Чернігова. Вісник Київськ. ботаніч. саду, т. XVI, 1933).

Октябрь 1935 г.

С. Іллічевський

Передрук із видання:
Советская ботаника.
— 1936. — № 1. — С. 168—171.

Фітопатологічні збори в УРСР

С. Іллічевський

Протягом ряду років, починаючи з 1923 р., я збирав паразитні гриби в різних місцевостях УРСР, а саме: в Полтавській області (Полтава, с. Березотеча, Лубенського району, і ряд пунктів на південний схід від Полтави), в Асканія-Нова, Дніпропетровській області, на пісках нижнього Дніпра та на островах і на узбережжі північно-західної частини Чорного моря. Мої збірки дуже люб'язно визначив проф. В. Траншель. Він переглянув і цей рукопис, внісши деякі доповнення до нього. Користуюсь нагодою висловити проф. В. Траншелю мою найщирішу подяку.

Всього я зібрав понад 250 зразків, з яких проф. Траншель визначив 137 видів паразитних грибів (невеликий процент видів не визначено); з них переважну більшість становлять іржасті гриби (*Uredinales*) — 84 види, (в тому числі *Puccinia* — 43 види). Цікаві деякі співвідношення. Так, на о. Джарилгачі — найпівденнішому пункті УРСР, під широтою 46°0' (де, до речі, гриби збирали протягом кількох років і дуже повно, так що практично можна вважати, що зібрані всі грибки, які трапляються в районі зборів), зібрано було всього 53 види, з них 34 види іржастих (у тому числі 23 — 24 види *Puccinia*), 5 видів *Erysiphaceae* і зовсім не знайдено сажкових грибів (*Ustilagineae*). На пісках нижнього Дніпра з 35 видів грибків — 24 види іржастих (*Puccinia* — 14, *Melampsora* — 4 види тощо) та 4 *Erysiphaceae*; *Ustilagineae* не знайдено зовсім. У Полтавській області з 52 видів ми маємо 32 види *Uredinales* (*Puccinia* 15 видів, *Melampsora* лише один вид, зате 3 види *Coleosporium*, роду, якого на півдні зовсім не знаходили), лише 2 зразки *Erysiphaceae* (втім, це швидше залежить від неповноти зборів) та 4 види сажкових *Ustilagineae*. Цікаво також, що на о. Джарилгачі трапляються літні стадії різноманітних іржастих грибів, ецидіальні живителі яких тут не ростуть (*Puccinia Magnusiana*, *Tranzschelia pruni spinosae* тощо), бо на Джарилгачі видів *Anemone* та *Ranunculus* немає.

Далі цікаво, що в деяких випадках спостерігалось вибіркове зараження: напр., в Асканія-Нова поруч ростуть *Euphorbia gerardiana* і *E. leptocaula*; перший вид був рясно заражений *Uromyces tinctorii cola*, другий зовсім вільний від цього грибка (я навмисно переглядав усі рослини молочаїв підряд); протилежне співвідношення виявилось для *Uromyces striatellus* і *Melampsora Euphorbiae*.

Деякі зразки було зібрано іншими колекторами (що зазначено в тексті) і передано мені.

Деякі грибки для СРСР досі не наводили. Це — *Uromyces anthyllidis* (на *Coronilla varia*), *Puccinia caricis-asteris* (на *Aster Tripolium*), *Puccinia elymicola* (на *Elymus sabulosus*) і *Septoria glaucis* (на *Glaux maritima*).

У поданий тут список внесено лише ті види, для яких проф. В. Г. Траншель дав точне визначення. Види в межах роду розміщені за алфавітом

СПИСОК ПАРАЗИТНИХ ГРИБІВ

Мухochytridiales

Synchytrium Anemones De Bary et Woronin на *Anemone ranunculoides*. Полтава, 27.4 1934. Рясне зараження.

S. punctatum Schröt. на *Gagea* sp. (*G. pusilla*?). Асканія-Нова, Успенська цілина, 11.V 1932.

Peronosporales

Albugo bliti (Bivona) O. Kze (*Cystopus bliti* Lé.v.) на *Amarantus retroflexus*. С. Березоточа, Полтав. обл., 27.IV 1936. Масове зараження.

A. portulacae (D C.) O. Kze (*Cystopus portulacae* Lé.v.) на *Portulaca oleracea*. Асканія-Нова, двір контори, 1932. Масове зараження.

Plasmopara nivea Schröt. на *Aegopodium podagraria*. Полтава, 17.4 1934.

Plasmopara rugmaea Schröt. на *Anemone ranunculoides*. Полтава, 27.IV 1934.

Peronospora corydalis De Bary на *Corydalis solida*. Полтава, 30.IV 1934. Рясне зараження.

P. variabilis Gäumann на *Chenopodium opulifolium*. С. Березоточа, Полтав. обл., 28.IX 1936. Рясне зараження.

Erysiphales

Podosphaera tridactyla de Bary на *Prunus spinosa*. Джарилгач, 18.X 1935.

Erysiphe cichoriacearum DC. на *Plantago Cornuti*. Джарилгач, 22.X 1935. Масове зараження. На *Plantago maritima*. Джарилгач, 27.VIII 1935. Слабке зараження на приморських пісках. На *Inula salicina*? (*I. sabuletorum*?). Івано-Рибальча дача в гирлі Дніпра, 28.IX 1935. Велике зараження.

Erysiphe communis Grev. на *Thesium ramosum* (оїдії). Дарино, поблизу Хорлів, Миколаївськ. обл., 6.VI 1932; на *Thalictrum minus*. Джарилгач, 18.VII 1935. Масове зараження. На *Lathyrus pratensis* (оїдії). Івано-Рибальча дача в гирлі Дніпра, 28.X 1934. На *Statice Meyeri*. О. Бабин у Тендерській затоці, вересень 1935. Масове зараження. На *Convolvulus arvensis*. О. Бабин, вересень 1935. Масове зараження. На *Convolvulus lineatus*. О. Джарилгач, літо 1935. Масове зараження.

E. graminis DC. на *Poa bulbosa* (з перитеціями). Збур'ївка в гирлі Дніпра, 12.V 1935. Рясно в парку. На *Agropyrum repens*. Джарилгач, 18.VI 1935. Рясно.

E. horridula Lé.v.? (оїдії) на *Lithospermum arvense*. Збур'ївка в гирлі Дніпра, 12.V 1935. Рясно в парку.

E. labiatarum Chev. на *Ballota nigra*. О. Бабин, вересень 1935. Масове зараження.

E. umbelliferarum De Bary на *Peucedanum Oreoselinum*. Полтава, на пісках, 6.IX 1936.

Microsphaera alphitoides Griff. et Maubl. на *Quercus pedunculata* (оїдії). Івано-Рибальча дача в гирлі Дніпра, 26.VII 1936. Масове зараження.

M. astragali Trev. (*Trichocladia astragali* Neger) на *Astragalus glycyphyllos*. Х. Вовчок біля Лубен, Полтав. обл., червень 1896, зібрав А. Пелопідас!

Sphaeriales

Colera chaetomium (Kuze) Rabh. на *Rubus caesius*. Полтава, 6.IX 1936.

Hypocreales

Epichloe typhina (Pers.) Tul. на *Agropyrum ramosum*, Аксания-Нова, 19.VI 1932, масове зараження; на *Agropyrum pseudocaesium*, 25.V 1932; на *Atropis convoluta*, Джарилгач, 30.V 1935, часто (часто також у 1936 р.).

Claviceps purpurea (Pers.) Tul. на *Bromus inermis*. Дніпропетровська обл., 5.VII 1932, Я. Кика!

Dothidiales

Phaeodothis fallax (Sacc.) Theiss. et Sydow (*Dathidiella fallax* Sacc.) (аскоспори) на *Chrysopogon Gryllus*. Джарилгач, 1933. Розвивається щороку, особливо під осінь, але не в однаковій мірі.

Phyllochora cynodontis Niessl на *Cynodon Dactylon*, Івано-Рибальча дача в гирлі Дніпра, 28.X 1934, рясно; Джарилгач, 18.X 1935.

Ph. graminis Fuckel. на *Agropyrum repens*. Івано-Рибальча дача, 27.VIII 1934.

Phacidiales

Rhytisma acerinum (Pers.) Fr. на *Acer platanoides*. Полтава, 25.IX 1936. Велике зараження (на пісках, щороку).

Rh. punctatum (Pers.) Fr. на *Acer tataricum*. Полтава, на пісках, 25.IX 1936.

Mollusiaceae

Pseudopeziza medicaginis (Lib.) Sacc. (*Ps. trifolii* Fick. var. *medicaginis*) на *Medicago falcata*. Івано-Рибальча дача в гирлі Дніпра, 20.IX 1934.

Ustilaginales

Ustilago hypadytes (Schlecht.) Fries на *Elymus sabulosus*. О. Тендер, 25.VII 1935. А. Михайлов (ряд хворих рослин).

U. lychnidis-dioicae Løv. [*U. violaceae* (Pers.) aust. p.p.]. На *Lychnis alba*. Полтава, 6.IX 1936.

U. scorzonerae (Alb. et Schw.) Schröter на *Scorzonera purpurea*. Полтава, 2.V 1934. Рясне зараження на пісках.

Schizonella melanogramma (DC.) Schröter на *Carex Michellii*. Полтава, 2.V 1934. Скрізь масове зараження і тільки на цьому виді осоки; заражені рослини зовсім не цвітуть, тоді як здорові в цей час скрізь рясно цвітуть.

Cintractia subinculosa (Körn.) Magnus на *Carex riparia*. Долина р. Сули вище Горошина, Полтавськ. обл., 10.VI 1915. Рясне зараження плодів. (Списівцев in herbario Musei Poltav.).

Uredinales

Coleosporium euphrasiae (Schum.) Winter (II) на *Odontites serotina*. Полтава, 29.VII 1934.

C. melampyri (Rabenh.) Kleb. на *Melampyrum nemorosum*. Полтава, 6.IX 1936. Масове зараження на пісках.

Coleosporium petasitis (DC.) Lev. на *Petasites spurius*. Полтава, берег р. Ворскли, 27.VII 1934. (II, III). Масове зараження.

Melampsora amygdalinae Kleb. (II, III). Гола пристань, берег р. Ковки 6.X 1934 і 12.X 1935. Масове зараження.

M. salicina Lév. (?*M. larici* — *epitea* Kleb. f. *larici* — *daphnoidis* Kleb.) (II, III) на *Salix acutifolia*. Джарилгач, 2.IX 1935. Рясне зараження нижніх гілок.

M. tremulae Tul. s. l. на *Populus alba*. Полтава, 24.VIII 1936. Заражене нижнє листя на молодих пагонах в тіні по дорозі, на піску.

M. аросупі Tranzschel на *Arosynum venetum*. Джарилгач, 3.IX 1933. Рясно. Солоноозерна дача в гирлі Дніпра, на березі моря, 29.VIII 1934. Масове зараження. На о. Джарилгачі в 1934 і 1935 рр. зовсім або майже зовсім не розвинулась.

M. euphorbiae Cast. на *Euphorbia leptocaula* (II). Асканія-Нова, 2.VI 1932. Рясно на цьому виді молочаю, але не переходить на *E. gerardiana*, що росте тут же.

M. euphorbiae-dulcis Otth. на *Euphorbia procera* (III). Солоноозерна дача в гирлі Дніпра, жовтень 1934 р.

M. euphorbiae-gerardianae W. Miller на *Euphorbia Gerardiana*. Джарилгач, 15.IX 1935. Одна заражена група на стежці.

M. hypericorum (DC.) Schröter на *Hypericum perforatum* (I). Івано-Рибальча дача в гирлі Дніпра, 28.X 1934. Масове зараження (80%).

Uromyces aelurogrodinus Tranzschel на *Aeluropus littoralis*. О. Джарилгач, 19.IX 1935. Рясне зараження. В 1936 р. на *Lepidium pumilum* і на *Capsella procumbens* на о. Джарилгачі протягом весни й літа — масово ецидії грибка з *Uredinales*; проф. Траншель висловив здогадку, що цей грибок (ще невизначений) є якраз ецидіальна стадія того ж таки *Uromyces aelurogrodinus*¹⁾. Досі *Uromyces aelurogrodinus* в ецидіальній стадії був відомий на *Nitraria*, яка ближче сотень кілометрів від Джарилгача не росте.

U. anthyllidis (Grev.) Schrödt. на *Coronilla varia* (вперше в межах СРСР) (II) Івано-Рибальча дача в гирлі Дніпра, 20.IX і 28.XI 1934. Лише один дуже заражений екземпляр.

U. Baumlerianus Bubak на *Melilotus albus* (III). Джарилгач, 18.X 1935. Лише одна заражена купка рослин.

U. caryophyllinus (Schrank.) Winter (III) на *Dianthus polymorphus*. Джарилгач, 1933. Лише один екземпляр на *Gypsophila trichotoma* (III). О. Тендер, 18.X 1935. А. Михайлов! О. Джарилгач на *Gypsophila trichotoma* щороку: 1933, 1934, 1935. Масово.

U. verruculosus Schrödt. на *Euphorbia Gerardiana*. Джарилгач, 7.V 1935. Масове зараження.

U. chenopodii (Duby) на *Suaeda maritima* (III). Джарилгач, 22.X 1935, на березі моря. Масове зараження.

U. cristatus Schrödt. et Nessl. на *Viscaria viscosa* (II). Полтава, 24.VIII 1936. Рясне зараження на пісках.

U. cytisi (Strauss) Schrödt. на *Genista tinctoria* (III). Піски гирла Дніпра: Івано-Рибальча дача, 28.X 1934, масово; Солоноозерна дача, 2.XI 1934, масово; на *Cytisus borysthenicus*, Солоноозерна дача, 2.XI 1934, рясне зараження; на *Cytisus ruthenicus* (III), Полтава, 25.IX 1935, масове зараження.

U. fabae (Pers.) De Bary на *Vicia villosa*. Івано-Рибальча дача в гирлі Дніпра, 20.IX 1934.

¹⁾ «Можливо, що сюди належать ецидії, зібрані на *Lepidium pumilum* і *Capsella procumbens* на о. Джарилгачі весною 1935 р.» (В. Траншель).

U. geranii (D.C.) Otth. et Wurm. на *Geranium collinum*. (III) Полтава, заплавина р. Ворскли, літо 1923.

U. limonii (D.C.) Lév. на *Statice Caspia*: Солоноозерна дача в гирлі Дніпра, 5.VI 1933 (III). Джарилгач, 30.V 1935. На *Statice Meyeri*: Ягорлицький „кут“ на Чорному морі, 29.VIII 1934 (I, II, III); о. Довгий на Чорному морі, 28.VIII 1934; Івано-Рибальча дача в гирлі Дніпра, 26.VII 1935 (II, III); Джарилгач, 29.V 1935 (I). Щороку масове велике зараження. На *Statice sareptana* (спермогонії та ецидії): Дофіно поблизу Хорлів, Миколаївської обл., 6.VI 1932.

U. loti Blytt. на *Lotus corniculatus* (II). Івано-Рибальча дача в гирлі Дніпра, 28.XI 1934. Масове зараження.

U. pisi (Pers.) Schröt. на *Lathyrus tuberosus*. Красноград, Полтавської обл., 6.VIII 1923.

U. polygoni (Pers.) Fockel (II) на *Polygonum aviculare*. С. Чулавівка, Голопристанського району, Миколаївськ. обл., 2.X 1935.

U. proeminentens (D.C.) Lév. на *Euphorbia Chamaesyce*. Ягорлицький півострів на Чорному морі, 22.VIII 1934 (II, III). Масове зараження.

U. punctatus Schröt. ssp. *U. Klebahnii* Fisch. на *Astragalus virgatus*. Буркути на пісках нижнього Дніпра, 1932; Івано-Рибальча дача в гирлі Дніпра, 20.IX 1934.

U. rumicis (Schum.) Winter (чи *U. proae* Rabh.) на *Ranunculus Ficaria* (I). Івано-Рибальча дача, 26.IV 1935. Часте зараження.

U. scirpi (Cast.) Burt. на *Daucus Carota* (I). Солоноозерна дача в гирлі Дніпра, 5.VI 1933. Єдиний заражений екземпляр. На *Scirpus maritimus*: Гола Пристань, берег р. Конки (Дніпра), 6.X 1934 (II, III), масове зараження; там же, 12.X 1935 (III).

U. scutellatus Schrank. (III) на *Euphorbia virgata*. Полтава, 4.V 1934.

U. striatellus на *Euphorbia leptocaula*. Асканія-Нова, 8.V 1932. Масове зараження. Зовсім не знайдено на *Euphorbia Gerardiana*, що росте поруч з попереднім. Дофіно поблизу Хорлів, Миколаївськ. обл., 6.VI 1932.

U. striatus Schröt. на *Medicago falcata* (III). Івано-Рибальча дача в гирлі Дніпра, 28.XI 1934. Масове зараження. Джарилгач, 18.X 1935.

U. tinctoricola Magnus на *Euphorbia Gerardiana*. Асканія-Нова, 19.VI 1932 (не переходить на *E. leptocaula*, що тут же росте). На *Euphorbia glauca*. Струківська цілина (чорнозем), 5.VI 1927 (сучасний Сахновшанський район, Полтавськ. обл.).

U. verruculosus Schröter на *Silene densiflora*. Джарилгач, 8.V 1935. Єдиний заражений екземпляр.

Puccinia absynthii D.C. на *Artemisia maritima*. Джарилгач, 19.XI 1934. Масове зараження.

Puccinia filum на *Puccinia absynthii* і *Artemisia arenaria*. Джарилгач, 19.XI 1934. Масове зараження.

Puccinia acetosae (Schum.) Köttn. на *Rumex tuberosus*. Джарилгач, 10.V 1936. Окремі заражені екземпляри.

P. asparagi D.C. на *Asparagus* sp. (III). Джарилгач, 18.VII, 1935. На *Asparagus officinalis* і *A. maritimus*. Солоноозерна дача, 2.XI 1934. Рясне зараження.

P. balsamitae (Str.) Rabenh. на *Pyrethrum balsamita*. Полтава, 28.VI 1934 (ботанічні посіви). Березоточа, Полтав. обл., 27.IX 1936 (дослідна станція лікарських рослин, розсадник) (II, III; 100% зараження).

P. bromina Erikss. на *Bromus mollis*. Джарилгач, 31.V 1935. Масове зараження вздовж стежки. На *Aecidium Lithospermi* Thümer. Красноград, Харків. обл., 10.V 1924 (I). Масове зараження. Асканія-Нова, II—V 1932. Джарилгач, 8.V 1935. Масове зараження.

Aecidium Kabatianum Bubak на *Myosotis arenaria*. Асканія-Нова. II—V (цілина). Джарилгач, 8.V, 1935. На *Asperugo procumbens*. Джарилгач, 8.V 1935. Заражені лише нижні листочки в густій зарості.

Russcinea bullata (Pers.) Winter на *Seseli tortuosum*. О. Довгий на Чорному морі, 28.VIII 1934. Велике зараження. Джарилгач, 20.XI 1934 (III).

P. caricis s. l. на *Carex gracilis*? Асканія-Нова, 1932 (III).

P. caricis-asteris Arth. p. p. (*P. extensicola* Plour.) на *Aster Tripolium* (I). Джарилгач, 31.V 1935. Подекуди. (На *Aster* цей грибок вперше в СРСР). М. Р. centaureae D.C. на *Centaurea Scabiosa*. Джарилгач, 15.IX 1933 (III). асове зараження.

P. conferta D. et H. (*P. artemisiae-arenariae* Const.) на *Artemisia arenaria*. Джарилгач, 29.V 1935.

P. convolvuli (Pers.) Cast. на *Calystegia sepium* (I). Полтава, плавні р. Ворскли, 12.VII 1934. Один заражений екземпляр.

P. coronata De Bary на *Scolochloa festuacea*? (III). Березоточа, Полтав. обл., плавні р. Сули, 27.IX 1936. Масове зараження.

P. coronifera Kleb. на *Rhamnus cathartica* (I). Полтава, плавні р. Ворскли, 13.VI 1934.

f. *Glyceriae* Erikss. на *Glyceria spectabilis* (III). Гола Пристань, берег річки, 14.IX 1934, 6.X 1934 (II, III). Масове зараження.

P. crepidis Schröt. на *Crepis tectorum* (I). Асканія-Нова, цілинний степ, 1.V 1932. Полтава, 8.V 1934.

P. cynodontis Desm. на *Cynodon Dactylon* (III). Джарилгач, 20.XI 1934 і 19.IX 1935. Рясне зараження. На *Valerianella costata* (I). Джарилгач, 8.V 1935. Масове зараження (30—50%).

P. dispersa Erikss. et Henn. на *Achusa Gmelini*. Івано-Рибальча дача в гирлі Дніпра, II.V 1935. Один заражений екземпляр на дорозі. На *Secale fragile*. Джарилгач, 18.VI 1935.

P. echinopsis D.C. на *Echinops ritro* (II, III). Івано-Рибальча дача в гирлі Дніпра, 20.IX, 1934. Рясне зараження.

P. (Rostrupia) Elymi Wirt. на *Elymus sabulosus*. Джарилгач, 19.IX 1934. Солоноозерна дача в гирлі Дніпра, 2.XI 1934.

P. falcariae (Pers.) Fuckel (спермогонії) на *Falcaria vulgaris*. Асканія-Нова, травень, 1932. Часто. Красноград, Харків. обл., 9.V 1924.

P. graminis Pers. на *Agropyrum dasyanthum* (III). Хутір Сорочий біля Буркутів, на нижньому Дніпрі, 14.X 1933. На *Calamagrostis epigeios*. Івано-Рибальча дача, 28.X 1934. Одинично.

P. hieracii (Schum.) Mart. на *Hieracium umbellatum*. Джарилгач, 18.IX 1933. Масове зараження.

P. jurineae Coske (P. Fuckelii Sydow) на *Jurinea cyanoides* s. l. Солоноозерна дача в гирлі Дніпра, 29.VIII 1934. Рясне зараження.

P. magnusiana Kõrgn. на *Phragmites communis* (III). Березоточа, Полтав. обл., плавні р. Сули, 27.IX 1936. Івано-Рибальча дача, 28.X 1934. Масове зараження. Солоноозерна дача, 2.XI 1934. Джарилгач 19.XI 1934. Масове зараження. Ецидіальні живителі цього грибка на Джарилгачі не ростуть зовсім.

P. menthae Pers. на *Mentha arvensis*. Гола Пристань, Миколаїв. обл., берег річки, 12.X 1935. Масове зараження. На *Mentha aquatica*: Полтава, 29.VII 1934 (берег р. Коломанки); Березоточа, Полтав. обл., берег р. Сули, 28.IX 1936. Масове зараження. На *Mentha piperita*. Березоточа, 28.IX 1936.

P. minussensis Thüm. на *Mulgedium tataricum* (I). Джарилгач, 31.V, 1935. Один заражений екземпляр.

P. passerinii Schröt. на *Thesium ebracteatum* (I). Полтава, 2.V 1934. На пісках, рясно; пізніше III (телейтоспори) на тій же рослині.

P. persistens Plowr. на *Thalictrum minus*. Джарилгач, 29.V 1935. Заражене нижнє листя. На *Agropyrum repens*. Джарилгач, 29.V 1935. Рясно.

P. rubigo-vera (D.C.) Winter на *Agropyrum cristatum*. Івано-Рибальча дача в гирлі Дніпра, 28.X 1934. Масове зараження (100%).

P. phlomidis Thüm. на *Phlomis hybrida* (*Ph. tuberosa* s. l.). Асканія-Нова, II—V 1932. На цілині.

P. picridis Naz. на *Ficris hieracioides*. Джарилгач, 18.V 1935. Масове зараження.

P. punctata Lk. s. l. на *Asperula humifusa*. Джарилгач, 8.V 1935.

P. ribesii-caricis Kleb. на *Ribes aurea* (L). Асканія-Нова, травень 1932. Гола Пристань, Миколаївської обл., 24.V 1934. Масове зараження.

P. Schaeferiana Plowr. et Magn. на *Senecio Borysthenicus* (L). Солоноозерна дача, в гирлі Дніпра, 1933. Джарилгач, 13. VI 1935. Рясне зараження.

P. scirpi D.C. на *Limnanthemum nymphaeoides*. Гола Пристань, Миколаївської обл., в річці, жовтень, 1933.

P. silvatica Schröt. на *Carex distans*. Джарилгач, 29.X 1934. Масове зараження. На *Taraxacum vulgare*. Полтава, 30.IV 1934. Велике зараження. На *Taraxacum laevigatum*. Асканія-Нова, травень 1932.

P. singularis Magnus на *Anemone ranunculoides* (III). Полтава, 27.IV 1934.

P. stipina Tranzschel на *Stipa Joannis*. Хутір Сорочий коло Буркутів (піски нижнього Дніпра), 14.X 1933.

P. suaveolens (Pers.) Rostr. на *Cirsium arvense* (II, III). Полтава, 11.VII 1934.

P. tanacetii DC. на *Tanacetum vulgare* (III). Джарилгач, 16.X 1933 (також у 1934 і 1935 рр.).

P. taraxaci Plowr. на *Taraxacum Bessarabicum* (II). Джарилгач, 27.VIII 1935. Масове зараження (70%).

P. thesii-decurrens (P. Henn.) Dietel на *Thesium ramosum* (L). Цілиний степ біля ст. Ланна (лінії Полтава—Лозова), 19.V 1927. Асканія-Нова, 10.V 1932. На цілині. Джарилгач, 20.V 1936. Один заражений екземпляр.

P. tragopogonis Corda на *Tragopogon floccosus* (L). Полтава, 25.IV, 1934. Часте зараження.

Tranzschelia pruni-spinosae (Pers.) Dietel (I) на *Anemone ranunculoides*. Полтава, 27.IV 1934. Масове зараження. На *Prunus spinosa*. Джарилгач, 18.X 1935 (ецидіальний живитель *Anemone*—не росте на Джарилгачі).

Phragmidium deiciflorum (Tode) James на *Rosa coriifolia* (II, III). Джарилгач, 31.VIII 1935. Велике зараження.

Ph. tuberculatum Müller на *Rosa coriifolia* (III) (на тому ж самому куші що й попередній грибок). Джарилгач, 22.X 1935.

Ph. potentillae (Pers.) Karst. на *Potentilla argentea*. О. Тендер, 20.VIII 1932 (III). Полтава, 25.IX 1936. Слабке зараження. На *Potentilla patula*. Цілиний степ біля ст. Ланної (лінії Полтава—Лозова), 19.V 1927.

Aecidium euphorbiae Gmel. на *Euphorbia virgata* (L; „належить до *Uromyces* sp.“). Полтава, 4.V 1934. Часте зараження. За В. Траншелем переходить на *Papilionaceae*.

Аес. euphorbiae-Gerardianaе Ed. Fisher на *Euphorbia glareosa*. Хутір Вільний, Сахновщанського р., Харків. обл., 11.V 1924. Джарилгач, 15.IX 1935. Одна заражена група на стежці. За В. Траншелем переходить на *Caryophyllaceae*.

Аес. ranunculacearum DC. на *Ranunculus repens*. В долині р. Ворскли.

— 156 —

Hyphomycetales

Ovularia obliqua Oudem на *Rumex crispus*. Джарилгач, 8.V 1935. Масове зараження.

Ramularia arvensis Sacc. на *Potentilla patula*. Полтава, 25.IX 1936. Незначне зараження (на пісках). На *Potentilla sordida*. Полтава, 25.IX 1936. Масове зараження на пісках.

R. lactea (Desm.) Sacc. на *Viola odorata*. Полтава, 19.IX 1936. Рясне зараження.

R. phragmitis P. Nagornу на *Phragmites communis*. Ягорлицький півострів на Чорному морі, берег затоки, 30.IX 1935. Масове зараження. О. Бабин у Тендерській затоці Чорного моря, вересень 1935. Масове зараження.

R. variabilis Fuck. на *Verbascum Blattaria*. Асканія-Нова, жовтень 1932. Масове зараження.

Scolecotrichum ramularioides Sacc. et Fautr. на *Leersia oryzoides*. Гола Пристань (коло Херсона), берег річки. 6.X 1934, 30.VII 1935 і липень 1936. Масово.

Dematiaceae

Cercospora punctiformis Sacc. et Roum. (*C. cynanchi* Lobik.) на *Cynanchum acutum*. Джарилгач, осінь 1933.

C. thalictrina Karakulin. на *Thalictrum minus*. Джарилгач, 29.V 1935. Часте зараження.

C. Vitis (Lév.) Sacc. (*C. viticola* Sam.) на *Vitis vinifera* (здичавілому). Джарилгач, 1933. Рясне зараження.

Tuberculariaceae

Tuberculina persicina (Ditm.) Sacc. на *Tranzschelia pruni-spinosae*. Полтава, 27.IV 1934. Часто.

Sphaeropsidales

Phyllosticta lepidii Brun. на *Lepidium perfoliatum*. Асканія-Нова, 1932. *Ascochyta orientalis* A. Bondarzew (1906) (*A. syringicola* Kabat, 1908) на *Syringa vulgaris*. С. Березоточа, Полтав. обл., 27.IX 1936. Сильне зараження.

Septoria glaucis Sydow на *Glaux maritima*. Солоноозерна дача, біля берега Чорного моря, 3.XI, 1934. Велике зараження. Новий вид для СРСР.

S. littorea Sacc. на *Apocynum Venetum*. Джарилгач, 1933. Масове зараження.

S. purpureo-cincta Kabat et Bubak (*S. Viscariae* Rosta) на *Viscaria viscosa*. Полтава, 6.IX 1936. Зрідка, на пісках.

S. rubi West. на *Rubus tomentosus*. Джарилгач, 2.IX 1935. Велике зараження.

S. vincetoxici (Schub.) Auersw. на *Vincetoxicum officinale*. Джарилгач, 1933. Велике зараження.

S. sp. на *Cynanchum acutum*. Джарилгач, осінь 1933.

Phleospora maculans (Bereng.) Alleicher [Phl. mori (Lév.) Sacc.] на *Morus alba*. Асканія-Нова, ботанічний парк, вересень 1932. Масове зараження.

Наприкінці відзначу ще кілька випадків мозаїчних хвороб, які я спостерігав:

— 157 —

1. Мозаїчна плямистість бузку (*Syringa vulgaris*). Масовий розвиток в Асканія-Нова влітку 1932 р. та в Голій Пристані літом 1933 р. Хворе листя швидко в'яло й засихало.

2. Поперечна мозаїчна смугастість на листях *Scirpus Holoschoenus*. Часто на пісках нижнього Дніпра в 1935 р. та на о. Джарилгачі в 1936 р., здебільшого по дорогах.

3. Поперечна мозаїчна плямистість (смугастість) на листях *Chrysopsis Gryllus*. На Джарилгачі весною 1936 р. Листя останніх двох видів я послав проф. В. Рижкову на дослідження.

Phytopathological Data in the Ukrainian SSR

S. Illichevsky

Summary

The author gives a list of almost 250 phytopathological samples collected by him in various parts of the Ukr. SSR in the islands and shores of the southwestern part of the Black Sea, the sands of the lower Dnieper, Ascania-Nova, Poltava and some spots west and southeast from Poltava). These specimens were identified by professor W. Tranzschel of Leningrad, to whom the author expresses his sincerest thanks. Among these fungi there are four species new to the USSR. The author also notes some interesting interrelationships in the distribution of several Uredinales.

Передрук із видання:

Збірник праць, присвячений пам'яті академіка
О. В. Фоміна. — К., 1938. — С. 149–157.

Рослини-велетні

С. Іллічевський

Важливість вивчення явищ росту рослин (і зокрема максимального їх розміру) для нашого соціалістичного будівництва не потребує особливих пояснень. Справді, з ростом рослин тісно зв'язана така важлива річ, як урожай зеленої маси (напр., урожай кормових трав); розмір безпосередньо важливий для тих видів, які використовуються або можуть бути використані нашою промисловістю як текстильні і волокнисті рослини, а таких тепер відомо дуже багато. Навіть з погляду паливної проблеми, досить гострої на нашому степовому безлісому Півдні (дерево тут являється дуже дефіцитним матеріалом), питання про ріст і розміри трав'янистих рослин має велике значення, бо населення в великих масштабах використовує їх товсті стебла на паливо. З цієї метою в смугі засушливого степу України широко вживається не тільки солома хлібних злаків, але й ряд інших рослин, особливо очерет — *Phragmites communis*, польові бур'яни (переважно курай — *Salsola ruthenica*), також білий буркун — *Melilotus albus*; його торішні сухі, дуже здерев'янілі в жаркому кліматі засушливого Півдня стебла досягають 1—2 см товщини і дають чудове паливо.

Очерет — *Phragmites communis* на Півдні використовується також як будівельна сировина; з неї на спеціальних заводах виробляється будівельний матеріал комишит; з очерету роблять тини, загорожі і навіть стіни невеликих будівель (замазуючи щілини глиною). Нарешті, очерет, як і солома, широко використовується населенням на Півдні, як дешевий покрівельний матеріал. Слід зазначити, що — і це цілком природно, цей факт можна було передбачати а priori — найвищі і найтовстіші стебла здебільшого найміцніші і найбільш здерев'янілі, отже, рослини великого розміру переважно і найбільш цінні своїми технічними якостями (як будівельний або паливний матеріал).

Нарешті, розмір стебел рослини — найбільш яскрава і помітна зовнішня характеристика інтенсивності життєвих процесів її, і не можна повністю охопити дослідженням ці процеси, не враховуючи розміру рослини як їх безпосереднього виявлення.

Під час моїх ботанічних досліджень на півдні УРСР протягом ряду останніх років, зокрема на пісках Нижнього Дніпра, по північних берегах Чорного і Азовського морів, в Асканія-Нова, а також у Полтаві, я на кожному кроці мав нагоду бачити екземпляри трав'янистих рослин, які своїми розмірами багато виходять за межі, вказані для цих рослин у загальновідомих роботах по флорі Шмальгаузена, Ашерзона і Гегі (Hegi). Ці постійні відхилення мене зацікавили, і я систематично вимірював велетенські трави, які зустрічались мені, і зібрав досить великий матеріал — всього мною було зроблено коло 2000 вимірів. Вони ясно показують, що наші попередні дані про розміри рослин нашої природи дуже недостатні, можливо, і тому, що вони ґрунтуються на вказівках давніх авторів, які працювали в більш північних місцевостях, де через меншу кількість тепла і короткий вегетаційний період (особливо через коротке літо, короткий час жаркої погоди, необхідної для повного розвитку рослин) ці види не можуть досягати своїх максимальних розмірів. Та й значна

частина ботанічних робіт припиняється до закінчення вегетаційного періоду, коли рослини ще не досягли останніх меж свого росту. Навпаки, мої спостереження провадилися на південь од 50° північної широти. Переважно на крайньому півдні УРСР, де вегетаційний період дуже довгий (з березня по листопад або навіть до першої половини грудня), а літо дуже жарке, значну частину своїх записів я робив, крім того, або пізньої осені, або по сухих торішніх стеблах весною, отже над рослинами, які цілком використали весь вегетаційний період.

Крім довгого вегетаційного періоду, очевидно, потрібний також ряд інших факторів для досягнення рослиною максимальних — велетенських розмірів. Загальновідомо, що світло затримує ріст, а брак світла стимулює ріст в довжину. І справді, багато з рослин-велетнів, які я спостерігав, росли в густій тіні дерев або кущів, або в густих заростях очерету і ін. Далі, значна частина спостережень робилася в місцях, де рослина мала лишок вологи, який у жаркому кліматі сприяв інтенсивному росту, — по краях ставків, біля артезіанів, по канавах, по берегах річок, абож в місцевостях, де близько до поверхні ґрунтова вода (Джарилгач); найбільше рослин-велетнів я спостерігав у 1932 і 1933 рр., дуже багатих на дощі.

Нарешті, є ще один дуже важливий момент: майже всі мої спостереження рослин-велетнів зроблені або на заповідниках, абож в місцях, природно захищених від оранки і перекопування — в заростях густих чагарників, в густих очеретах, в канавах тощо, де рослини не терплять ні від людини з її знаряддями, ні від травоядних тварин і можуть рік-у-рік нагромаджувати в коренях і кореневищах запаси поживних речовин, які дають змогу виганяти велетенські стебла.

Більшість спостережень зроблена по таких пунктах: Асканія-Нова (46°27' N і 33°53' O), Полтава (49°35' N і 34° 34' O), піски Нижнього Дніпра — заповідник „Буркути“, околиці Голої Пристані (46°31' N і 32°33' O), заповідники Іванорибальча і Солоноозерна дачі в гирлі Дніпра (46°27' N і 32°08' O), околиці м. Скадовська (46°07' N і 32°54' O), а також острови в північно-західній частині Чорного моря: Джарилгач (46°0' N і 33°0' O) і Довгий (46°25' N і 31°45' O).

В доданому нижче списку я наводжу лише максимальні розміри рослин. Наведення всіх даних — коло 2000 вимірів — зробило б цю статтю занадто великою, тим більше, що я часто міряв той же самий екземпляр кілька раз протягом літа, і в цих випадках, ясно, в список вношу лише останній вимір.

Цікаво відзначити, що в багатьох випадках виміри даного виду, зроблені в різних пунктах протягом ряду років, давали майже той самий максимальний розмір. Очевидно, в цих випадках спостерігалось справді наближення до абсолютного максимуму можливого розміру, принаймні при даних кліматичних умовах. Це ми бачимо, напр., на таких рослинах:

Назва рослини	Максимум розміру в см
<i>Amarantus retroflexus</i> L.	198
<i>Chenopodium album</i> L.	229
<i>Verbascum Blattaria</i> L.	223
<i>Tanacetum vulgare</i> L.	180

Легко переконатись, що межі розміру, які я спостерігав, набагато перевищують вказані в літературі.

Розмір мною скрізь показаний в сантиметрах, при чому для порівняння я скрізь даю у квадратних дужках старі вказівки розмірів за Шмальгаузену („Флора Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа“) і за Гері (Hegi, *Flora der Mitteleuropa*). Коли стебло було сильно викривлене, я вимірював: 1) довжину стебла (яку я позначаю через букву l)

Рис. 1. Асканія-Нова. Зоопарк, 13. X 1932 р. *Phragmites communis*. Висота 537 см.

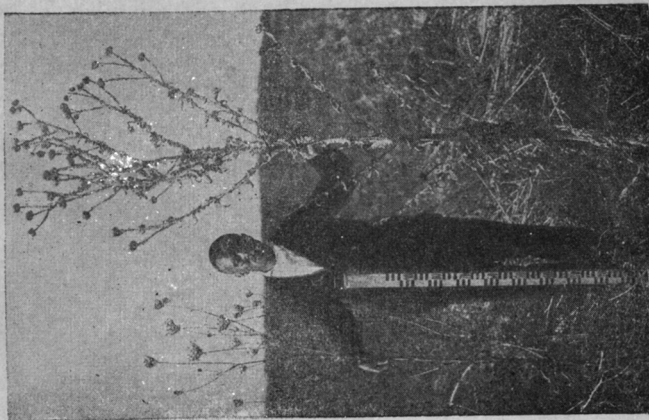

Рис. 2. Асканія-Нова. Зовнішні стовпи, 13.X 1932 р. *Onopordon Aconitum, Daucus carota*.

і 2) висоту до вершка суцвіття над рівнем землі (яку позначаю через h), у звичайних же випадках я міряв стебло по його довжині.

Деякі з трав-велетнів, виміряні мною, мали прямо казкові розміри як для трав помірного клімату. Сюди належать: *Phragmites communis* Trin.—699 см (рис. 1), *Chenopodium album* L.—309 см, *Atriplex nitens* Schkur—315 см, *Sisymbrium Loeselii* L.—248 см, *Melilotus albus* Desr.—402 см, *Althaea officinalis* L.—260 см, *Epilobium parviflorum* Schreb.—253 см, *Daucus Carota* L.—241 см, *Heracleum sibiricum* L.—300 см, *Cirsium lanceolatum* MB.—275 см, *Onopordon Acanthium* L.—306 см.

В світлі цих даних свідчення про те, що на споконвічних степах вершник міг схватись у траві з головою, — свідчення, які так часто критикувались, — стають цілком ймовірними, особливо, коли врахувати незайманість рослинного килиму стародавніх степів, що не знали ні оранки, ні косовищ, ні інтенсивного пасіння, а я вже зазначав, що така непорушність рослинного килиму дуже важлива для велетенського росту трав. Тим більше, що густий рослинний килим добре затримує вологу, сприяючи нагромадженню і повільному таненню снігу, при чому вода встигає повністю ввійти в ґрунт, а не стікає в низини. В цьому відношенні дуже показова різка різниця між скошеними і не скошеними з осені ділянками степу на цілинах в Асканія-Нова на початку травня.

Деякі слова про антитезис рослин-велетнів і про рослини, які цвітуть і плодоносять, маючи карликовий розмір—1–2 см. До таких належать: *Alsine tenuifolia*, *Myosurus minimus*, *Centunculus minimus*, *Sagina procumbens*, *Heleocharis acicularis* та ін.

Alsine tenuifolia я спостерігав на о. Джарилгач, на сухому піску, з квітками і стиглими коробочками при розмірі в 15, 12, 11 і навіть 9 мм, при чому такі мініатюрні екземпляри мали завжди лише три пари малесеньких листочків на нерозгалуженому стеблі і лише одну квітку або плід на вершку стебла. 20 екземплярів *Alsine tenuifolia* таких карликових розмірів важили в повітряно-сухому стані 0,0095 г, тобто по 4,75 мг кожний при середньому розмірі 14,3 мм (збір 24 травня 1936 р.). На 1 дм² поверхні ґрунту я спостерігав 20 травня 1936 р. до 147 штук *Alsine tenuifolia* (з квітками); в свіжому стані вони важили 0,37 г.

Щождо *Heleocharis acicularis*, *Sagina procumbens* і *Centunculus minimus*, то я спостерігав їх в низинках, вкритих мохом, серед пісків другої тераси, в Полтаві.

Дуже цікаво, що в цих умовах і інші рослини мають дуже зменшені розміри. Поряд з указаними карликами ростуть трохи вищі, але все ж таки ледве підняті над ґрунтом—лише на кілька сантиметрів, — *Lycopodium inundatum*, *Salix livida*, *Carex Oederi* та ін. Навіть порівнюючи високі рослини, як *Gentiana Pneumonanthe*, *Gnaphalium luteo-album* і *Epilobium palustre*, які в інших умовах в тій же місцевості (в Полтаві) досягають розміру 0,5 м і більше, в цих низинках несуть плоди, маючи 10–15 см висоти. Отже, очевидно, якась загальна причина (бідність ґрунту?) не дає цим рослинам досягти нормального росту, не зважаючи навіть на порівняно велику вологість ґрунту.

Список рослин-велетнів¹⁾

(Розмір в сантиметрах)

Agropyrum cristatum auct. fa. ross. [Шм. 30–60; Н. до 60].

A. glaucum R. et Sch. [Шм. 60–125; Н. 30–60 (100)]. с. Буди Чернівської обл., в кущах, 18.VII 1928–180–195.

¹⁾ В квадратних дужках розміри за Шмальгаузенем (Шм.) і Гері (Hegi) (Н). Родини — в порядку Енглера, роди і види — за алфавітом.

- A. elongatum* Freyn. Джарилгач, 27.X 1933--195.
A. repens P. B. [Шм. 60—150; Н. 20—150]. Асканія-Нова, 23.IX 1932—202; 4.X 1932—194. Джарилгач, 23.IX 1933—194; 183 (очевидно, межа—200).
Agrostis alba L. [Шм. 30—80; Н. 20—70]. Асканія-Нова, 29.VII 1932—145.
Bromus inermis Leyss. [Шм. 50—100; Н. 30—140]. Асканія-Нова, в кушах, 23.IX 1932—185, 183, 177, 176.
Calamagrostis Epigeios Rath. [Шм. 100—150; Н. 60—150]. Буркути (піски Нижнього Дніпра), 8.IX 1932—183; 180; 177.
Chrysopogon Gryllus Trin. [Шм. 100—150; Н. 50—100]. Джарилгач, 26.VII 1933—188, 187, 186; 10.IX 1933—191.
Chrysopsis aculeata Ait. Джарилгач, 5.VIII 1935—стебла до 41 см довжиною.
Cynodon Dactylon Rich. [Шм. 30—50; Н. до 60]. Піски гирла Дніпра, 8.VIII 1922—88; 75; 70. Джарилгач, 29.VIII 1933—84; 84; 84. Кореневища (Джарилгач, 29.VIII 1933) до 205 см довжиною.
Dactylis glomerata L. [Шм. 60—150; Н. 10—120]. Асканія-Нова, 2.X 1932—143; 13.X 1933—142; 140; 139 (в тіні кушів). Піски Нижнього Дніпра, 20.IX 1934 (в низинці біля кушів)—156; 148; 140; 138 (стиглі плоди, отже, закінчений ріст).
Leersia oryzoides Sm. [Шм. 100—150]. Гола Пристань, в густих заростях біля річки, 22.VII 1935—стебло—197.
Panicum Crus galli L. [Шм. 30—60; Н. 30—100]. Полтава, 14.VII 1925—156; 146; 144¹⁾ (в посіві суданки, цвіте) (сума температур 1637,5°). Асканія-Нова, 29.VII 1935—196; 186; 183. Джарилгач, біля артезіану, в заростях *Scirpus lacustris*, 3.IX 1933—170; 167; 162; 160; 158 (опadaють плоди). Гола Пристань, біля річки, 9.IX 1934—209; 201; 167; 164.
Panicum sanguinale L. [Шм. 8—50; Н. 10—30 (65)]. Асканія-Нова, в кушах, 24.IX 1932—125; 125 (довжина гілок суцвіття до 18 см).
Phragmites communis Trin. [Шм. 80—250; Н. 1—4 („selten bis 8—10“) м]. Асканія-Нова, в тіні дерев, в зарості, 15.X 1932—690; 3.X 1932—670 (листя до 80 см довжини, суцвіття до 47 см довжини). Джарилгач, столони до 27 м довжини.
Secale fragile MB. [Шм. 20—50]. Іванорибальча дача, в гирлі Дніпра, 3.VI 1933—119; 113; 110; 110. Джарилгач, 25.VI—1933—105; 102; 100.
Stipa capillata L. [Шм. 60—100; Н. 40—80 (до 100)]. Асканія-Нова, 26.IX 1932—165; 164; 163; 154; 150.
Carex ligetica Gay. [Шм. 40—50; Н. 15—30]. Джарилгач, 25.VI 1933—105; 103.
C. distans L. [Шм. 30—60; Н. (0,5) 15—20]. Джарилгач, 26.VII 1933—127; 122; 115 (в густій траві в низинці; опadaють плоди).
Cladium mariscus R. Br. [Шм. 100—125]. Джарилгач, 4.VI 1936—234; 225; 213; 212 (в густих очеретах біля води)²⁾.
Scirpus Holoschoenus L. [Шм. 60—100; Н. 30—90 (100)]. Джарилгач, 29.VIII 1933—150; 130; 10.VIII 1935—145; 143.
Asparagus maritimus Pall. [Шм. 25—60]. о. Довгий на Чорному морі, 19.VIII 1932—173.
A. officinalis L. [Шм. 60—125]. Буркути (піски Нижнього Дніпра), 8.IX 1932—180 (в тіні).
Polygonum Hydropiper [Шм. 20—60]. Гола Пристань, в густій зарості біля річки (в кушах), 22.VII 1935—145.

¹⁾ В моїй статті „Список найцікавіших рослин околиць м. Полтави“ (Укр. ботаніч. журн., т. III, 1926) через технічну помилку були дані трохи інші цифри.

²⁾ Стебло цієї рослини надзвичайно міцне і, можливо, могло б бути використане текстильною промисловістю.

P. lapathifolium L. v. *nodosum* [Шм. 30–100; Н. (2) 20–60 (200)]. Асканія-Нова, 3.X 1932–190; 190; 185 (в тіні дерев біля канави).

Rumex crispus L. [Шм. 50–100; Н. 50–100]. Джарилгач, 26.VII 1933–213; 210; 210; 208; 200 (сухий).

R. stenophyllus Led. [Шм. 40–80; Н. 60–100]. Асканія-Нова, 4.X 1932–170 (біля ставка).

Amarantus paniculatus L., Полтава, 30.IX 1934–233.

A. retroflexus L. [Шм. 10–80; Н. 15–100]. Асканія-Нова, в тіні кущів, 1.VIII 1932–198; 182; там же біля канави в тіні дерев, 3.X 1932–195; 191; 185.

Atriplex nitens Schkult. [Шм. 60–125; Н. 60–150 (250)]. х. Майнівка Чернігівської обл. (поблизу Ніжина), восени 1925 р.—320 (суха). Асканія-Нова 26.IX 1932 (в густому гайку туї)—315; 303; 297; 297; 283. Полтава, 30.IX 1934–357; 304; 300.

A. oblongifolium W. K. [Шм. 30–100; Н. 30–120]. Асканія-Нова, в парку, 29.VII 1932–263; 14.X 1932, в низинці на цілині,—203, 198. Скадовська дослідна станція 9.IX 1933, в кущах,—210, 206, 198.

A. roseum L. [Шм. 30–50; Н. 25–90]. Асканія-Нова, 26.IX 1932–176 (I).

A. tataricum L. [Шм. 30–60; Н. 30–150]. Асканія-Нова, в парку, 22.IX 1932–234; 233 (I). Асканія-Нова, біля ставка, 4.X 1932–226; 222; 221; 220, 185. Гола Пристань, 9.X 1933–239; 215; там же, 14.IX 1934–180. Очевидно, абсолютна межа росту в висоту в нашому кліматі коло 240 см.

Chenopodium album L. [Шм. 15–80; Н. 20–150]. Асканія-Нова, в зарості жовтої акації, 2.X 1932–200; 198; там же, в занедбаному вегетативному домику, 2.X 1932–210. Буркути (піски Нижнього Дніпра), 7.IX 1932–215. Скадовськ, в кущах, 23.X 1933–210; в тіні будинку, 22.X 1933–218; 211. Гола Пристань (на пісках), 9.X 1933–229; 227; 220; 200. Піски гирла Дніпра, 29.VIII 1934–230. Полтава, 30.IX 1934–253; 226. Нікітський сад ім. В. М. Молотова, біля Ялти, 25.IX 1938–309, 288, 246.

Отже в сімох різних пунктах, на різних ґрунтах і в різні роки спостережались розміри, значно більші за відомі з літератури. Значить, велетенський ріст у цієї рослини навіть не дуже рідке явище.

Chenopodium urticum L. [Шм. 30–60; Н. 50–100]. Асканія-Нова, 13.X 1932–195; 187; 170.

Kochia arenaria Roth. [Шм. 15–70; Н. 15–45 (60)]. Джарилгач, 29.VIII 1933–120.

Cannabis sativa L. [Шм. 50–150; Н. 30–150 (250)], дикоросла. Піски гирла Дніпра на узліссі, 12.VIII 1932–265. Буркути (піски Нижнього Дніпра) в тіні дерев, 7.IX 1932–318; 315; 312; 312; 311; 310..., там же 13.X 1933–370; 282; 275; 270.

Urtica dioica L. [Шм. 100–125; Н. 3–15]. Буркути, 13.X 1933–236. Полтава 30.IX 1934–211; 208; 196 (засихає).

Dianthus polymorphus M. B. [Шм. 25–50]. Джарилгач, 20.X 1933–109.

Clematis recta L. [Шм. 100–150; Н. 100–150]. Лубни Полтавської обл., узлісся, 4.VII 1920–210 (сума температур 1600°).

Thalictrum minus L. [Шм. 50–100; Н. 30–150]. Джарилгач, 20.X 1933–211; 205.

Th. simplex L. [Шм. 30–100]. Джарилгач, 5.IX 1932–215; там же 22.IX 1933–274; 272; 250; 247; там же 26.VIII 1935–236.

За три роки максимальний розмір досить різко мінявся, мабуть, в зв'язку з неоднаковою кількістю опадів (найбільша в 1933 р.)

Brassica nigra L. [Шм. 50–100]. Майнівка поблизу Ніжина Чернігівської обл., восени 1925 р.—до 270 (суха).

Lepidium latifolium L. [Шм. 30–60; Н. 50–100]. Джарилгач, 24.VIII 1933, в низині,—166; 160; 149.

Sisymbrium Loeselii L. [Шм. 30—60; Н. 30—60]. Гола Пристань, на пісках Нижнього Дніпра, 14.VIII 1933—248; 223; 215; 213. с. Келегеї Голопристанського району, на пісках, 12.X 1933—218; 214; 200. Піски гирла Дніпра, 20.IX 1934—195.

S. Sophia L. [Шм. 20—60; Н. (10) 20—50 (70)]. Гола Пристань, 9.VII 1933—135; 127 (засихає)].

Medicago falcata L. [Шм. 20—60; Н. „meist 2 bis 6 dm“]. Джарилгач, 31.VII 1933—145 (в густій траві).

Melilotus albus Desr. [Шмальгаузен розмірів не дає; за Hegi „3 bis 15 dm., selten mehrere m. hoch; an gedüngten Orten erreicht bis 3 m. Höhe]. Буркути (піски Нижнього Дніпра), 7.IX 1932—360 (1); 13.X 1933 (в тіні дерев)—402; 394; 393; 382. Келегеї (піски Нижнього Дніпра), 12.X 1933—327; 302; 281. Джарилгач, 4.IX 1932—295; 275; 230; 29.VIII 1933—277 (1).

M. officinalis Desr. [Шм. 30—100; Н. 3 bis 9 dm., ausnahmsweise bis 2 dm.“]. Асканія-Нова, 26.IX 1932—276; 256; 242.

Tribulus terrestris L. [Шм. 10—60 довжини; Н. „Stengel 10 bis 60 cm. lang“]. Красноград, Харківської обл., на пісках 4.VII 1924—до 92 см довжини. Буркути, на піску, 7.IX 1932—стебла до 100.

Euphorbia Gerardiana Jacq. [Шм. 20—50; Н. (5) 15—60]. Джарилгач, 16.VII 1930—100; 24.VIII 1933—114.

Euphorbia stricta L. [Шм. 20—40]. В лісі на схилах Ай-Петрі біля Ялти, в канаві, 29.VII 1938—170.

Malva mauritiana [Шм. 50—150]. Нікітський сад ім. В. М. Молотова, в канаві, в дуже теплому місці біля кам'яної стінки, 31.VII 1939—226.

Abutilon Avicennae Gärtn. [Шм. 40—140; Н. до 150]. Чернігів, у тіні будинку. 17.X 1931 (в культурі)—281. Полтава, ботанічна ділянка, 30.IX 1934—236; 225; 221; 221. Нікітський сад ім. В. М. Молотова, ботанічна ділянка, 30.VII 1939—224.

Lavatera thuringiaca L. [Шм. 60—150; Н. 50—100 (200)]. Полтава, весна 1934 (суха торішня), в густих кущах бузку—236.

Althaea officinalis L. [Шм. 60—100; Н. 60—150 (200)]. Асканія-Нова, 29.VII 1932—214. Джарилгач, 25.VIII 1933—229; 218; 218... (стебла від одного коріння, кущ має 26 стебел); там же, 23.IX 1933—260; 249; 225; 221. Полтава, залівний ліс, весною 1934 (сухе торішне стебло)—202. Піски гирла Дніпра, 20.IX 1934—244.

Epilobium parviflorum Schreb. [Шм. 20—80; Н. 15—50]. Джарилгач, зарість біля криниці, 27.X 1933—253; 253; 251; 245. Полтава, біля струмка в яру, 1.X 1934—183; 160; 160.

Oenothera biennis L. [Шм. 50—100]. Полтава, весна 1934 (сухі торішні стебла)—178; 166 (в тіні на узліссі залівного лісу).

Lythrum Salicaria L. [Шм. 50—100; Н. 50—120]. Піски гирла Дніпра, 20.IX 1934, біля саги серед густого очерету—233, 230.

L. virgatum L. [Шм. 50—125; Н. 50—120]. Асканія-Нова, 4.X 1932, в густій траві—171.

Aethusa Cynapium L. [Шм. 40—100]. Полтава, 16.VII 1937, в густій, тіні—233.

Chaerophyllum bulbosum L. [Шм. 100—175]. Полтава, весною 1934 (сухий торішний), в тіні біля північного узлісся,—249, 240.

Conium maculatum L. [Шм. 100—200; Н. 50—150]. Піски гирла Дніпра, 12.VIII 1932 (сухі стебла),—300; 290; 280.

Daucus Carota L. [Шм. 25—60; Н. (5) 50—(80) 150]. Асканія-Нова, біля ставка, 1.VIII 1932—225 (сухе стебло); 4.X 1932 (суха)—215, 204. Джарилгач, 31.VII 1933, низинка з густою травою,—221; 220, 200. Буркути, 13.X 1933, в тіні дерев,—241. Полтава, весною 1934, сухі торішні стебла в кущах вздовж північного узлісся,—237; 197.

- Очевидно, абсолютна межа росту лежить коло 240–245 см.
- Heracleum sibiricum* L. [Шм. 60–150]. Буркути, піски Нижнього Дніпра [13.X 1933–265; 260. Джарилгач, 20.X 1933, сухі стебла в низині між дюнами,—300.
- Libanotis montana* Ail. [Шм. 100–125]. Полтава, весною 1934, сухі торішні стебла, в кущах в тіні, — 240; 230; 222; 220; 210.
- Pastinaca graveolens* M. B. [Шм. 50–125]. Джарилгач, 26.VII 1933, луг з дуже густою травою, — 191.
- Peucedanum alsaticum* L. [Шм. 60–125; Н. 30–180]. Полтава, весною 1934, сухі торішні стебла по північному узлісся,—242; 240; 238; 225; 220; 218; 215; 211; 210.
- Seseli tortuosum* M. B. [Шм. 40–80]. Джарилгач, 24.VIII 1933, в густій траві—153.
- Aposynum sibiricum* Pall. [Шм. sub. A. Venetum L. до 1 м]. Джарилгач, 20.X 1933, сухий, — 140; 20.XI 1934—148; 145; 144; 141; 141; 140; 2.X 1935, в тіні дерев, — 155.
- Ballota nigra* L. [Шм. 60–125]. Асканія-Нова, коло паркану в зарості *Lycium*, 23.IX 1932—223; 210.
- Chatturus marrubiastrum* Rchb. [Шм. 30–60]. Асканія-Нова, коло струмка в парку, в густій тіні, — 230; 229; 227; 220; 220.
- Leonurus Cardiacus* L. [Шм. 60–125]. Полтава, в густому тернику весною 1934, сухі торішні стебла, — 272; 256; 262; 261; 250.
- Lycopus europaeus* L. [Шм. 30–100]. Асканія-Нова, в очереті біля ставка, 28.VII 1932—171; 169; 168; 167. Гола Пристань, в густому чагарнику, 22.VII 1935—193.
- Hyoscyamus niger* L. [Шм. 30–60; Н. 20–80 (100)]. Асканія-Нова, в кущах, 26.IX 1932—200 (l), 190 (h); 195 (l), 185 (h), суха.
- Solanum nigrum* L. [Шм. 20–50; Н. 10–50]. Асканія-Нова, в тіні, 29.VII 1932—148; 125; в зарості дерев туї, 11.X 1932—144; 133.
- Linaria genistaeifolia* Mill. [Шм. 50–100; Н. 30–120]. Джарилгач, 24.VIII 1933—171; 10.VIII 1935—173.
- Odentites rubra* Pers. [Шм. 15–30; Н. 10–45]. Джарилгач, 24.VIII 1933—88; 84; 83; 28.VIII 1933—95.
- Verbascum Blattaria* L. [Шм. 50–100; Н. до 150]. Асканія-Нова, 25.IX 1932—211; 204; 200. Буркути (піски Нижнього Дніпра), 8.IX 1932—223; 220.
- V. Lychnitis* L. [Шм. 60–150; Н. до 100]. Буркути, 8.IX 1932—252; 230; 218. Гола Пристань, 12.X 1933—251; 228; 224; 220.
- V. phlomoides* Z. [Шм. до 200; Н. до 150]. Полтава, весною 1934, сухі торішні стебла, — 240; 237; 236.
- Veronica longifolia* L. [Шм. 60–125]. Гирло Дніпра, в тіні—162.
- Plantago arenaria* W. K. [Шм. 15–30; Н. (5) 10–40]. Піски Нижнього Дніпра, 7.IX 1932—129. Джарилгач, 23.VIII 1933—93; 88; 85; 84.
- P. major* L. [Шм. 15–30; Н. 10–40 (60)]. Асканія-Нова, 1.VIII 1932—99. Піски Нижнього Дніпра, 11.VIII 1932—102.
- Galium verum* L. [Шм. 20–80; Н. (10) 30–100]. Джарилгач, 26.VII 1933—139; 129; 129; 115, в тіні, в густій траві; 11.VII 1935—133; 129.
- Dipsacus pilosus* L. [Шм. 50–150; Н. 30–150]. Полтава, 13.IX 1939, в кущах—280; весною 1934 р., суха торішня, в кущах і в рові,—326; 318; 313; 295, 276.
- Scabiosa ochroleuca* L. [Шм. 25–50; Н. (8) 20–80]. Буркути, 8.IX 1932—200.
- S. ucrainica* L. [Шм. 15–55]. Піски гирла Дніпра, 8.VIII 1932—176; 161.
- Campanula rapunculoides* L. [Шм. 30–60; Н. 20–100]. Полтава, весною 1934 р., сухий торішній екземпляр у глибокій канаві в кущах,—241.

- Achillea crustacea* Koch. [Шм. 20—30]. Асканія-Нова, зарість біля ставка, 4.X 1932—172; 170; 163; 162; 161; 158. Буркути, 8.IX 1932—164. Джарилгач, 27.VIII 1933—145; 142.
- Artemisia Absinthium* L. [Шм. 50—100]. Асканія-Нова, 26.IX 1932—205. Полтава, весною 1934 р., суха торішня, —147.
- A. vulgaris* L. [Шм. 60—150]. Буркути, 13.X 1932—313; 310; 307; 283; 282 (густі зарості в тіні дерев). Полтава, весною 1934 р., сухі торішні стебла, —270; 253, 245, 242; 1.X 1934 р., у вогкому яру—244; 240; 16.VII 1937 р., в густій тіні,—222, 206.
- Aster tripolium* L. [Шм. 15—100; Н. 10—70]. Піски гирла Дніпра, 8.VIII 1932, в густій зарості біля ставка, —150; 149; 120; 102; ті ж піски коло саги в густих очеретах, 28.IX 1935—192; 183; 180; 176; 164; там же, 28.X 1934—215, 210. о. Смалений на Чорному морі, 30.IX 1935 р.—190. Гола Пристань, в очереті на березі, 14.IX 1934—212; 198.
- Bidens tripartita* L. [Шм. 15—80]. Гола Пристань, в очереті, 14.IX 1934 р.—153; 150.
- Centaurea arenaria* M. B. [Шм. 20—60]. о. Довгий на Чорному морі, 29.VIII 1932—164. Джарилгач, 21.VIII 1933—176 (1); 24.VIII 1933 р.—129; останній екземпляр мав 129 плідних гілок.
- C. Jacea* L. [Шм. 30—100]. Полтава, 1.X 1934—153.
- C. margaritacea* Ten. [Шм. 40—60]. Піски гирла Дніпра, 29.VIII 1934 р.—200.
- C. pseudophrygia* C. A. M. [Шм. 30—80]. Полтава, весна, 1934, суха торішня—171.
- C. scabiosa* L. [Шм. 90—125]. Буркути. 13.X 1933—203; 198. Джарилгач, 29.VIII 1933—228; 227; 212; 201; 2.X 1935—220; 211; 200.
- Cichorium Intybus* L. [Шм. 30—125]. Асканія-Нова, 29.VII 1932—148. Полтава, весною 1934, сухі торішні стебла в кущах біля північного узлісся, —198; 197; 195; 190; 188; 185.
- Cirsium arvense* L. [Шм. 60—125]. Асканія-Нова, 3.X 1932, в тіні дерев біля канами з водою, —240; 235; 213; 210.
- C. incanum* Fisch. Асканія-Нова біля гайка тузвих дерев—297; 276; 258; 256; 250; найбільший екземпляр—297 см, в гушавині дерев, у густій тіні.
- C. Elodes* M. B. [Шм. 60—100]. Джарилгач, 20.X 1932—193 (у вологій низині).
- Cirsium lanceolatum* M. B. [Шм. 60—150]. Асканія-Нова, біля ставка, 1.VIII 1932—275; 270; 260; 258. Другий екземпляр (270 см) мав 22 стовбури. Піски гирла Дніпра, 28.X 1934—262; 255.
- Cyclachaena xanthifolia* Fr. [Шм. 125—200]. Полтава, ботанічний садок, 30.IX 1934—240; 232.
- Erigeron canadense* L. [Шм. 25—100; Н. (4) 10—100]. Асканія-Нова, в тіні туй, 2.X 1932—227; 220; 218; 216. Буркути, 7.IX 1932—205. Гола Пристань, 7.X 1933—181; 178. Скадовськ, 23.X 1933—216; 214; 211; 195.
- Echinops sphaerocephalus* L. [Шм. 100—150]. Полтава, весною 1934, сухі торішні рослини в густих кущах,—237; 235; 233; 225; 207; 205.
- Eupatorium cannabinum* L. [Шм. 50—150]. Піски гирла Дніпра, зарість коло саги,—220; 215; 214; 213.
- Lactuca scariola* L. [Шм. 60—125]. Асканія-Нова, 2.X 1932—258; 234—в занедбаному вегетаційному булиночку); 236; 235; 231; 229; 229—в зарості жовтої акації. Буркути 8.IX 1832, узлісся,—245; 244; 242; 241. Скадовськ, 9.IX 1933, в тіні кушів,—204; 199; 188; 180. Полтава, весною 1934, сухе торішнє стебло,—212.
- Lappa major* Gärtn. [Шм. 100—180]. Піски гирла Дніпра, весною 1935, сухий торішний,—262.

— 157 —

L. tomentosa Lam. [Шм. 60–125]. Полтава, весною 1934, сухий торішній, — 275; 262; 230.

Linosyris vulgaris Cass. [Шм. 30–50]. Піски гирла Дніпра, в тіні дерев, 19.IX 1934 — 205; 188; 168.

Matricaria inodora L. [Шм. 20–50]. Асканія-Нова, 29.VII 1932, біля ставка (засихає), — 148; 135; 131; 108.

Onopordon Acanthium L. [Шм. 50–150]. Асканія-Нова, 23.IX 1932, сухий, біля ставка, — 272; 265; 250; 245; 230. Гола Пристань, 12.X 1933 — 306; 208.

Picris hieracioides L. [Шм. 30–100]. Джарилгач, 24.VIII 1933—200; 10.VIII 1935 — 207.

Serratula coronata L. [Шм. 30–150]. Полтава, весною 1934, сухе торішнє стебло, — 255; 233.

Tanacetum vulgare L. [Шм. 50–100]. Джарилгач, 25.VIII — 168; 165; 163; 20.XI 1934 — 170; 160; 26.VIII 1935 — 164; 163. Полтава, весною 1934, сухі торішні стебла біля узлісся заливного лісу, — 188; 176; 157; 155; 141; 1.X 1934 — 185; 176; 167; 162.

Tragopogon major Jacq. [Шм. 30–100]. Асканія-Нова, 29.VII 1932, пущир біля ставка, — 128. Джарилгач, 31.VII 1933 — 149; 143.

Xanthium strumarium L. [Шм. 20–60; Н. 16–120]. Гола Пристань, 7.IX 1933 — 210; 178; 176. Асканія-Нова, осінь 1932—240; 230; 225.

Наводжу тут всі ці виміри з різних пунктів, щоб показати, що ведетенський ріст — не таке вже випадкове і виняткове явище.

Растения-гиганты

І. Илличевский

Резюме

Во время своих исследований южной части СССР автор нашел очень много гигантских травяных растений, величина которых значительно превышает указанные в литературе размеры. Он нашел, напр., *Phragmites communis* Trin. высотой в 690 см (рис. 1 и 2), *Atriplex nitens* Schkur. — в 315 см, *Sisymbrium Loeselii* L. — в 248 см; *Melilotus albus* Desr. — 402 см, *Althaea officinalis* L. — в 260 см, *Epilobium parviflorum* Schreb. — в 253 см, *Daucus Carota* L. — в 241 см, *Heracleum sibiricum* L. — в 300 см, *Cirsium lanceolatum* M. B. — в 275 см, *Onopordon Acanthium* L. — в 306 см.

Автор объясняет это высокими температурами жаркой южной полосы СССР; самые большие экземпляры были обычно находимы в тени в густой траве или вблизи воды, реже на голом песке, нагретом сильно солнцем, (с находящимися близко от поверхности грунтовыми водами). Наблюдения производились возле Полтавы (49°33' сев. шир. и 34°34' вост. долг.), в Аскании-Нова (45°27' сев. шир. и 33°53' вост. долг.) и на острове Джарилгач в Черном море (46°01' сев. шир. и 32°51' вост. долг.). Многие наблюдения были сделаны также в песчаной области Нижнего Днестра. Много гигантов было найдено в областях с нетронутой растительностью, в неспаханых степях, среди густого кустарника.

В списке растений приведена высота гигантов в сантиметрах, и для сравнения указана высота каждого растения по Шмальгаузену и Геги в квадратных скобках (Шмальгаузен, „Флора Южной и Средней России, Крыма и Северного Кавказа“; Геги, „Флора Средней Европы“). Эти растения часто очень сильно разветвляются, напр., *Centaurea arenaria* M. B. имела 129 стеблей на одном корне, *Cirsium lanceolatum* M. B. — 92 стебля.

— 158 —

Gigantische Pflanzen

S. Ilitschewski

Zusammenfassung

Während seiner Untersuchungen im südlichen Gebiet der Ukr. SSR beobachtete der Verfasser zahlreiche gigantische Kräuterpflanzen, deren Grösse die in der Literatur angegebenen maximalen Dimensionen bedeutend übersteigen. Er beobachtete z. B. *Phragmites communis* Trin. mit einer Höhe von 690 cm (s. Abb. №№ 1 und 2), *Atriplex nitens* Schkur. — von 315 cm, *Sisymbrium Loeselii* L. — von 248 cm, *Melilotus albus* Desr. — von 402 cm, *Althaea officinalis* L. — von 260 cm, *Epilobium parviflorum* Schreb. — von 253 cm, *Daucus Carota* L. — von 241 cm, *Heracleum sibiricum* L. — von 300 cm, *Cirsium lanceolatum* MB — von 275 cm, *Onopordon Acanthium* L. — von 306 cm.

Der Verfasser erklärt dies durch die hohen Temperaturen des heissen südlichen Gebiets der UdSSR; die grössten Exemplare wurden meistens im Schatten, in dichtem Gras, oder in der Nähe von Gewässern, seltener auf kahlem von der Sonne stark erwärmtem Sand (mit nahe an der Oberfläche befindlichem Grundwasser) entdeckt. Die Beobachtungen sind in der Umgebung von Poltava (49°35'N und 34°34'O. von Gr.), in Askania Nova (46°27'N und 33°53'O. von Gr.) und auf der Insel Dscharilgatsch im Schwarzen Meer (46°0' N. und 32°51'O. von Gr.) gemacht worden; viele Beobachtungen wurden ebenfalls im sandigen Gebiet des Dnjeprunterlaufs ausgeführt. Viele gigantische Pflanzen wurden in Gegenden mit wilder Vegetation beobachtet, in nie gepflügten Steppen, zwischen dichtem Gestrüpp usw.

In der Pflanzenliste ist die Höhe der gigantischen Pflanzen in Centimetern angeführt; zum Vergleich wird auch die Höhe jeder Pflanze nach Schmalhausen und nach Hegi in Quadratparenthesen angegeben (J. Schmalhausen „Flora des südlichen und mittleren Russland, der Krim und nördlichen Kaukasus“ 1895—1897; Hegi „Flora des Mitteleuropas“). Diese Pflanzen verzweigen sich oft sehr stark, z. B. *Centaurea arenaria* MB. hatte 129 Stengel an einer Wurzel, *Cirsium lanceolatum* MB, hatte 92 Stengel.

Передрук із видання:

Ботанічний журнал АН УРСР.

— 1940. — Т. I, № 1. — С. 149—158.

С. Иллчевский

ДИКАЯ КОНОПЛЯ В РАЙОНЕ НИЖНЕГО ДНЕПРА

Согласно „Флоре СССР“ (т. V, стр. 384), дикая конопля — *Cannabis ruderalis* Janisch. — является ценным прядильным растением, используемым промышленностью. „Флора СССР“ дает такое распространение этого вида: среднее и южное Поволжье, Западная Сибирь и Средняя Азия, причем „распространение дано только с учетом области сплошного распространения, одиночно же встречается значительно шире“. Однако в районе нижнего Днепра она так обыкновенна повсюду и встречается в такой массе экземпляров, что признать ее случайным элементом, встречающимся там „одиночно“, никак нельзя. Повидимому, на нижнем Днестре мы имеем второй очаг ее массового распространения, оторванный от первого. Мною дикая конопля наблюдалась в следующих пунктах в низовьях Днепра (Херсонская обл.): Голая Пристань (массово и обычно), Цюрупинск (Херсон) (изредка), Ивано-Рыбальча (лесная дача в устье Днестра) Буркаты с. Чельбасы Берислав Качкаровка Николай (гербарий Херсонского музея).

А. В. Прозоровский в своей статье о дикой конопле (1938) вовсе не упоминает южноукраинских местонахождений дикой конопли и не показывает их на своей карте ареала дикой конопли ни в виде очага массового распространения, ни в виде единичных находок. Ближайшие районы распространения, указанные им, — Киевская и Харьковская области (Прозоровский, 1938); ближайшие местонахождения на западе — дельта Дуная, Болгария, Сербия (привожу по Янишевскому, 1924).

Дикая конопля растет массово на песках (и в гораздо меньших количествах на суглинистых каштановых почвах), вдоль дорог, на пустырях, под заборами и на огородах, причем вдоль дорог и на пустырях на песке нередко сплошными массами, особенно в чуть-чуть пониженных местах. Учет растительности на пустыре в окрестностях Голой Пристани 16 X 1945 на пятиметровых квадратах дал 520 экземпляров дикой конопли, в среднем по 104 экземпляра на 1 м² (максимум — 116 растений) среди такой растительности: *Cynodon dactylon* (рост 10–20 см выс.) soc., *Delphinium consolida* (50–55 см выс.) sol. gr., *Cannabis ruderalis* (1–1.5–2 м) сор., *Chenopodium album* (80–90 см выс.) sp., *Salsola ruthenica* (80–90 см) sp., *Eryngium campestre* (50–55 см) sp., *Atriplex tataricum* sp., *Erodium aconium* sol., *Tribulus terrestris* sol.

Дикая конопля легко мирится с небольшим затенением, но совершенно не встречается на заболоченных местах, в пределах весенних разливов, на приморских песках и на засоленных почвах; при малейших признаках засоленности почвы она исчезает подобно своему частому спутнику — *Tribulus terrestris*.

В слегка затененных местах она нередко достигает 3 м высоты; наибольший измеренный мною экземпляр на песках нижнего Днепра (Буркаты) достигал 3.70 м высоты, а экземпляры около 3 м (318, 315, 312 см) встречались в конце вегетации часто. Листочки дикой конопли узколанцетные, с 14–15 зубцами с каждой стороны, ширина крупных листочков равна приблизительно 1/8 длины (13 : 101 мм; 12 : 95 мм).

Самосейные, недружные всходы дикой конопли появляются на песках нижнего Днепра в начале мая; зацвела дикая конопля в 1945 г. 17 VI (при сумме температур 1216°), в 1946 г. 10 VI (сумма температур 1321°); созревание семян началось 29 VII 1945 (сумма температур 2173°) и продолжалось весь август и сентябрь, до начала октября; созревание недружное, образовалось много пустых семян, повидимому вследствие паразитизма какой-то мелкой мушки. Семена гораздо мельче, чем у культурной конопли (вес 1000 семян дикой конопли 6.20 г, между тем как у культурной конопли втрое больше); длина семян 3–3.5 мм, толщина около 1 мм; веретеновидная форма семян резко отличает их от семян культурной конопли. Интересно, что Д. Е. Янишевский и вслед за ним А. В. Прозоровский указывали длину семян от 3.25 мм до 4.5 мм, а ширину 2.4–2.5 мм, т. е. волжская дикая конопля имеет гораздо более крупные и толстые семена, чем днепровская. На основании установленных различий я считаю, что нижнеднепровская дикая конопля представляет собою особую разновидность, которую мы предлагаем назвать var. *ucrainica* n. *Cannabis ruderalis* Janisch. var. *ucrainica* Illitschevskii (var. nova): Semina 3–3.5 mm longa et circa 1 mm, crassa (tenuiora quam semina formae typicae). Hab. in arenosis Borysthenis inferior.

Можно считать, что дикая конопля является ценным прядильным растением на юге страны, так как она прекрасно растет на сухих песках зоны засушливой степи при годовом количестве осадков 250–350 мм. Кроме того, на нижнем Днестре дикая конопля растет в таких количествах, что не исключена возможность использования дикорастущих зарослей; использование ее в качестве масляного растения затруднено неодновременным созреванием и осыпаемостью семян.

Л и т е р а т у р а

Илличевский С. (1937). Гигантские травы на Украине. Природа, 2. — Илличевский С. (1940). Рослини велетні. Бот. журн. АН УРСР, 1. — Илличевский С. (1945). Использование дикой конопли. Соц. земледелие, 137 (4237) от 23 IX 1945. — Прозоровский А. В. (1938). Дикая конопля (распространение и биологические особенности в связи с вопросом эксплуатации диких зарослей). Сб. „Растительное сырье“. Тр. Бот. инст. АН СССР им. В. Л. Комарова, V, 1. — Хребтов А. (1928). О дикой конопле. Экономика, 2—3. — Янишевский Д. Е. (1924). Форма конопли на сорных местах юго-восточной России. Уч. зап. Гос. Саратовского унив. им. Н. Г. Чернышевского, II, 2. — Янишевский Д. Е. (1925). Энтомохория у *Cannabis ruderalis* Janisch. Изв. Саратовск. общ. естествоиспыт., 1, 2—3.

(Получено 2 VI 1950)

Передрук із видання:
Ботанический журнал СССР.
— 1953. — Т. 38, № 2. — С. 251—252.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Андрієнко Т. Л. – 103, 114
Ардамацкая Т. Б. – 104
Атемасова Т. А. – 114
Афіані В. Ю. – 91, 112

Б

Байрак О. М. (*Байрак-Смоляр О. М.*) – 43, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 114
Балабай В. І. – 100
Батурина М. Г. – 101
Бернар Н. Г. – 111
Беляєва Л. В. – 111
Билинская О. С. – 104
Білоусько О. А. – 115
Бойко М. Ф. – 97
Бордзіловський Є. І. – 67, 70, 71
Борейко В. Е. (*Борейко В. Є.*) – 37, 102, 110
Бородін І. П. – 121
Буйдін В. В. – 6, 100
Буйдін Ю. В. – 6
Булава Л. М. – 6, 12, 112

В

Варченко Н. – 108
Вассер С. П. – 103
Вегенер А. – 78, 80
Вербенко Г. – 121

Вернадський В. І. (*Вернадский В. И.*) – 5, 10, 14, 48, 69, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 91, 99, 100, 101, 108, 112, 121
Вернік Ю. В. – 115
Вісколіна О. Д. – 98

Г

Гавриленко М. І. – 75, 80
Гармаш Т. П. – 108, 109, 112
Гедройц К. К. – 23, 50
Голубев В. Н. – 99
Гомля Л. М. – 107, 117, 119
Грабовий В. – 6, 42
Гриньова М. В. – 109, 110, 117
Грицай І. А. – 106
Гришко А. М. – 40, 125
Гришко Г. М. – 6, 40, 41, 125
Гришко М. М. – 5, 38
Гришко М. С. – 38, 41
Губарь Л. М. – 110
Гусейнов Г. – 105

Д

Давидов Д. А. – 107, 113
Джурка Г. – 99
Дідусенко Г. І. – 114
Дідух Я. П. – 117, 118
Дзюбич С. А. – 111
Дрогобыч Н. Е. – 6, 108, 109

Дубровіна Л. А. – 91, 110, 112
Дудка І. О. – 103

Е

Елисеев В. – 104

Є

Єресов А. В. – 110

З

Зав'ялова Л. В. – 112, 118
Залудяк М. І. – 103
Зеров Д. К. – 96
Зерова М. Я. – 96

І

Іваненко І. Д. – 28
Івашин Д. С. (*Ивашин Д. С.*) – 99, 100
Іллічевська В. О. – 7, 35, 42, 43, 62, 70
Іллічевська Р. І. – 12, 13, 35
Іллічевський О. О. – 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 35, 38
Ісакова Л. – 6

К

Карпова Г. О. – 112
Келлер Б. А. – 82
Кигим С. Л. – 75, 100, 101, 104, 106, 108, 111, 114, 116
Кіржаєв С. М. – 79, 100
Клеопов Ю. Д. – 64, 72
Клепец О. В. – 112, 120
Клоков М. В. – 18
Козельська Г. – 106
Козо-Полянский Б. М. – 88, 95
Комаров В. Л. – 5, 24, 50, 52, 53, 55, 56, 59, 95, 121
Кондратенко Т. К. – 101
Кондратюк С. Я. – 103
Коротенко В. В. – 101
Коротченко І. А. – 102
Косенко І. С. – 104, 105
Косых В. Н. – 99

Котенко Т. И. – 104
Котов М. І. – 18, 96, 97
Кохно М. А. – 105
Криворотченко М. – 83
Кучер О. О. – 118
Кучмаренко В. А. – 101
Кушніренко В. П. – 21, 94

Л

Лавренко Є. М. – 5, 17, 18, 19, 24, 93
Левіна Ф. Я. – 64, 72
Лепченко Я. Х. – 63, 71
Лещенко П. І. – 15, 16, 61, 71
Липшиц С. Ю. – 97
Лихварь Д. Ф. – 98
Літвінов Д. І. – 18
Лось С. – 6
Луговський О. Г. – 101
Ляшенко О. – 6

М

Мащенко О. М. – 112
Мельник В. І. – 116
Мемелов А. В. – 79
Михайловский М. – 96
Можайська Г. І. – 23, 70
Мороз О. – 6

Н

Наконечный М. Хв. – 61
Несин Ю. Д. – 116
Нечаєва Н. Т. – 5, 26, 27
Ніколаєв В. Ф. – 30
Ніколаєв М. Ф. – 23, 93, 94

О

Онищенко С. О. – 91, 110, 111, 112
Орлова Л. Д. – 99, 117

П

Павлов І. – 99
Пасько Н. І. – 99
Пачоський Й. К. – 30

- Перегрим М. М. – 110
 Перегрим О. М. – 110
 Пилипчук О. Я. – 108
 Поггенполь В. О. – 54, 60, 95
 Проскурня М. І. – 105
- Р**
- Ревергук В. – 105
 Риженко Я. – 83
 Рыбенцев М. – 89
- С**
- Савін Г. М. – 122, 123
 Сазанов В. І. 41, 42
 Самородов В. М. – 40, 75, 98, 100, 106, 108, 109, 114, 116, 118, 120, 125
 Самсонова І. Д. – 112
 Ситник К. М. – 75, 108
 Смоляр Н. (*Стецюк Н. О.*) – 6, 43, 104, 105, 106, 107
 Соколовський О. І. – 63, 71
 Сорокина М. Ю. – 79
 Старченко В. – 47, 114
 Стебут І. О. – 8
 Сукачів В. Н. – 97
 Супруненко О. Б. – 99
 Сушкін П. – 84
- Т**
- Таліс В. І. – 30
 Танфілєв Г. І. – 59, 60
 Траншель В. А. – 25, 64, 67, 70, 72
 Тротнер В. В. – 119
 Трофимович А. Я. (*Трофімович О. Я.*) – 43, 70, 72
- У**
- Українка Леся – 4
 Уманець О. Ю. – 107
- Ф**
- Федорова М. А. – 114
 Федченко Б. О. – 18, 52, 60
 Філянський М. – 83
- Фомін О. В. – 5, 16, 17, 25, 63, 64, 65, 67, 68, 71, 95, 103, 125, 126
- Х**
- Халимон О. В. – 6, 106, 107, 109, 110, 111, 114, 115, 118, 120
 Хржановський – 47
- Ц**
- Царенко П. М. – 103
 Цингер М. В. – 30
- Ч**
- Чернобаева М. Б. – 101
 Черняков Д. А. – 107
 Чорна Г. – 6, 42
 Чувікіна Н. – 6
- Ш**
- Шапаренко І. Є. – 116
 Шапошнікова А. О. – 115, 116
 Шевчук С. М. – 112
 Шеляг-Сосонко Ю. Р. – 104
 Шендрік О. – 119
 Шиманюк А. – 95
 Шиндер О. І. – 116
 Шишкин Б. К. – 97
 Шиян Н. М. – 111
 Шмельов В. Г. – 101
 Шостенко Н. О. – 18
 Шутько Я. – 7
- Я**
- Ярмолівч – 30
- Е**
- Egon Ihne – 54, 60

ЗМІСТ

СЕРГІЙ ІЛЛІЧЕВСЬКИЙ: КВІТІВ І ТРАВ ОСЯГАЮЧИ ЗАКОНИ. Віктор Самородов, Олена Халимон	4
НАТУРАЛІСТ СЕРГІЙ ІЛЛІЧЕВСЬКИЙ: ШТРИХИ ДОЛІ ТА ЧАСУ	7
ОСНОВНІ ДАТИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ С. О. ІЛЛІЧЕВСЬКОГО	48
ЛИСТУВАННЯ	52
ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ПРАЦЬ С. О. ІЛЛІЧЕВСЬКОГО	81
ЛІТЕРАТУРА ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ С. О. ІЛЛІЧЕВСЬКОГО	92
Архівні джерела	121
ВИБРАНЕ З НАУКОВОГО ДОРОБКУ С. О. ІЛЛІЧЕВСЬКОГО ...	127
<i>Илличевский С. О.</i> Второе цветение, его механизм и причины в связи с условиями цветения вообще	128
<i>Илличевський С. О.</i> Список найцікавіших рослин околиць міста Полтави	133
<i>Илличевський С. О.</i> Акліматизовані деревні породи м. Полтави	140
<i>Илличевський С. О.</i> Дика деревна рослинність околиць м. Полтави	149
<i>Илличевський С. О.</i> Цілинні степи південної Полтавщини	154
<i>Илличевський С. О.</i> Українські назви рослин, їх походження та класифікація	160
<i>Илличевський С. О.</i> Вплив суворої зими 1927–28 р. на акліматизовані деревні породи в Полтаві	173
<i>Илличевський С. О.</i> Наслідки геоботанічного обслідування Прилуччини	174
<i>Илличевский С. О.</i> Растительные формации окрестностей Полтавы и их анализ	184
<i>Илличевський С. О.</i> Цілинні степи Полтавщини та їх охорона ..	193
<i>Илличевський С. О.</i> Тирса (<i>Stipa capillata</i> L.) у Чернігові в зв'язку з питанням про належність Чернігова до лісової зони	196

<i>Іллічевський С. О.</i> Матеріали до флори околиць м. Чернігова	197
<i>Илличевский С. О.</i> Цветение растений окрестностей г. Полтавы в связи с температурой	210
<i>Илличевский С. О.</i> Об учреждении группы заповедников в Харьковской области УССР	224
<i>Іллічевський С. О.</i> Фітопатологічні збори в УРСР	228
<i>Іллічевський С. О.</i> Рослини-велетні	237
<i>Илличевский С. О.</i> Дикая конопля в районе Нижнего Днепра	248
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	250

Наукове видання

САМОРОДОВ Віктор Миколайович
ХАЛИМОН Олена Володимирівна

СЕРГІЙ
ІЛЛІЧЕВСЬКИЙ
(1895 – 1959 ?):

ЖИТТЯ
В ІМ'Я БОТАНІКИ

За науковою редакцією В. М. Смородова
Художньо-технічний редактор Г. П. Грибан
Коректор Л. М. Калашник
Обкладинка Н. А. Васільєвої
Комп'ютерна верстка Є. Г. Прокопенка

Підписано до друку 21.10.21. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура SchoolBookC.
Ум. друк. арк. 14,8. Ум. фарб.-відб. 15,3.
Обл.-вид. арк. 10,3. Тираж 100 пр. Вид. № 23.

Мова українська, російська

На обкладинці фото С. О. Іллічевського

Видавець та виготівник: ПП «Дивосвіт».
36039, Полтава, вул. Раїси Кириченко, 36, оф. 3.
Тел. (0532) 50-65-63.

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 866 від 22.03.02.

**РАДИМО ПРОЧИТАТИ
ІСТОРИКО-БІБЛІОГРАФІЧНУ СЕРІЮ
«Постаті аграрної та біологічної науки Полтавщини:
факти, документи, бібліографія»,
засновану доцентом Полтавського державного
аграрного університету В. М. Самородовим у 2005 р.**

Академік М. І. Вавилов і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / уклад.: Самородов В. М., Халимон О. В.; наук. ред. В. А. Вергунов. – Полтава: Верстка, 2005. – 180 с. (Кн. 1).

В. В. Докучаєв і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / уклад.: Самородов В. М., Кигим С. Л.; наук. ред. К. М. Ситник. – Полтава: Верстка, 2007. – 184 с. (Кн. 2).

«Велика єдність праці і культури»: штрихи до портрета сортови-пробувальника і селекціонера Петра Шеренгового / уклад.: Самородов В. М., Дениско Т. О., Каневська Л. П.; наук. ред. В. М. Самородов. – Полтава: Верстка, 2006. – 72 с. (Кн. 3).

Серед квітів і трав: штрихи до портрета ботаніка та природоохоронця Олени Байрак / уклад.: Самородов В. М., Козельська Г. А.; наук. ред. В. М. Самородов. – Полтава: Верстка, 2007. – 84 с. (Кн. 4).

В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / уклад.: Самородов В. М., Кигим С. Л.; наук. ред. К. М. Ситник. – Полтава: Полтавський літератор, 2008. – 260 с. (Кн. 5).

Серця золотий запас: штрихи до портрета вченого, організатора аграрної науки Федора Почерняєва / уклад.: Нагаєвич В. М., Самородов В. М.; наук. ред. В. П. Рибалко. – Полтава: РВВ ПДАА, 2009. – 104 с. (Кн. 6).

Природознавець Микола Гавриленко: епоха та пам'ять / уклад.: Самородов В. М., Кигим С. Л.; наук. ред. М. В. Гриньова. – Полтава: РВВ ПДАА, 2009. – 203 с. (Кн. 7).

«Бентежний талант хлібороба»: штрихи до портрета агроеколога Семена Антонця / уклад.: Самородов В. М., Поспелов С. В.; наук. ред. Самородов В. М. – Полтава: Дивосвіт, 2010. – 236 с. (Кн. 8).

В. І. Сазанов: портрет розбудовника сільськогосподарської дослідної справи та громадянина / уклад.: Вергунов В. А., Самородов В. М.; наук. ред. Вергунов В. А. – Полтава: РВВ ПДАА, 2011. – 174 с. (Кн. 9).

Апостол раціонального рільництва С. Ф. Третьяков / уклад.: Вергунов В. А., Самородов В. М., Опара Н. М.; наук. ред. Вергунов В. А. – Полтава: РВВ ПДАА, 2011. – 174 с. (Кн. 10).

Постаті природознавства та музейництва Полтавщини (XIX–XX ст.) / Самородов В. М., Кигим С. Л.; за наук. ред. В. М. Самородова. – Полтава: Дивосвіт, 2016. – 144 с. (Кн. 11).

Аграрний просвітник О. О. Іллічевський (1865–1941) / Самородов В. М., Халимон О. В.; за наук. ред. В. М. Самородова. – Полтава : Дивосвіт, 2020. – 98 с. (Кн. 12).

Звитяжець наукового свинарства О. П. Бондаренко (1884–1937) / Нагаєвич В. М., Самородова В. М., Сокирко М. П., Шостя А. М.; за наук. ред. В. М. Самородова. – Полтава : Дивосвіт, 2021. – 100 с. (Кн. 13).